SANSKRIT SAHITYA PRISHAT
VOL 5 1937 G.K.U.

वर्ष ५
संख्या ३

Vol. 5
Number 3

ॐ ओरम् ॐ

काश्मीर प्रदेशस्थ श्रीनगरस्थायाः

संस्कृत साहित्य परिषदः

त्रैमासिकं पत्रम्

श्रीः

Quarterly Journal of the

SANSKRIT SAHITYA PARISHAD

SRINAGAR, KASHMIR.

श्रीनगर पौष/माघ १९९३

Srinagar January 1937

वार्षिकं मूल्यम् २।)

प्राप्ति स्थानम्—पं० कुलभूषणः श्री कार्यालय, सुन्वारबाग़ श्रीनगर कश्मीर

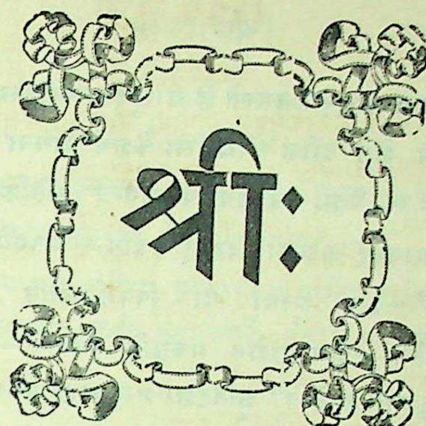
विषय सूची

सर्वे लेखा लेखकमहानुभावानां भाषामतानुसारेणैव प्रकाश्यन्ते । तेषामुत्तरदायिनो लेखका एव न च सम्पादकाः ।

सम्पादक समितिः

पं० भीमसेन विद्यालङ्कार द्वारा, नवयुग प्रिण्टिंग प्रैस, १७ मोहनलाल रोड लाहौर में मुद्रित ।

वर्ष ८ संख्या ३ | पौष, माघ संवत् १९९३ वि० जनवरी १९३७ ईसवी | पूर्ण संख्या १९

सन्ध्याभाष्ये

स्नानविधिः

पूर्वतोऽनुवर्तते

ले० पं० गोविन्द राजानकः एम० ए० एम० ओ० एल० एल० टी० शास्त्री प्रभाकरः

अथ पाद प्रक्षालनविषये तावत् हारीतशातातपौ :—

"अकृत्वा पादशौचं तु तिष्ठन् मुक्तशिरो द्विजः।

विना यज्ञोपवीतेन ह्याचान्तोऽप्यशुचिर्भवेत् ॥"

तत्र वामपाद प्रक्षालनमन्त्रभाष्यं निरूप्य दक्षिणपाद प्रक्षालन मन्त्रमीश्वरीयान्तर्यामि जगदाधारकारण प्रतिपादनपूर्वमवतार्यते—

नमः कमलनाभाय नमस्ते जलशायिने।

नमस्ते केशवानन्त वासुदेव नमोऽस्तुते ॥

सामान्यार्थस्तावत्—हे वासुदेव वसति देवता स्वरूपेण सर्वात्मसु वसन्ति सर्वाणि भूतानियस्मिन्—इति वा—हे अन्तर्यामिन् केशव अनन्त अपरिच्छिन्न भगवन् ते तुभ्यं नमस्ते कीदृशाय कमलनाभाय कमलं नाभौ यस्य तस्मै तथा जलशायिने क्षीरोदशायिने ॥

भावार्थः—हे केशव को ब्रह्मा ईशोरुद्रः तत्स्वरूप अनन्त

रूपादिभिरपरिच्छिन्नाय तुभ्यं नमस्ते हे वासुदेव सर्वान्तर्यामिन् अथवा के जले प्रलयार्णवे शेतुं शीलं यस्य सः केशव अथवा के परमानन्द स्वरूपे शेते यः स केशः सर्वदैव परमानन्द प्रतिष्ठितत्वादीश्वरस्य तथाच श्रुतिः "आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्" इति—'एतस्यैवानन्दस्यान्ये मात्रामुपजीवन्ति'—इति श्रुत्या वा पिपीलिकादि ब्रह्माण्डान्तेषु तारतम्येन स्थितेन स्वानन्दांशेन गच्छति तिष्ठति—इति वः यद्वा 'तत्सृष्टा तदेवानु प्राविशदिति" श्रुतिदृशा जगत्स्रष्टा तत्रैवाभिप्रविशति—इति वः केशश्चासौ वश्चेति-केशव तथा-अविद्यमानो देशतः कालतश्चान्तो यस्य सोऽनन्तः तस्यामन्त्रणं हे अनन्त ते तुभ्यं नमाऽस्तु कमलनाभाय कमलं नाभौ यस्य तस्मै यद्वा कमलं जलं तदाधारभूताय कमलं ब्रह्मासनं नाभौ वा यस्य तस्मै जलशायिने जले रसात्मके स्वात्मनि शायिने आनन्दरूपायेत्यर्थः "आनन्दादेव खल्विमानि भूतानि जायन्त" इतिश्रुतेः यद्वा जडे (डलयोरैक्येन) पंचभूतात्मके जगति शायिने व्यापकायेत्यर्थः तदुक्तं भागवते—'भूतैर्महद्भिर्यइमा-पुरो विभुर्निर्मायशेते यदमूषु पुरुष' इति ॥

अथ कथमेव पूर्वं करप्रक्षालन पुरः सरं पादशौचं तच्च भगवन्नमस्कृतिस्मरणक्रमेवेत्याशंकायां तत्रभवान् देवल आह—

"सूर्ये तु शिखरं प्राप्ते पादशौच समन्वितः।
बहिः सन्ध्यामुपासीत दर्भपाणिः समाहितः॥"

इत्यनेन करपादयोः कर्मेन्द्रिय प्राधान्यात्तेषां प्रक्षालनपूर्वकं शोधनं पूर्वमेव विधेयम्। तथा च करपाद प्रक्षालनेनान्तर्नाडीसम्बन्ध जनिता शान्तिर्मनसो विधीयते येन 'देवो भूत्वा देवं यजेत' इत्युक्त दिशा सन्ध्यायां सम्यक् समाधानं सावहितत्वं च भवति। वामपाद-प्रक्षालनं त्वन्तर्नाडिका सम्बन्धप्राधान्येन पूर्वमेव भवति॥

अथ रोगादिनासामर्थ्येन वा स्नानानर्हत्वात्कालादिविगत्वाद्वा-किं कार्यमिति तत्रोच्यते—

"मुखमाद्यं शरीरस्य मुखं सकलमुच्यते।
मुखस्नानेन राजेन्द्र गंगास्नानफलं लभेत।"

इति स्मृत्युक्तेर्मुखस्य सकलाङ्गेषु मुख्यत्वात्क्षालनमात्रेणैव स्नानफलदत्वाच्च तत्प्रक्षालनार्थं तीर्थानि प्रार्थयते—

गंगा प्रयागगयनैमिष पुष्करादितीर्थानि यानि भुवि सन्ति हरिप्रसादात्। आयान्तु तानि करपद्मपुटे मदीये प्रक्षालयन्तु वदनस्य निशा कलङ्कम्।

स्पष्टार्थ :—

अधिकारिभिः परमपदप्राप्तये किं कर्मानुष्ठेयामित्याकांक्षायां सकलाधिकारिणां सुखोपायसाध्यपरमानन्द प्राप्तिमेतद्व्यतिरेकेनानवगच्छंस्तीर्थस्नानमेव सकलविधि मूलभूतं समस्तदोष निर्मूलनदक्षं प्रथमं विधेयम्। ननु गंगादीनां कुत्रचिद्दूरस्थत्वात् कुत्रचिच्च तीर्थाभावात् तीर्थे स्नेयमिति विधिर्निरर्थक इति चेत्तत्राह—यजुषा—

तीर्थे स्नेयं तीर्थमेव समानानाँ भवति।

सामान्यार्थः—समानानां स्नानपानादियोग्यानां तीर्थे तोयाशये स्नेयं स्नानं विधेयम् उत्तममध्यमाधमादिव्यवस्थया स्थितानां तोयाशयानां मन्त्रसामर्थ्यात्तीर्थसंज्ञा भवति—इत्यर्थः तदुक्तमग्नि पुराणे— 'नदीनां ब्राह्मणं तोयं तडाके क्षत्रियोदकम्।
वैश्यं कूपगतं तोयं गृहभाण्डेषु शूद्रकम्॥
तथा—कर्मारम्भेषु सर्वेषु तीर्थे स्नानं समाचरेत्।
अतिकालाद्यसामर्थ्याद्यथा सम्भवमेव वा॥'—इति

संमानिता तोयाशया हि तीर्थमेव भवन्ति—अथोत्तरा—

मा नः शंसो अररुषो धूर्तिः प्रणङ् मर्त्यस्य रक्षाणो ब्रह्मणस्पते।

हे ब्रह्मणस्पते वेदस्य पालक नारायण! नोऽस्मान् रक्ष पालय। नोऽस्मान् शंसः शंसनं शत्रुकृतमनिष्टचिन्तनं धूर्तिः हिंसा वा मा प्रणक् मा व्याप्नोतु नाशयतु वेत्यर्थः कीदृशस्य मर्त्यस्य मरण धर्माणः शत्रोररुषः कदाचिदपि हविर्दानादिकमकृतवतः 'केवलाघो भवति केवलादी' इति केवलं पापिनोऽन्यभ्योऽपि पापं चिन्तयतः॥

भावार्थस्तु—

'निधानागमयोस्तीर्थमृषिजुष्टे जले गुराविति" कोशः। तीर्थ शब्देन वेदब्रह्मणि स्नेयं श्रवणादिनावगाहो विधेयः तथाच श्रुतिः "स्वाध्यायोऽध्येतव्यः" इति। अन्यच्च शब्दब्रह्मणि वा तथाच—

"साक्षात् त्वमेव वा शास्त्रं त्वदीयैव हि सा मतिः।
शब्दद्वारेण संक्रस्य संस्कारोऽस्त्यधिकारिणः॥ इति

अत्र वृद्धानुष्ठान प्रदर्शनेन सन्देहाविषयतामाह—"तीर्थमेव समानानां भवति"—इति सह मानेन वर्तन्ते येषां तेषां पूज्यानां ज्ञानिनां समानानां वा सर्वत्र ब्रह्मभावेन समतया स्थितानां अविषम दृष्टीनां तीर्थमेव भवति। निष्किञ्चनानामेव हि तेषामवज्ञात सकल विषय सुखानां शास्त्रं विना न किंचिदुपादेयमिति—इत्थं मनसि तीर्थोपासनमेवानुष्ठीयतया दृढी कृत्य तत्सिद्धयेऽपि तदवगन्तव्यं ब्रह्मैव शरणं प्रतिपद्यते—हे ब्रह्मणस्पते! ब्रह्मणो वेदस्य पालक नोऽस्माकं मर्त्यस्य मरणधर्मस्य देहस्य शंस्योः गुर्वादिसेवाद्वारेण स्वस्मिन् देहेऽनात्मनि आत्मभावदेहत्वाभावेन स्वकीय सहजातपरमात्म प्राप्ति निमित्तकस्य सतः तत एव (अरिरिषो इति पाठे) जन्म मरण पीडाभावादहिंसकस्य च या धूर्तिः धूः अन्यचोद्यत्वात् तत्रैव च तात्पर्याद्वा समानं भवति वसतीत्यर्थः तत्र स्नेयमिति साक्षाद्ब्रह्मणि पराणामुपनिषदादीनामवगाहनस्य साक्षाद्ब्रह्मप्राप्त्युपायसूचितं ब्रह्मार्थं च सदैवार्थरूपतया निवसति। यद्वा मयि तस्य स्वात्मरूपतया बहिरन्वेषणीयत्वात् तन्मनसि तेनैव विचार्यत्वात् या धूर्तिः मलादिकं सा मा प्रणक् प्रनाशयतु दुःखबाहुल्यादिकं माभवत्वेत्यर्थः किन्तु नः आ समन्तात् कामादिरिपुभ्यो रक्ष पालय येनायं मानुषो देहः परम पुरुषार्थसाधनो भवेदिति। यद्वा तीर्थे अन्तर्यामित्वेन सकल जगद्गुरौ स्वोपासकादिमलक्षालने तीर्थभूते ब्रह्मण्येव स्वयं निदिध्यासनेन निमज्जितव्यम् तस्मादभिन्नो भूयाज्ज्ञानाद्विरुद्धार्यं देहादि मलं क्षालयितव्यमेवेतिदिक्। प्रसिद्धतीर्थस्य ब्रह्मतया मानितस्य तीर्थमेव समानं स्वमानमिति पाठे समानं भवति। ननु कुत्र तिष्ठति तत्र स्नानं विधातव्यमित्याकांक्षायामाह तीर्थमेवेति शास्त्रार्थं तीर्थमेव शिवे ब्रह्मणि तत एव निःसृत इति।

सम्पादकीयम्

महाराज ट्रावन्कोरस्य हिन्दूजातौ उपकारो महान्—

कस्य न हिन्दू जातेः सहृदयस्य बुद्धियुक्तस्य विचारशीलस्य मनसि श्री महाराजानां ट्रावन्कोर राज्याधिकारिणां राज्य-मन्दिराणि सर्वहिंदू नामर्थे देवतादर्शनार्थं उद्घाटनेन महानानन्दो न सञ्जायेत। ट्रावन्कोर राज्यमन्दिरेषु नासीत् कदापि पददलिता नां हिंदूजातेः स्त्री पुरुषाणां प्रवेशो न चाभिमानिनो ब्राह्मणाः राज्य पथेषु तानस्पृश्यान् चलनेऽप्याज्ञां ददतिस्म का कथा तैस्सह स्पर्शादि करणे। दुर्व्यवहारस्यास्य कतिपय शतवर्षेभ्यो घोरः परिणामोऽभूत। ट्रावन्कोर राज्ये दक्षिण भारते यादृशः प्रचारः खृस्ट धर्मस्याभूत् तादृशो नास्ति क्वचिदन्यत्र कस्मिन्चिदपि भारतवर्षस्य खण्डे। जानन्ति हिंदूधर्मस्य "नितान्तं रक्षकाः हिंदूसभ्यतायाश्च केवलं दृढ पोषका—इति—स्वात्मानं मन्यमाना हठधर्मेऽऽरूढाः केचन केवलं स्वात्मानमेव सनातनधर्मीयं इति मन्यमाना यत् तेषां प्रभावे कियती संख्या हिंदुनां खृस्ट धर्म स्वीकृतवती? ३३ प्रतिशतं कथयन्ति केचन त्वन्ये ५० प्रतिशत-तम् ट्रावन्कोर राज्ये। ईसामतानुयायिभिरिदमेव क्षेत्रं ईसामत प्रचारार्थं भारतवर्षे सर्वक्षेत्रेभ्यो उत्तमतममितिज्ञात्वा दृढ़प्रचारेण अर्द्धसंख्या हिंदूनां स्वधर्मे परिवर्तिता। भगवतः श्रीकृष्णस्य श्रीरामनामस्य जपकरणे तत्पराः स्त्री पुरुषा बालाश्च, गोब्राह्मण वेदशास्त्ररक्षका मनुष्या शास्त्रनिंदका गोब्राह्मण भक्षका सञ्जाताः न च केवलं शतशः सहस्रशो वा। परञ्च लक्षशः। न हिऽहंकारिणो बलवंतोऽभिमानिनो वा राज्यकीयाः साधारणा वा पुरुषास्तत्र हेतुः किन्तु विदुषां वेदशास्त्रज्ञानां पुरुषाणां मन्दिराध्यक्षाणां महापण्डितानां पुरोहितानाञ्च हठेन सर्वमिदं तत्राभूत्। के मन्दिरेषु पूजार्थं गच्छेयुः यदि मन्दिरेऽऽ गन्तृणां संख्या एव न स्यात्?

 श्रीः

शतशः धन्यवादार्हो ऽऽशीर्वादार्हश्च महाराजा ट्रावन्कोर नरेशो येन युवावस्थायामेव सर्वमिदमनर्थं ज्ञात्वा मानसीपीड़ामनुभूय तादृशी घोषणा कृता यया हिंदूजातेः व्रणेषु संजीविनी ओषधिः पातितः। न केवलं सर्वभारतवर्षस्य परन्तु सर्वसंसारस्याशीर्वादाः श्रीमहाराजेन प्राप्ताः।

जम्मूकश्मीरनरेश महाराज हरिसिंहस्य बुद्धिचातुर्यं प्रजास्नेहश्च—

अस्माकं जम्मूकाश्मीर राज्यस्य त्विदानीं कथैव न संसारे लोकाः जानन्ति। ईदृशमेव महत् कर्म श्री कश्मीर नरेशेण ३, ४ वर्ष पूर्वं कृतमासीत्। येन महाराज हरिसिंहस्य बुद्धिमत्ता लौकिकव्यवहार नैपुण्यं च सम्यक् दरिदृश्येत। जम्मू कश्मीरप्रदेशेऽपि समस्या स्पृष्यास्पृष्य विषये कठिनाविद्यते। काश्मीरे तु न सन्ति केचन बहुसंख्याका अस्पृश्याः परं जम्मू प्रदेशे कतिपय लक्षसंख्याका मेघ डूम चमार बटवाल जातयः कृषीवला अथवा चर्मकारादयोभृतिवृत्तिसुलग्नाः। तेभ्यः कतिपये सहस्राः खृस्टमहमद्दीयधर्मं स्वीकृत्य हिंदूजाते वज्रप्रहारात् निवृत्ताः। परं बहू संख्येदानीमपि हिंदूधर्ममेव स्वात्मशान्त्यै प्रशंसति। यद्यपि लक्षपरिमितं स्त्री पुरुषाणां आर्यसमाजस्य संस्थायां स्यालकोट ज़िलायां मेघोद्धारसभाभिधानायां प्रविष्टाः तथापि तेषामस्पृश्यता क्रियात्मिकरूपेण न गता। न च ते देवता मन्दिरेषु पूजा विधानेतु क प्रवेशेऽपि क्षमा न च हिंदूमुसलमानानां जलकूपवापीभ्यः जलपानेप्रभवा यतस्ते हिंदूनाम धारिणः। न च तेषां बालका राज्यकीय पाठशालासु पठन पाठन कार्यं करणे शक्ताः। परन्तु यस्मिन काले ते महमदीया कृस्टाना वा जातास्तस्मिन्नेव क्षणे सर्वान् तान् व्यापारान् सम्यक् विधाने बलवन्तः। तेषां बाला राज्यकीय पाठशालायामपि प्रवेशार्हाः स्त्रियः कूपेभ्यः जलोत्कर्षणेऽपि क्षमा सञ्जाताः। दूरदर्शिना बुद्धिमता श्रीहरिसिंह राज्ञा स्वपितृव्यात् राज्यसिंहासन ग्रहणकालात् किञ्चिद्दिनानन्तरं

घोषणा कृता निर्देशपत्र द्वारा यत् सर्व देवतायतनानि राज्यकीय-पाठशाला राजकीयकूपपथजलनालिकेत्यादयोऽस्पृश्येभ्योऽपि द्विजातिवत प्राप्या न च कश्चिद् भेदः कार्यो राज्याधिकारिभिः राज्यस्थानेषु। निदेशं तमनुकृत्य राज्य मन्त्री विशेषतया श्रीयुत ठाकुर कर्तारसिंहो धनामात्यः श्रीनगरीय राजकीय श्री रघुनाथ मन्दिरे बृहदधिवेशनं रचयामास। यत्र हिंदूराज्याधिकारिणो महाराजाज्ञया निमन्त्र्य डूमचमारमेघादयः देव दर्शनाय मन्दिरे प्रवेशिताः। चरणामृतादिकं गृहीतवन्तश्च। राजकीय पाठशालासु, चमार मेघ प्रभृतयो बालाश्च प्रवेशिताः। मनुष्य स्वभाव एव यत् तां घटनां विस्मृत्य सर्वत्र भारते महाराजं ट्रावनकोर नरेशं कुरीति सुधारेऽस्मिन् प्रथमं स्थानं ददति समाचार पत्र सम्पादकाः। सत्यं त्विदं यत् कश्मीर नरेशैवाऽग्रसरो विद्यते प्रजा दुःख निवारण हिन्दू धर्मरक्षण कार्येऽस्मिन्। न च केवलं महाराजेन साधारणोत्साहो निर्भीकता च दर्शिता तस्मिन् काले। परं स्मृति पथे स्यात् लोकानां यत् परं विद्वान् महाराजस्य परं स्नेहभाजनं राजगुरू म० म० श्रीदेवराजस्य महान् मत भेद दृष्ट आसीत महाराजेन सह। यस्य फलमतीव दुःखदायकं यत् महा पण्डितेन तेन रुष्टेन सर्वराज्याधिकारेभ्यो देवतायतनानामध्यक्ष पदेभ्यश्च त्यागपत्रमपि दत्तम्। दुःखितेनापि श्री हरिसिंहेन त्याग पत्रमेव स्वीकृतं न च प्रजाहितं त्यक्तम्। महाराजाज्ञामनुसृत्य निज मन्दिरेष्वपि लोकैरस्पृश्याः प्रवेशिताः। श्रीनगरीय श्री सनातनधर्म प्रताप भवन सभाया अध्यक्षत्वे श्रीनगर्यां स्वर्गीय दीवान अमरनाथस्यापि मन्दिरेऽमीराकदल प्रदेशे बालमीकीयाः प्रवेशिताः। अनेक स्त्रीपुरुषास्तेभ्यः 'नैवेदमपि' गृहीतवन्तः शतशः सहस्रशः स्त्रीपुरुषा उत्सवमेनं दर्शनाय गतवन्तश्च। उभौ च महाराज कश्मीर ट्रावन्कोर नरेशौ हिन्दूजातेः प्राणरक्षकौ कोटिशो धन्यवादार्हौ।

'संस्कृतं' पत्रस्य राष्ट्रभाषाङ्कः—

प्रियः पाठकानां विदितचरमेव यत् अयोध्या पुरीतः श्रीविदुषा कालीप्रसाद त्रिपाठिना सम्पादक संचालकत्वेन साप्ताहिकं 'संस्कृतमि' ति नामधेयं पत्रं देववाण्यां प्रकाश्यते। तस्य राष्ट्रभाषाङ्कः सम्पादक महोदयैर्महता प्रयासेनआश्विनःविजयदशमीमधिकृत्य मार्गशीर्षं मासे १९९३ विक्रमाब्दे प्रकाशितोऽस्ति। यद्यपि विचारशीलस्य महानुभावस्य श्रीमतः पं० कालीप्रसादस्य लेखा दृढं मध्यकालीन भारतवर्ती विचार पोषकाः पौराणिक सनातन मतानुसारिणो प्राचीन वैदिक प्रणालीतो विपरीता अस्मदविचारेभ्यो भिन्ना प्रायो दृश्यन्ते तथाप्यस्माकमुद्देश्यपोषका भवन्ति। किञ्चास्माकमुद्देश्यः जानन्त्येव प्रियः पाठकाः। संस्कृत साहित्य परिषदःश्रीनगरस्य प्रियश्च नियमानुसारेण "संस्कृत भाषायंसभ्यतारक्षार्थं प्रचार" एवास्त्यास्माकमुदेश्यः। तस्मिन् कार्ये तु वयं भ्रातरः परं आर्यसमाजीनां ब्रह्मसमाजीनां जैन बौद्धशिक्षमतानुयायिनाँ हिन्दूनां सुधारकाणां विचारान् कर्मणश्च सर्वदा खण्डने कठोर शब्देषु तेषां संस्थानां वर्णने न वयं तत्पराः परञ्च हिंदूजातेः कुरीतीनां सुदृढं सुधारमुद्दारम वेछामः। हिन्दूनां संगठने च बद्धपरिकराः। आशासेऽस्माकं सहयोगी 'संस्कृतमपि' स्वशक्तया यथा संस्कृतभाषोद्वाराय च संचालयति तथैव हिन्दूजातेः शिथिलखण्डानां संगठनायापि प्रयुज्येत।

नितान्त श्लाघनीयोऽयमुत्साहो सहयोगी संस्कृतपत्रस्य यस्य शीर्षके "अस्यामेव शताब्द्यां संस्कृतं राष्ट्रभाषा भवेद्यमेव संस्कृतस्योद्देशः" लिखितं विद्यते। कस्य सहृदयस्य मनसि सहर्षं साधुवादं न जनयेत् यः पठति श्लोकोऽयं प्रथम एव पृष्टे संस्कृतस्य—

यावद् भारतवर्षं स्याद् यावद् विन्ध्यहिमाचलौ।
यावद् गङ्गा च गोदा च तावदेव हि संस्कृतम्॥

बहवः शोभनाः लेखाः "भारतीयरमणीनां संस्कृतेऽनुरागः, संस्कृत भाषा कथं राष्ट्रभाषा भवेत्, गैर्वाण्या वाण्या विषये विविध विचारधारा, संस्कृतभाषायाः सृष्ट्यारम्भादुत्पत्ति" इत्यादयो विद्यन्ते। संपादकसंचालक महाशयानां महान् प्रशंसनीयोद्योगोऽयम्।

संस्कृत भाषाया राष्ट्रभाषात्व निर्माणोपायः—

विचार शीलस्य ब्रह्मचारी श्री भगवद्दाचार्यस्य, तत्वदर्शि मासिक पत्रस्य सम्पादकस्य राष्ट्रभाषाङ्के संस्कृतपत्रस्य शोभनो लेखोऽत्र दरीदृश्यते। संस्कृतं कथं राष्ट्रभाषा भवितुमर्हति इदं विचारं पुरस्कृत्य महाशयोऽयं लिखति सुलेखेऽस्मिन्। तथाहि—

अपरो यो गुणो राष्ट्रभाषायामपेक्षितः स च निखिल जनेभ्यो विवृतद्वारत्वं नाम। राष्ट्रनिर्माणं राष्ट्रसंरक्षणं च न केवलैर्द्विजैः कर्तुं शक्यते। परेषामपि तद्राष्ट्र वासिनामपेक्षा स्यादेव। न वा केवलं पुरुषैरेव राष्ट्रोद्धारः शक्यः, स्त्रीजनोऽपि तत्रापेक्षितः। राष्ट्रे न केवलं द्विजा एव भवन्ति द्विजस्वसारो, द्विजमातरो, द्विजपुत्र्यो, द्विजपत्न्यो ऽपि निवसन्ति। न केवलं द्विज स्त्री पुंसा एव राष्ट्रे तिष्ठन्ति। सच्छूद्रा असच्छूद्रा यवनाः क्रिश्चियना जैना बौद्धाः सिक्खादयश्चापि तिष्ठन्ति। वेदेषु वेदाङ्गेषु च द्विज पुरुषाणामेवाधिकार इति धिया यदि राष्ट्र स्त्रियो राष्ट्रशूद्रा राष्ट्रयवना राष्ट्रक्रिश्चियना राष्ट्रपारसीका राष्ट्र-जैना राष्ट्रबौद्धा राष्ट्रसिक्खाश्च संस्कृतव्याकरणाध्ययनाद्विवर्जिताः स्युः कथं प्रतिपादयितुं शक्यं संस्कृतभाषाया राष्ट्रभाषत्वम्। शूद्रेभ्योऽति-शूद्रेभ्योऽन्त्यजादिभ्यश्च यदि निलीयते संस्कृतभाषा को नाम गुणः स्यान्तस्यां राष्ट्रस्य भाषा भवितुम्? राष्ट्रैकदेशे व्यवह्रियमाना भाषा न कदापि राष्ट्रभाषा भवितुमर्हति।

अन्यच्च "किंच कोऽपि देशः किमपि राष्ट्रं सनातनधर्म सभा न भवितुमर्हति। राष्ट्रे तु शैवा अपि स्युः वैष्णवा अपि स्युः बौद्धा जैनाश्चापि स्युः, आर्यसामाजिका अपि स्युः, पारसीका ईसायिनो मुसलमाना अपि स्युः नास्तिका वैज्ञानिकाश्चापि स्युः। भाषाभाषण-जन्य स्वर्गनरकनियमास्तुः कथं स्वीकृताः स्युः? एतादृशं राष्ट्रनिर्माणं तु सर्वथा दुःशब्दं यत्र सर्वे जनाः सनातनधर्मावलम्बिन एव भवेयुः।"

आशासे सुधिया पाठका संस्कृतस्य विचारशालीमिमां स्वम-नसि निर्धारयाति संकुचित विचारान् स्वहृदयङ्गमान् उदार दृशा नवीन-युगस्यचावश्यकतयावलोकयेयुरिति।

कुलभूषणः

श्रीः

जापान देशे शिक्षा प्रकारः

(श्रीयुत चमनलाल: प्रताप कालेज श्रीनगरस्थ:)

केचित् सोत्तरप्रश्नाः यान् जापान देशेऽध्यापकः छात्रान् पृच्छति ते इमे निम्नलिखिताः—

(१) प्रश्नः—(चित्रं तर्जन्या संकेतं कृत्वा अध्यापकः पृच्छति) कोऽयं देशः ।।

उत्तरं—इयं नो मातृभूमिः ।

(२) प्रश्न—उद्देश्यं वो जीवनस्य किम् ?

उ०—स्वदेश जातिसेवा ।

(३) प्र०—भवच्छिक्षायाः उद्देश्यं किम् ?

उ०—स्वदेशैश्वर्य वृद्धिः ।

(४) प्र०—भवतः प्रियतरं किम् ?

उ०—निज मातृभूमिः ।

(५) प्र०—भावत्का प्रबलेच्छा का ।

उ०—स्वदेशार्थं मरणम् ।

(६) प्र०—जापानदेशस्य धनं किम् ?

उ०—नवयुवका एव धनम् ।

(७) प्र०—देशस्यास्य का शक्तिः ।

उ०—महिलाः ।

(८) प्र०—देशोऽयं कस्मिन् वस्तुनि अमेरीका देशतः उत्कृष्टतरः ?

उ०—कलाकौशले शिल्पविद्यायाञ्च ।

(९) प्र०—भवद्देवालयः क ।

उ०—क्रीड़ा प्रदेशाः एवास्मदीयाः देवालयाः ।

(१०) प्र०—किमर्थं भवज्जन्म जापानदेशे ?

उ०—निजदेश कीर्तये ।

(११) प्र०—का ते भक्तिः ?

उ०—जातिदेशभक्तिः राजभक्तिश्च ।

(१२) प्र०—कस्मिन् घृणा ते ?

उ०—राजविद्रोहे।

(१३) प्र०—जापानदेशः कस्मिन् विषये देशान्तरेभ्यः ज्यायान् ?

उ०—नवयुवकशक्तौ ।

(१४) प्र०—अन्यदेशुषु गत्वा करणीयं किम् ?

उ०—पुरुषार्थः, स्वजाति प्रशंसा च ।

(१५) महत्तरं पापं किम् ?

उ०—पराधीनता, कृतघ्नता पारस्परिक घृणा च ।

(१६) प्र०—जापानदेशस्य सन्मान रक्षकाः के ?

उ०—वयं नेतरे ।

(१७) प्र०—केन वर्धितोऽसि ?

उ०—मातृभूम्या राज्ञा च ।

(१८) प्र०—त्वं देशं किं निर्मातुमिच्छसि ?

उ०—क्रयविक्रयस्थानमखिल जगतः ।

(१९) प्र०—कथं कर्तुमर्हसि स्वदेशं समृद्धिशालीनम् ?

उ०—आत्मदेशीयवस्तुनां सदुपयोगेन ।

(२०) प्र०—स्वदेशं कथं धनाढ्यं करिष्यसि ।

उ०—स्ववस्तूनां अन्यदेशेषु प्रेषणेन ।

(२१) प्र०—के ते मुख्यगुणाः ?

उ०—पित्रो आज्ञापालनं, राज्ञः सन्मानं, जातिसेवा, अन्येषु प्रीतिः, पुरुषार्थश्च ।

(२२) प्र०—जापान निवासिनां किं भूषणम् ?

उ०—कलाकौशलम् ।

(२३) प्र०—जापान महिलानां किं भूषणम् ।

उ०—शिक्षा गृहकार्यञ्च ।

विंशति संख्याकः रत्नसंग्रहः

(ले—पं० लक्ष्मीचन्द्र शास्त्री)

(१) प्रातरेव ब्राह्ममुहूर्ते तुर्यवादनसमये प्रत्यहः जागर्तव्यं यतश्च अयमेव कालः तत्वातत्व विवेचनात्मक ब्रह्मविचारस्य—

(२) ततो निवृत्योपविशन्नेवासने जपात् ध्यानाद्वा पूर्वं परमेश्वर प्रार्थना विधेया यतश्च तूर्णमेव वशीकुरुते चित्तमीशाभ्यर्थना।

(३) जपार्थं ध्यानार्थं वार्धहोरान्तं यावत् पद्मासनेन सिद्धासनेन सुखासनेन वा भाव्यम् प्राङ्मुखं प्रत्यङ्मुखं वा। ब्रह्मचर्यस्थितये शीर्षासनं स्वास्थ्यहेतवे सर्वाङ्गासनञ्च विधेयम्। प्राणायामश्चाभ्यसनीयो नित्यम्।

(४) ॐ नमः शिवाय, ॐ नमो नारायणाय, ॐ नमो भगवते वासुदेवाय, ॐ सर्वनाभाय नमः, सीताराम, श्रीकृष्ण, हरेकृष्ण, हरि ॐ इति जपः प्रत्यहमेकतो विंशतिमालान्तं संपादनीयः गायत्रीजपस्तु नियमितरूपेण कार्यः सततं यतोहि चित्तवृत्ति निरोधायायमेव प्रधानं साधनम्।

(५) आहारः सात्विको भवेत्। मारीचलशुनपलाण्डुतैलाम्लादिकं न भुज्यते। मिताहारो भवेत्। येषु द्रव्येषु अधिका रुचिः, तत्त्यागाभ्यासोऽपि मासार्थं पक्षार्थं वा सम्पादनीयः। मासार्थं लवणं मधुरं च परित्यज्य रसनेन्द्रिय संयमोऽपि आवश्यकीयः प्रतिवत्सरम्।

(६) जपार्चनध्यानहेतवे विजनं कोष्ठमेकं (गृहस्य) पृथक् सम्यग्रूपेण सम्पादनीयम्। यदुद्घाटनानुद्घानादिकञ्च स्वीयकरे भवेत्।

(७) प्रतिदिवसमुत प्रतिमासं स्वोयायतो प्रतिरूपकतो प्रत्याणकं दानमपि नियमितरूपेण देयम् दीनेभ्यः।

(८) नैजां विचारशुद्धिमनुष्ठातुं 'गीता' रामायणोपनिषद्वेदादि धर्मग्रंथेषु कस्याप्येकस्याध्ययनमपि निश्चितरूपेण कार्यम्।

(६) वीर्यमेव नः जीवनम्। अतः सर्वेन्द्रिय निग्रहत्वेन विशेष-रूपेण गोपनीयमिदं। वीर्यमेवेश्वरविभूतिः ब्रह्मशक्तिश्च। जीवनस्यात्मविचारस्य बुद्धेश्चौषधी संजीवनी नाम वीर्यमिदम्।

(१०) विस्मर्यापि कुसंगे न गन्तव्यं, सत्संगवासो सदैवाभ्यसनीयः। यतश्च कुसंगतिरेव जीवनकुठारः। धूम्रपानं मद्यं मांसादि अभक्ष्यापेयं त्याज्यम्। कस्मिन्नपि व्यसने नानुरक्तिरेव शुभा। यतोहि व्यसनान्येव नाशयन्ति जनान्।

(११) मासिकं पाक्षिकं वा व्रतादिकमपि निराहारमेव कर्तव्यं निरन्तरम्। अशक्तौ दुग्धाहारं फलाहारं वा।

(१२) जपमालिका सदैव निकटस्था भवेत् निशि स्वप्न समये स्वीयास्तरणोपवर्हस्याधस्तात् स्थापनीया।

(१३) नियमितरूपेण सततं होरा द्वयान्तं यावत् 'मौनव्रत-स्याप्यभ्यासो विधेयः।

(१४) मितभाषणंवाणी संयमार्थं प्राणानुपेक्ष्य सत्यमेव ब्रूयात् नानृतम्। सत्यभाषणं, मधुरभाषणमिति त्रिविधं भाषणमेवाभ्यसनीयम्।

(१५) विजयः प्राप्तव्यः स्वीयेच्छाभ्यः। संतोष एव परं निधानमित्येवं स्वल्पे वस्तुनि संतुष्येत्। चिन्तोत्पादनम् वृथैव जीवनं सरलं भवेत्। विचार उन्नतश्च स्यात्।

(१६) अहिंसा परमो धर्मः, इति वाक्कायमनोभ्यां कमपि न क्लेशयेत् कोऽपि। सदाचारदयाशिष्टाचारप्रभृतिभि र्सद्गुणैः क्रोधाभिमानमोहासन्तोषादिदुर्गुणोपरि जयमवाप्यम्। सद्भावैरेव मनसोऽसद्भावकालुष्यं प्रक्षालयेत्।

(१७) स्वावलम्बनमेव सर्वश्रेष्ठं सुखमतो भृत्येषु नाश्रयं विदधीत परमुखापेक्षी न भूयात्। स्वपद्भ्यामेव स्थिरो भवेत्।

श्रीः

(१८) अह्नि यत् मर्यादोल्लंघनं संजातम् तन्निशि स्वपनात् पूर्वमेव स्मर्तव्यम् पर्यालोच्य दिवसकृतानिकार्याणि चाभ्यासः कार्य आत्म निरीक्षणस्येतिदिनचर्यापि सततं लेखनीयात्मसुधारार्थम्, गतं न शोचेत्, कृतं न गणयेदुपकारम्।

(१९) गृहीतकेशो मृत्युरिति विज्ञाय नैजकर्तव्येभ्यः नित्य नैमित्तिककर्मभ्यश्च न कदापि भ्रश्येत्। स्वीये चरित्रे सदाचारे च विशेषतरं ध्यानं योग्यम् प्रयासो कार्यश्च महान् पूर्णसच्चरित्रो भवितुम्।

(२०) निद्रातो जागरन्नेव प्रभाते-स्वपनात्पूर्वं रजन्याञ्च भगन्नामसंस्मरणमावश्यकीयं कार्यं नः। स्वीयं मन्येत् भगवदङ्घ्रिच्युतं पुष्पभूतम्।

अन्ते चात्मानं समर्पयित्वा शरणागतशरणचरणयोः यावज्जीवमात्मानं सुखिनं कुर्याज्जनः। एतदेवरत्नोपहारमुपहारीकृत्योपविशति जनोऽयं भवदाशीर्भिर्प्रफुल्लितः पांचभौतिकः तरुः। अन्ते प्रार्थये हरिम्।

क्लेशान्विनाशय विकासय हृत्सरोज,
मोजो विजृम्भय निजं नरिनर्तयाङ्गम्।
चेतश्चकोरचितिचन्द्र मरीचीचक्रमाचम्य,
सम्यगमृतीकुरुविश्वमेतत् ॥१॥

किं च हे भगवन्! त्वां निजाः भक्ताः,
स्वपुत्रेभ्यः प्रियाः सन्ति
दुःखावर्ते यदा मग्नाः।
तदा त्वद्रक्षिताः सन्ति ॥२॥
शिवं भूयात् सर्वेषामिति शान्तिः शान्तिः शान्तिः।

समालोचनम्

मीमांसा प्रकाशः—

पुण्यपत्तनस्थायाः (मोहमई प्रान्तीया) मीमांसा ग्रन्थ प्रकाश समितेः मासिकं पत्रम्। ४०३, सदाशिव, पुण्यपत्तनम् २। (Mimansa Prakash office 403, sadashiva, Poona 2) वार्षिकं मूल्यं ५) भारतवर्षे, १०) अन्यदेशेभ्यः। श्रीयुक्त वामन शास्त्री किंजवडेकरैः मीमांसिक शिरोमणिभिः सम्पादक महोदयैः सम्पादितम्; श्री गोविंद बलवंत मकाडे बी० ए० इति उपाधि-धारिभिः तथा च पं० रामचन्द्र शास्त्री किंजवडेकरैः उप-सम्पादकाभ्यां रचितम्। गम्भीर दार्शनिक विचारयुक्ताः मीमांसाशास्त्रानुमोदिताः सुन्दरा उपयोगिनश्च लेखाः प्रथम सञ्चिकायां प्रकाशिताः। महत्कार्यमिदं महापुरुषाणामेतेषां यत् बहुकालात् पुण्यपत्तने वैदिकधर्मस्य विशेषतः वैदिक मीमांसा शास्त्रस्य ज्योतिमुद्दीपयामासुः। "एतन्मीमांसाशास्त्रं प्रामुख्येन वेदार्थ व्यव्यवस्थास्थापनेन धार्मिकेतिकर्तव्यताभागं पूरयति। तथापीदं शास्त्रं देहलीदीपन्यायेन समाजोपकारक सर्वविधवि-षयेतिकर्तव्यताप्रपूरकं सत्सर्वशास्त्रेषु मूर्धन्यभावं भजत" इति उपदिशन्ति सम्पादकमहाभागाः प्रस्तावनायां मीमांसाप्रकाश पत्रिकायाः।

पूर्वमीमांसाशास्त्रस्यासीत् महान प्रचारो भारते वर्षे वैदिक काले महाभारतयुद्धादनन्तरम्। परं धर्मान्धैः स्वार्थपरायणैः पण्डितैः यागानुष्ठान व्याजेन सर्वत्र भारते पशु हिंसायाः प्रचुरः प्रचारः कृतः। सर्वत्र यज्ञेषु पशुवधो दर्शितः। षष्ठ्यां शताब्द्यां खृस्तात पूर्वं महात्मा गौतम बुद्धेन तथा च महावीरप्रसादेन जैनमुनिना, बौद्धजैनमतप्रवर्तकाभ्यां, मीमांसकशास्त्रस्य घोरं खण्डनमभूत्। न केवलं पूर्वमीमांसैव खण्डिता। परञ्च वैदिक

धर्मोऽपिऽनेन साकमेव जर्जरीकृत एताभ्यां धर्मप्रवर्तकाभ्याम्। वेदा अनादृता भारते वर्षे सर्वत्र बुद्धधर्मप्रचारश्च कृतः। बुद्धकाल पर्यन्तं वैदिकधर्मस्य सूर्यास्तं गतः। अवस्थामिमामनुज्ञाय श्री महात्मना कुमारिल भट्टेन पुनरुद्धाराय वैदिक धर्मस्य महान् यत्नः कृतः। ततःश्री स्वामी शङ्कराचार्यस्याद्वैतवाद वैदिक धर्मपथः प्रचारेण पुनरुज्जीवितो बभूव वैदिको धर्मः।

पूर्व मीमांसापथः प्रचारेण वैदिकधर्मस्य पुनरुद्धारः स्यादिति नास्ति संदेह लेशोपि। मीमांसा शास्त्रस्य पुनरुज्जीवनोपायाः ६, १० प्रकारकाः संदर्शिताः सम्पादकमहाभागेन, येषु तस्य शक्तिः संलगेत्। न केवलं भावि काले प्रयत्नं करिष्यन्ति समितेः सदस्याः परं कतिपय वर्षेभ्यः कतिपयाः संस्थाः प्रचलन्ति उद्योगेन महानुभावानामेतेषाम्। यथा पुण्यपत्तने मीमांसा विद्यालयः अखिल भारतीयहिन्दूधर्म संशोधन सुधारमण्डलम्, विद्वत्परिषद्, संस्कृतमहाविद्यालयः मीमांसामहाविद्यालय अग्निहोत्रशाला इत्यादि संस्थाः १४, १५ वर्षेभ्यः प्रचलन्तिपुण्यपत्तने। महत् कार्यमिदं वामन शास्त्री गोविन्दबलवंतमकोडे, रामचन्द्रशास्त्रीत्यादि पण्डितवर्याणाम्।

मीमांसा प्रकाश पत्रस्य विशेषता त्वस्याङ्गल संस्कृत भाषयोः प्रकाशितस्य विद्यते। अर्धभागादप्यधिकं स्थानमांगल भाषाया भारतीय न्यायालयानां हिन्दूधर्मशास्त्राधारभूतानामभियोगानां समालोचना विधानाय नीतमस्ति। हिन्दू संस्कृतिज्ञानार्थमपि केचन लेखाः दरिदृश्यन्ते। धन्यवादार्हाः पण्डितवर्याः पुण्यपत्तनस्थिताः यै महत्कार्यमिदमारब्धम्। स्वागतपूर्वकमाशीर्भिः साधु वादं नादपामः पत्रस्यास्यप्रकाशनाय।

उजयन सम्बन्धि—

'उजयन सम्बन्धि' पुस्तकं महाशयेन केशवराओ बलवन्त

[शेषदल पृष्ठ ३ देखिये]

बौद्धानां धर्मप्रचारक्रमः

(ले पं० शिवनाथशास्त्री साहित्यभूषणः साहित्यमणिः

श्रीनगरम्)

निर्विकल्पे नमस्तुभ्यं प्रज्ञापारमितेऽमिते ।
या त्वं सर्वानवद्याङ्गि निरवद्यैर्निरीक्ष्यसे ॥ १ ॥
आकाशमिव निर्लेपां निष्प्रपञ्चां निरक्षराम् ।
यस्त्वां पश्यति भावेन स पश्यति तथागतम् ॥ २ ॥
तव चार्यगुणाढ्याया बुद्धस्य च जगद्गुरोः ।
न पश्यंत्यन्तरं सन्तश्चन्द्रचन्द्रिकयोरिव ॥ ३ ॥

सन्ताः! निर्विवादमेतद्भारतवर्षस्तु बहुकालात्प्रभृति विद्यायाः खनिरासीदिति । किमपि शिल्पं कापि कला नासीद्याभारते न विद्यते स्म । शिलानां काष्ठस्य च द्रवीभावकरणादीति च यत्त्वधुनापि नवीनविज्ञानेन न सिध्यति, तत्तु प्राचीनस्थपत्यादीनां साधारणं कर्मासीत् । किं बहुना प्राचीनं कलाकौशलं नास्तीति संप्रति, कारणमत्र साधनभूतपुस्तकानामभावः । लक्षसंख्यकानि पुस्तकानि गुणागुणाविचारियवनराज्याक्रान्त्या लुप्तानि । यवनराजानस्तु हिन्दूनामिदं पुस्तकमिति मत्वैव शारदालिपि-नागरीलिपि-गुप्तकालिप्यादि प्राचीनलिपिलिखितं बाह्यत एव दृष्ट्वा तदन्तर्गतगुणादिके दृष्टिमपि न विदधुः, केवलं पुस्तकालयान् दाहयन्तिस्म । काश्मीरेषु विजयेश्वरप्रान्तवर्तिनं पुस्तकालयमेकं दाहितं षोडशदिनं यावत् प्रज्वलन्नेवासीत् कतिसंख्यकानि पुस्तकानि तस्मिन्नासन्निति स्वयं विचारयन्तु विद्वांसः । द्वितीयं पुस्तकालयं तदैव जले ब्रोडितमधुनापि [दूरवी

न] यन्त्रेण "मुसुत्थ" इति नामधेये सेतुबन्धेऽविनष्टलिपिकं भूर्जपत्रलिखितं [आश्वारह्रदे] वर्तते । कोटिपरिमितव्ययेन पुनरपि प्राप्स्यते तत् समये । क्वचन स्थानेषु यवनविप्लवाक्रान्तैर्विद्याधनैः पुरुषैः स्वकीयाः पुस्तकभण्डाराः पृथिव्यां निखाताश्च । केवलं तदानीं तालपत्रेषु भूर्जपत्रेषु चासील्लिपिकर्म । लिप्यां कलाकौशलं च तादृगासीत् । तत्समयमसी जलेन मृत्तिकया वा न विकृतिमभजत । यथाद्यापि तानि वर्णानि न लुप्तानि । पश्चिमदेशीयैः रिसर्चकार्यपरायणैर्विद्वद्वरैस्तानि प्राचीनपुस्तकानि यत्र तत्र सुवर्णेन क्रीतानि । बहुमानपुरःसरं सगौरवं स्थापितानि च । कालेकाले तानि संमुद्य पुरावृत्तापिपासून्नाह्लादयन्ति ते । यथा तद् दृष्ट्वा भारतीयैरपि राजभिर्नव्यप्रणाल्या स्वस्वदेशेषु पुस्तकालयानि संपादयित्वामुद्रितपुस्तकानि मुद्रापितानि । अहो पश्चिमदेशीयानां जीर्णोद्धारप्रेम्णा भारते पण्डितानां वृत्तिः । तेषां जयपताका सततं लसतु ।

तेष्वेव प्राचीनपुस्तकेषु मन्मित्रेण डा० नलिनाक्षदत्त M.A., B.L., P.H.D., D. Litt., महाशयेन "पञ्चविंशतिसाहस्रिका प्रज्ञापारमिता" नामधेयं बौद्धग्रन्थरत्नं तालपत्रसमानाकारं जरदवस्थाकं समुपलभ्य संस्कृत्य संमुद्रितम । मुद्रणान्तरमेव योरूपीयविद्याप्रेमिभिः पण्डितप्रकाण्डैर्जीर्णोद्धारपरायणैरुत्तमपरीक्षायां (Thesis "Pt. ii" approved for the Degree of Doctor of Literature in the University of London) नियमितम् ॥ उपहाररूपेण ममापि प्रहितस्यास्य पुस्तकस्य दर्शनादनुमीयते, यद्योगदर्शनान्न्यूनं न बौद्धदर्शनम् । केवलं वयं मन्यामहे यत्पुमान् पुरुषयोनौ जाजायते, स्त्रीतु स्त्रीयोनौ जञ्जन्यते । परमत्र बौद्धदर्शने न तथा पुमान् कर्मवशात् स्त्रीभवति, स्त्र्यपि पुमान्निति विशेषः । बौद्धानां धर्मापि महामहान् ।

मयापि बौद्धपुस्तकमेकं भूर्जपत्रेषु लिखितमष्टशतवर्षपुरातनं गुप्तकाक्षरलिखितं "आर्यभैषज्यगुरुनाममहायानसूत्रं" नाम प्राप्तम् ।

तस्य मस्यतिदृढा पत्राणि नवीनान्येव प्रतिभासन्ते । तत्पुस्तकस्थविषयं संक्षिप्य पाठकमहानुभावानां पुरः स्थापयामि । यथा प्राचीनभाषाज्ञानं, बौद्धानां धर्मप्रचारक्रमश्च विज्ञायेतेति । तद्यथा–

(उपक्रमः)

भगवान् वैशालीं पुरं गत्वा परिषदि धर्मं देशयति स्म । तत्र मञ्जुश्रिये राजकुमाराय पूर्वसत्वानां प्रणिधानान्युवाच । इतः प्रदेशात् पूर्वदिग्भागे लोकधातुप्रदेशे भैषज्यगुरुवैडूर्यप्रभुर्नाम सुगतो विहरति । स बोधिसत्वचर्यां चरन् द्वादश प्रणिधानान्यकार्षीत् । तत्र सूर्यवैरोचनो चन्द्रवैरोचनश्च सद्धर्मकोषान्नधारयताम् । तथा भवतां प्रणिधानं करणीयम्, ये केच सत्त्वा लोकाभिभूता दानादिसंविभागं विना धनं संचिन्वति । ते यमलोकस्थिता भैषज्यगुरुप्रभस्य तथागतस्य नामश्रवणात् प्रेतलोकाच्च्युता मनुष्यलोक उत्पद्य जातिस्मरा दानादिगुणशीलिनो महाकारुणिकाश्च भविष्यन्ति । अथानन्दं धर्मं कथयति, त्राणमुक्तस्य धर्मदेशनानन्दं प्रति ॥ ‡

अनेकैर्बोधिसङ्घैः सह भगवान् श्रावस्त्यां जगाम । तत्र भिक्षार्थं नगरं प्रविष्टः । तत्र नगरे प्रज्वलति किमिदं नगरं ज्वलतीति जनेषु वदत्सु वृद्धः कश्चिदाह–भगवान् बुद्धः पुरं प्रविष्टः । अथासौ वृद्धस्तं जनसङ्घं भगवतो जिनस्य गुणवर्णनमाह–अथ भगवान् नगरावलम्बिकासंज्ञादारिकागृहं प्रविष्टः । सा च दारिद्र्यात्संशोचयन्ती, देवपुत्रेणान्तरिक्षस्थेन प्रोक्ता । इमानि दिव्यवस्त्राभरणानि परिधायेमं शतरसभोजनपिटकं भगवते उपनामय । तथा कृते भगवांस्तामाह । यत्तव दारिद्र्यान् स्त्रीभावाच्च मोक्षो भविष्यति । सा गृहं गन्तुं प्रारेभे । भगवांस्तां स्तुवन्तीं गन्तुकामां प्रतिनिवर्त्य पूर्वजाति-

‡ अनेन बौद्धधर्मे दानादि प्रतिपाद्य, अदत्तदाना यमलोके प्रेतगतिं प्राप्नुवन्ति। दानप्रभावैनव मनुष्यलोके धनाढ्या भवन्ति इति दानस्य महत्वं यमलोकस्यास्तित्वं च प्रतिपन्नम् ॥

वृत्तमाह । पद्मावत्यां राजधान्यां पद्मप्रभस्य राज्ञो गृहे जाता दुहिता बभूव । एकदा आगताय रत्नशिखिने भिक्षवे सा दारिका भिक्षां दातुं निर्गता मुण्डिने भिक्षां न दास्यामीति मत्वा प्रतिनिवर्तत । तत एव बहुजन्मसु सा त्वं दारिद्र्यं प्राप्तवती, केवलं तद्दर्शनसंस्कारेण बोधिव्याकरणं प्राप्स्यसि । भविष्यति काले नगरध्वजो नामा बुद्धो भविष्यसि । बुद्धक्षेत्रं शोभनं भवेत् । ‡ अद्य प्रभृति सप्तमे दिवसे मृत्वा पूर्वस्यां मगधेषु राज्ञ अजातसेनस्य पुत्रस्त्वं भविष्यसि । एतदेव पश्चिमं जन्म स्यात्, इत्युक्त्वा भगवान् श्रावस्तीपश्चिमद्वारतो निर्गत्य जैतवनं जगाम । तदाज्ञया गण्डीशब्देन सर्वे भिक्षव आगत्य भिक्षामभुञ्जत । भगवदाज्ञया नन्दिमित्रः अजेतसेनस्य राज्ञो गृहमासाद्य तत्र भिक्षां भुञ्जानो अतिष्ठत् । अथ स सुशोभनं नानावृक्षपक्षिगणावकीर्णं उद्यानं प्रविश्य, स्वर्णपक्षिणः "नमो बुद्धाय" इति उच्चारयन्तः श्रुत्वा, पुनरपि राजगृहं प्राविशत् । राजा तदर्थं उद्याने कुटीममात्येनाकारयत् । तत्र नन्दिमित्रो विकिरणप्रणिधिं समापद्यत । सप्ताहानन्तरं सह पुत्रेण राज्ञा उद्यानं प्रविश्य तत्र कुट्यां प्रविश्य खण्डशस्तच्छरीरं दृष्ट्वा स्वात्मघातं कर्तुमुदयच्छत् । पुत्रोक्त्या स्वात्मघातदोषश्रवणोत्तरं चक्रमप्रदेशं सह पुत्रेण ययौ । भिक्षुर्व्युत्थाय राजानमुपागमत् । तदैव राजा भिक्षुधर्मप्रवणो भूत्वा सह पुत्रैर्बुद्धं द्रष्टुं जैतवनमगात् । तद्दर्शनप्रभावेन सञ्जातवैराग्यवृत्तिः प्रव्राजितुकामो राजा भगवन्तं संभाव्य तदाज्ञया गृहमाययौ । सुशोभितां राजधानीं तदीयां सह शिष्याभ्यां सप्तमे दिवसे प्राप । तत्र राजानं राजपुत्रं च सामात्यं सान्तःपुरजनं धर्मदेशनया प्रव्राजितवान् । राजा च स्वनगरे विहारं निर्ममे । जैतवनं तदनु गत्वा भगवानानन्देन प्रष्टो राज्ञः प्रव्रज्याफलमाह । आनन्दस्तुत्यनन्तरं काश्यपमहाश्रावकस्तुतिगाथाः । शरद्वतीपुत्रस्य च ॥ पुस्तकलेखकनाम नरेन्द्रदत्त इति उपसंहारः ॥

---

‡ अत एव ज्ञायते दानधर्मप्रभावेन स्त्र्यपि पुमान् भवति ।

प्रक्रान्तानुसरणेन तावज् ज्ञायते, कलाकौशलं प्राचीनमत्याश्चर्यकार्यासीत् । यस्य शतांशमपि वर्तमानयुगे नाधुना दृश्यते । जीर्णोद्धारकार्यसंलग्नानां पौरस्त्यानां पश्चिमीयानां विदुषां कृपया शनैः शनैः संपत्स्यते सर्वं समयं ॥ इति शम् ।

सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयत् ।
दिवं च पृथिवीं चान्तरिक्षमथो स्वः ॥

॥ ओ३म् ॥

मातृभूमिभक्तिर्वेदश्च

[ब्रह्मचारी सत्यदेवो गुरुकुल पोठोहारवास्तव्यः]

अयि महनीयाः सभ्या आर्यमिश्राः ?
सर्वविदितमेवैतद्यत् प्रत्येको मानवोऽस्मिन् जगति उत्तमानि कार्यजातानि सम्पादयन् सुखस्वरूपमव्ययप्राप्तिमभिलषते । अयमेव तस्योद्देशो यदहं सद्गतिं प्राप्नुयाम् यत्किञ्चिदपि दानादिकं दीयते, तत् सर्वममुं स्वर्गमेव लक्षीकृत्य दीयते । नाकप्राप्तौ यज्ञस्यापि सत्साधनत्वं स्वीक्रियते, यथा हि— स्वर्गकामो ज्योतिष्टोमं यजेदितिश्रुतिः । नात्र कीदृश्यपि विचिकित्सा सम्भवति, यत् स्वर्गः सर्वप्रिय उत्तमगतिश्चास्ति । परन्नीतिकारैरुक्तम् "जननी जन्मभूमिश्च स्वर्गादपि गरीयसी" यद्यपि नहि स्वर्गेण साकं कस्यापि पदार्थस्योपमेयत्वं सम्भवंस्तथापि द्वौ पदार्थौ स्वर्गादपि श्रेष्ठतरौ कथ्येते । तयोरेकतरा प्रथमा जननी वर्तते । यस्या गर्भेणास्माकं प्रादुर्भवोऽजायत । या खलु धन्या वर्णनातीतानि कष्टानि भृशं सहमाना पालयित्वा चास्मान् अवर्धयत् । अथापरा जन्मभूरस्ति । यस्यां वयं जनुरगृह्णीम । यस्या अमृतसमेऽङ्के क्रीडन्तो वयं स्वशैशवं [illegible] । यस्याः सुमधुरपुष्पफल-

मूलानां, विविधान्नशाकानामेवमेव सुस्वादुसलिलनिर्झराणां निर्झराणां नीरास्वाददानैर्निजसंहननान्यपोषयाम । त्रिदिवोऽप्यनयोः समत्वे क्षुद्र इव प्रतीयते । प्रथमतस्तावत् मातृस्थानम् । माता यान्यवर्णनीयानि प्रसूतिजानि सहन्त्यपत्यं संरक्षति, कस्तानि मातरं विनान्यः सहिष्यते । तस्यां क्षमतादययोः स्रोतांसि सर्वदानवरतं वहन्ति । स्नेहस्यातलस्पर्शः सरस्वान् तरङ्गायते । केनान्येन मात्रा विनापत्यस्य मङ्गलाभिलाषिणा भविष्यते । जनिन्या नैसर्गिकी ममता दयालुतापत्यं भृशमाकर्षति । एतद्विषयकं प्रत्यक्षप्रमाणं तदा दृश्यते, यदापत्यं कस्मिंश्चिदापत्तौ विद्यमानं स्यादथ काश्चित्तं वेदयेत्तदा तन्मां मां इत्येवमस्फुटं गदत् सर्वप्रथमं मातरमेव स्मरति । मातृभूमिरपि मातृसदृशैव । मातृभूमेर्विशेषतास्तत् प्रत्यस्माकं किंकर्त्तव्यमित्येतत् सर्वमथर्वस्यैकादशकाण्डस्थ—पृथिवीसूक्ते साधु निदर्शितमस्ति । मातृभूमिस्स्वदेशश्चाभिन्नावेव । मातृसमत्वान्मातृभूमिरपि महनीया प्रिया च भवति, परमथर्ववेदेत्वितोऽप्याधिकमुक्तम्–यत्ते मध्ये पृथिवी यच्च नभ्यं यास्त ऊर्जस्तन्वः सम्बभूवुः । तासु नो धेह्यभिनः पवस्व माता भूमिः पुत्रोऽहं पृथिव्याः ॥ मन्त्रेऽस्मिन् (माताभूमिः पुत्रोऽहं पृथिव्याः) इत्युक्तम् । अस्याभिप्रायः मातृभूमिर्मम जननी, अहञ्च तस्याः सुतोऽस्मि । अथर्वे साधु निगदितम् "सत्यं बृहदृतमुग्रं दीक्षातपो ब्रह्मयज्ञाः पृथिवीं धारयन्ति । सा नो भूतस्य भव्यस्य पत्न्युरुं लोकं पृथिवी नः कृणोतु"॥ सत्यवृद्धिन्यायव्यवहार क्षात्रतजदीक्षातपब्रह्मचर्ययज्ञा इमऽष्टौ पदार्थाः पृथिवीं धारयन्ति । भूतभविष्यद्वर्त्तमानकालेषु पालयित्री सा भूमिर स्मभ्यं विस्तृतं स्थानं ददातु । मन्त्रेऽस्मिन् ब्रह्मयज्ञशब्दौ विद्येते । साधारणतो यज्ञशब्दोऽग्निहोत्रादि पञ्चयज्ञवाचकस्तथाप्यस्योत्पत्तिस्थानान्वेषणेन बहवोऽन्येऽप्यर्थाः दृश्यन्ते । देवपूजा-सङ्गतिकरणदानार्थकाद्यज् धातोर्यज्ञशब्दः सिद्ध्यति । इमेऽप्यर्था अत्र संगृह्यन्ते । एवमेव ब्रह्मचर्यद्योतको ब्रह्मशब्दो बृहधर्थकाद्बृहिधातोः सिद्ध्यति । वेदाध्य-

यनवीयरक्षशचिन्तनानामपि ब्रह्मचर्ये समावेशो जायते । "यस्यां पूर्वे पूर्वजना विचक्रिरे, यस्यां देवा असुरानभ्यवर्तयन् । गवामश्वानां वयसश्च विष्ठा, भगं वर्चः पृथिवी नो दधातु "॥ यस्यां मातृभूमौ पूर्वजा विविधानि कर्माण्यकुर्वन्, यस्याममरा अमरद्विषः पराजयन्त । गवाश्वपक्षीणामाधारभूता सा जन्मभूमिर्नो बलैश्वर्यादिभिस्तर्पयेदिति । "विश्वम्भरा वसुधानी प्रतिष्ठा हिरण्यवक्षा जगतो निवेशनी वैश्वानरं बिभ्रती भूमिरग्निमिन्द्रऋषभा द्रविणेनो दधातु "॥ अस्यायमर्थः—जगतः प्राणिमात्रस्य पोषिका रत्नाकरा सर्वाधारभूता तैजसपदार्थोत्पादयित्री प्राणिमात्रस्य निवासगृहा मनुष्यसमूहरूपस्याग्नेः पालयित्री इन्द्रद्वारा वृष्टिप्रापिका सा मातृभूमिरस्मान् धनधान्येषु स्थापयतु । एवमेवान्यच्च—" यस्यां समुद्र उत सिन्धुरापो यस्यामन्नं कृष्टयः सम्बभूवुः । यस्यामिदं जिन्वति प्राणदेजत् । सा नो भूमिः पूर्वपेये दधातु "॥ समुद्रसरित्सरसीबहुला स्वाद्वन्नोत्पादक सद्ग्रप्रविशेषा च यास्ति । यस्यां निश्वासप्रश्वासवन्तो गतिमन्तश्च प्राणिनो-गतिशीलाः सा भूमिर्नो भोज्यपदार्थैः संतर्पयेदिति । मान्याः पारिषद्याः ? इमे मन्त्राः दिङ्मात्रेणैवात्र प्रदर्शिताः । येभ्यो मातृभूमिभक्तेः गन्ध उद्गच्छति । वेदेष्वीदृशा एवान्येऽपिबहवो मन्त्राःसन्ति, येषु साङ्ग्रामिकविद्यारीती राजाप्रजयोः कर्तव्याः परिपन्थिभ्यश्च स्वदेशरक्षाप्रकारः प्रदर्शितः । यजुर्वेदस्य मन्त्रभागोऽस्ति । "नमो मात्रे पृथिव्यै " मातृभूम्यै नमः । नमनस्यार्थः सेवैव । चेद्वयं स्ववर्तमानकालिक परिस्थितेर्मन्त्रैरेभिस्तुलनांविदध्याम, तर्ह्याकाशपातालयोर्भेदः प्रतीयेत् । यत्रास्माकीना जन्मभूमिः सर्वविधधनधान्यरत्नैः प्रशस्तजलानादिभिश्च परिपूर्णा, दुर्गमैर्हिमाच्छादितविन्ध्यहिमगिरिभिः सुरक्षिता शोभनपशुपक्षिप्रसवनी, षड्ऋतुमती चास्ति । यस्यां दिवौकसा अपि जन्मने उदकण्ठन्त, तथाच विष्णुपुराणेऽप्युक्तम् " गायन्ति देवाः किल गीतकानि धन्यास्तु ये भारतभूमिभागे । स्वर्गापवर्गस्य च हेतुभूते भवन्ति भूयः पुरुषासुरत्वात् " ॥ अर्था-

द्यस्या भारतभूमेर्निर्वर्णनानान्तु कथैव का, यां जनुषे त्रिदशा अप्यचीकमन्त; तस्यां वीरप्रसवायां सस्यश्यामलायां भारतभूमौ एव निवसन्तस्तत्सुताः क्षुधार्त्ताः । अद्य ते जठरपूरं भोजनमपि न लभन्ते । तदन्नादिकेन वैदेशिकाः स्वकोशपूरण उद्यतास्ते हि कठिनशरदातपसहानां भारतीयकृषकानामजस्रोद्योगोपार्जितं वित्तं तृणाय मन्यमाना असावधानतया अकार्येषु व्ययन्ते । तदस्य प्रतिक्रियायां किन्ते निर्धनालभन्त इत्यस्यान्वेषणं तत्परिस्थित्यध्ययनेन सम्यकर्त्तुं शक्यते । अस्तु । तत्किमेतेषां दुःखानां निदानम् ? नन्वेतदेव परायत्तत्वम् । साम्प्रतं नेयमस्मा कं मातृभूमिरस्माकं, किन्तु वैदेशकानाम् । नयन्तु तेषां परिचारका विशेषतः क्रीताः । अस्माकं जीवितं तद्भृत्यैर्नहि नहि तद्कृषकैरपि निकृष्टतरं विद्यते । यतो हि न वयं ताः सुविधा नोऽधिगच्छामो यास्तद्कृषका अधिगच्छन्ति । एतदेव कारणं यद्वयं क्षुधार्ताः नग्नाश्च स्म । सुवर्णचटकेति नाम्ना ख्याता भारतभूमिरद्य स्वास्तित्वमपह्नवत्यस्ति । कोऽस्मदन्यो हतभाग्यो भविष्यति, ये वयं स्वविचारानपि स्वतन्त्रतया प्रकटियतुं नाज्ञप्ताः । इतोऽप्यधिकं किं दासत्वं स्यात् ? तत्किं वयं निश्शक्ता निर्बलाश्च सञ्जाता, यदस्य प्रतिकारो न निधीयते । नैवं नैवम् । सशक्ता वयमधुनापि, परं सा शक्तिरस्मदीयान्तरितास्ति । न तस्य प्रकाशनप्रकारो विज्ञायत अस्माभिरत एव वैदेशिका अस्मान् प्रतिपदं तिरस्कुर्वन्ति । साधूक्तञ्च नयज्ञैः — अप्रकटीकृतशक्तिःशक्तोऽपि जनास्तिरस्क्रियां लभते । निवसन्नन्तर्दारुणि वह्निर्लङ्घ्यो न तु ज्वलितः ॥ बलिनोऽपि यावत् स्वबलं न प्रकटयन्ति, तावत्तिरस्क्रियन्ते । यथाहि काष्ठे कृपीटयोनिः सदास्ते । परं यावन्नैजं स्वरूपं न प्रकाशयति, तावत् क्षुद्रपिपीलिकाभिरपि लङ्घ्यते । प्रकाशिते तु सति स्वरूपे मदमत्तविशालगजैरप्यलङ्घ्यो भवति । ईदृश्यैवास्मदीयदशा वर्त्तते । बहुकालं यावद्वयं दुर्मौनमाकलय्य मातृभूमेरीढां पर्यषद्दामहि । परमिदानीं " [उत्तिष्ठत सन्नह्यध्व-

मुदाराः केतुभिः सह] " इत्तुच्चैरुच्चार्योत्थातव्यम् । स्वातन्त्र्य संग्रामाय सज्जैर्भाव्यम् । मातृभूमिमुक्त्यै सर्वविधकष्टसहनमावश्यकम् । चेद्वयं श्रमोपार्जितं स्वं स्वं स्वदेश एव स्थापयेम, न विदेशेषु प्रेषयेम, तदा देशः पुनरपि धनधान्यसम्पन्नः स्यात्, उन्नतिमांश्च सदा स्यात् । जीवितोद्देशं स्पष्टयन्नथर्वा गदति— " आरोहणमाक्रमणंजीवितोऽयनम् " उन्नतिर्वृद्धिश्च जीवनस्योद्देशः । अतः— " प्रेता जयत नरः " ॥ मान्याः? एधध्वम्, विजयध्वम् । ऋग्वेद उपदिष्टम्— " उपसर्प मातरं भूमिम् " ॥ मातृभूमिं सेवध्वम् । ततश्च— " सा नो भूमिर्वर्धतं वर्धमाना " अस्माभिर्वर्धिता सा भूमिरस्मान् वर्त्स्यति । अस्माभिः सर्वतः सम्पन्नायां विहितायां मातृभूमौ सर्वेऽस्मान् श्लाघिष्यन्ते । अहो सुस्पष्टमुक्तं वेदे— " यतेमहि स्वराज्ये " ॥ सुनिश्चितमेवैतद्यदेकदा यत्नेनिष्फले सति निराशैर्न भाव्यं मुहुर्मुहुः— " चरैवेति चरैवेति " ॥ यतितव्यं यतितव्यम् । यतो ह्येष नियमः— लक्ष्ये महति महान् यत्नः । पर्य्याप्तयत्नानन्तरं साफल्यं सिद्धमेव । यत्ने कृते कार्यस्यार्द्ध एव विन्यासोऽशुभोदर्कसम्भावनया नोचितः । वैदेशिकेभ्यो मातृभूमिरक्षणे— " असहायः समर्थोऽपि तेजस्वी किं करिष्यति' इति नियमानुसारं सर्वसाहाय्यमपेक्षते । सर्वेष्वैक्यं स्यात् । सर्वे मातृभूमिसेवां स्वावश्यकं कर्म जानेयुः । सर्वेषां विचारेष्वैक्यं स्यात् । एकतायां बलमस्ति । तद्द्वारैव कार्यारम्भः क्षेमकरः । आरम्भतोऽन्तत ऐक्यं स्यात् । अथर्वोपदेशानुसारं— " मा वियौष्ठ ॥ ऐक्यभंगो न स्यात् । ऐक्यभंगस्योदर्क उक्तो वेद एव— " मिथो विघ्नाना उपयन्तु मृत्युम् " ॥ मिथः कलहमाना नश्यन्ति । मान्या महानुभावाः ? बहवः किलाभूवन् देशभक्ता दीर्घदृष्टयो धीरा वीराश्चास्मिन्वर्षे परत्र च । वीरवरौ प्रतापशिनराजौ नासहतामाजीवनं जन्मभूमेरवमानम् । नयबलादिभिर्देशमसेवताम् । दशमो गुरुर्गोविन्दसिंहः स्वातन्त्र्यरक्षायै अनर्घानसूनप्यर्पयत् । ऋषिवरदया-

नन्द-राजाराम-मोहनरायावपि भारतभूमेरुद्धारायाहर्निशं प्रायतताम्। आधुनिका महात्मागांधी जवाहरलालप्रभृतयोऽपि देशसेवायै सम्मान्योच्चराजकीयपदानि सांसारिकैश्वर्याण्यमुचन्। विदेशीयो महावीरो नैपोलियनोऽपि स्वसमयस्याद्वितीयो देशभक्तो बभूव। आंगलीयानां स्वदेशानुरागोऽनुकरणीय एव। आदरणीया महानुभावाः? चतुर्षु वेदेषूपनिषत्सु च मातृभूमिभक्तेरुपदेशो यत्रकुत्रचित् दृश्यते। सर्वैर्मनुष्यैः स्वदेशं प्रति कृतज्ञैर्भवितव्यन्तु कृतघ्नैः। कृतोपकाराविस्मरणमेव पुँस्त्वम्। शारीरिक-सामाजिकात्मिकोन्नतिर्देशसेवायाः प्रथमं द्वारम्। शक्तिमान् एव स्वावलम्बी निर्भयश्च भवितुं शक्नोति। निर्बलो नर एवं विध उच्चेऽतिगहन उद्देशे साफल्यं कुतो लप्स्यते। यतो हि रामायणायोध्याकाण्ड उक्तम्— "मृदुर्हि परिभूयते"— अशक्तः सर्वत्र तिरस्क्रियते। अतो बलमाधाय वीरसैनिकैर्भाव्यम्। बलवति सति दैवं नोपासनीयम्। यतोहि— "दैवं हि दैवमिति कापुरुषा वदन्ति"। वीरास्तावत्— "वीराः सम्भावितात्मानो न दैवं पर्य्युपासते"। इति रामायणोक्तेरनुकूलं दैवं नाश्रयन्ते। स्वावलम्बिना वीरा ईश्वरकृपया पुरुषार्थद्वारा ह्यापत्स्वपि न बिभ्यति, अपितु विजयन्ते। अतः सर्वैर्वीरैर्भूत्वा परतन्त्रजन्मभूमेः स्वातन्त्र्याय तनुमनधनान्यर्पणीयानि। जगद्वन्द्यो जगदीशो देशवासिनो महोच्चोद्देशसिद्ध्यर्थं बुद्धिबलादिकं प्रयच्छत्वित्यलम्।

विवाह वयो विमर्शः

(पूर्वतोऽनुवर्तते)

[ले पं० दीनानाथ शास्त्री मुलतानस्थः]

य एव पाठः श्रीमता बौधायनस्य उद्धृतः, स एव आपस्तम्बगृह्यसूत्रस्य ३। ८। ७-८-१० इति पटल-खण्ड-सूत्रेष्वपि

प्राप्यते । तत्र 'शेषं समावेशने जपेत्' आप० ३ । ८ १० 'अन्यो वैनामाभिमन्त्रयेत्' आप० ३ । ८ । ११ अयं पाठः प्राप्यते, अत्राऽपि चतुर्थ्यां पररात्रे समावेशनम्, तत्र वध्वाः स्वापनमात्रमेव, न तु मैथुनम । यदि तत्र मैथुनमभीष्टमभविष्यत्, तर्हि तस्मिन् काल वध्वा अभिमन्त्रणाऽर्थम् अन्यस्य वधूसमीपस्थितिः कथमिवाऽभविष्यत् . तेन स्पष्टम्, यच्चतुर्थ्यामपररात्रे‡वध्वाश्शयनाऽभिनयमात्रमेवाऽभीष्टम्, आपस्तम्बस्य बौधायनस्याऽपि च मते; नतु मैथुनाऽर्थं शयनम् । तेन सुदर्शनाचार्य्यस्य 'समावेशनं च वध्वा सह मैथुनाऽर्थं शयनम्' अत्रत्यं 'मैथुनाऽर्थम्' इतिपदं चिन्त्यम् भ्रममूलकञ्च । तत्र 'वध्वा सह शयनम्' इत्येव प्रकृतम् । इदन्त्वयत्वेऽपि सर्व्वेषां समक्षं क्रियते, केचित्तत्करणेऽपि वधूवरयोर्लज्जां ज्ञात्वा तयोश्शिरोमात्रमेव मिथो मलयन्तीत्याचारभेदो जातोऽद्यत्वे ।

अधुनाऽयं प्रश्नोऽवशिष्यते, यद्— बौधायनमते आपस्तम्बमते । च मैथुनाऽर्थं शयनसमयः को निर्दिष्टः, तत्र पाठैरवधेयम् तदग्र एवाऽयं पाठः— 'यदा मलवद्—वासाः स्याद् अथैनांब्राह्मणप्रतिषिद्धानि कर्म्माणि संशास्ति 'यां मलवद्वाससम्' इत्येतानि, आप० ३ । ८ । १२ 'रजसः प्रादुर्भावात् स्नाताम् ऋतुसमावेशने उत्तराभिः ('विष्णुर्योनिं कल्पयतु' इत्यादिभिः १३ ऋग्भिः) अभिमन्त्रयते' ३ । ८ । १३ । अनेन स्पष्टम्, यद्— गृह्यसूत्राणां मतेन विवाह ऋतुकालात् पूर्व्वं भवति; ततो द्वादशवर्षावस्था सिद्धा । मैथुनञ्च विवाहचतुर्थरात्र्यां नैव विहितम्, किन्तु चतुर्थ पररात्रे विधीयमाने चतुर्थीकर्म्मणि एकत्र सर्व्वेषां समक्षे (दृश्यतां सायणभाष्ये कौशिकसूत्रम्, यत्र वस्त्रावरणमात्रं निर्दिष्टम्) शयनाऽभिनयमात्रमेव । मैथुनन्तु ऋतुकाले जाते तत्स्नानोत्तरमेवाऽनुशिष्टम्; तदैव 'विष्णुर्योनिं कल्पयतु त्वष्टा रूपाणि

‡ यथा-'पुत्रस्त एषः' अ. १४ । २ । २४ इति वध्वा अंकेऽन्यस्य पुत्रं स्थापयित्वा 'पुत्रस्त एषः' इत्यभिनयमात्रं [illegible] क्रियते ।

पिंशतु । आसिञ्चतु प्रजापतिर्धाता गर्भं दधातु ते' ऋ० १० । १८४ । १ 'गर्भं धेहि' १० । १८४ । २ इत्यादि गर्भाऽर्थाऽऽशी र्देवतात्मकानां गृह्यसूत्रेणैवाऽत्र विनियुक्तानां मन्त्राणां सफलता। पूर्वोक्तभवन्निर्दिष्ट--समावेशने नैषां गर्भाधानमन्त्राणां पाठः, इति स्वयमेवाऽत्र निर्णीतत्वमवलम्बनीयम् । गर्भाधानार्थं मैथुने गर्भाधानसंस्कारे इमा एव ऋचः पठ्यन्ते– इति स्वसंस्करविधिरपि दृश्यताम् । अग्रे पुनर्विशदयति आपस्तम्बगृह्यसूत्रकारः – 'चतुर्थीप्रभृत्याषोडशीमुत्तरामुत्तरां युग्मां प्रजानिः श्रेयसम् ऋतुगमने इत्युपदिशन्ति' आप० ३ । ६ । १ ।

पूर्वोक्तोऽयञ्च पाठो बौधायनेऽपि द्रष्टव्यः, यतः कृष्णयजुर्वेदस्य (८६) शाखासु तैत्तिरीयसंहिताया द्वयोर्भेदयोर्या काण्डिकेयी वर्तते, तस्याः पञ्चभेदेषु प्रथमाऽऽपस्तम्बीशाखा, द्वितीया बौधायनी, तृतीया सत्याषाढी. तुरीया हिरण्यकेशी, पञ्चमी च औखेयी, इति । एतन्नाम्नैव च गृह्यसूत्राणि, तेषां प्रायः समान एव विधिः, क्वचिदेव भेदः । यद्येवं तर्हि बौधायनाऽऽपस्तम्ब-हिरण्यकेशि-प्रभृतिगृह्यसूत्रेषु प्राङ् निर्दिष्टेषु पारस्कर–गोभिलादिषु च ऋतुकालात् पूर्वमेव विवाहः, चतुर्थ्यपररात्रे चतुर्थिकाकर्म्म. तत्र शयनाऽभिनयः, ऋतुकाले च समागते मैथुनाऽर्थं शयनं सिद्धम्, तेन चाऽस्मत्पक्षः पुष्टो जातः ।

'यथालिङ्गं समीक्ष्य मिथः' अत्र न ज्ञायते—स्नातकमहोदयेन विशिष्टरेखा कुतो दत्ता? मिथः समीक्षणन्तु विवाहसंस्कारेऽपि भवति का नाम चतुर्थीकर्म्मणि तद्विशेषता ? । अथ च 'पुत्रकाम' 'युवतिर्वभूयाः' 'पुत्रकामे' इति रेखाङ्कितानामृचां तत्र जपनमात्रमेवाऽभीष्टम् ; तर्हि रेखाभिः का सिद्धिर्जाता, इति तु भाविकृते आशीर्वादाः । यच्च 'उप मामुच्चा युवतिर्वभूयाः प्रजायस्व प्रजया पुत्रकामे' अत्र श्रीमता रेखा दत्ता, तत्र न किमपि भवदिष्टं सिद्धयति, यतोऽत्र ... ... निर्दिष्टम्, किन्तु 'युवति-

र्बभूयाः' इति वैदिकाशीर्लिङा तस्यै आशीर्दत्ता । आशीश्चाऽभूत-वस्तुनः कृते भविष्यत्कृते च भवति, एतेन प्रतीयते यत्—सा विवाहकाले युवतिर्नाऽऽसीत्, अत एव भविष्यति तच्छीघ्रताकृते आशीः समर्प्यते, एतदर्थमेव चाऽथर्ववेदे वधूकृते 'मा हिंसिष्टं कुमार्यं' अ० १४ । १ । ६३ इति प्रथमवयोवाचकः 'कुमारी' शब्दः प्रयुक्तः, कौशिकसूत्रे तु बहुत्र । 'एवं प्रजायस्व प्रजया' अत्राऽप्याशीर्वादे लोट्, तथाच—'आशिषि लिङ्लोटौ' ३ । ३ । १७३ । तेनाऽत्राऽप्यस्मत्पक्षस्यैव प्राबल्यम् ॥ अथवा कस्मिँश्चिद् विवाहमन्त्रे 'युवति' शब्दोऽपि समागच्छेत्; तर्हि तस्य विनियोगो यौवनाऽवस्थायामेव भवेदित्यावश्यकं नाऽस्ति, तत्र भावियौवनमेव मन्यते, तथा च— 'युवा सुवासाः परिवीत आगात्' इति ऋग् भवतां स्वामिनाऽपि उपनेयबालककृते उपनयनसंस्कारे वेदारम्भे च गृह्यसूत्राऽनुसारं पठ्यते । उपनयनञ्च द्विजमात्रस्य भवतीति भवत्स्वामिनोऽपि सम्मतम् । तत्र गर्भाष्टमे ब्राह्मणस्य, गर्भैकादशे क्षत्रियस्य, गर्भद्वादशे च वैश्यस्योपनयनं भवत्स्वामिनोऽप्यभीष्टम् । श्रीमतोऽपि च सकलगृह्यसूत्रसंवादाद् गृह्यसूत्रगृह्यत्वाच्चाऽभीष्टं भविष्यति, अधुना वाच्यम्— किमियमवस्था ८ ११-१२ यौवनस्य? । यदि न, तर्हि यथा 'युवा' इति लघ्ववस्थाकबालककृतेऽपि प्रयुक्तो विनियुक्ते मन्त्रे, तेन च तस्य वर्त्तमाने युवत्वं नाऽभीष्टम्भवति, किन्तु भावि, तथैव विवाहकालेऽपि सकलगृह्यसूत्राणां स्मृतीनाञ्च ऋतुकालपूर्वताऽऽख्यानसंवादात् क्वचिद्विनियुक्ते मन्त्रे युवतिपद-समागमनेऽपि ऋतुकालपूर्वनियत-विवाहकालत्वाद् भाव्यभिप्रायेण न कोऽपि दोषाऽऽपातो जायते । तेन उक्तचरकारणाद् 'युवतिर्बभूयाः' इत्यत्रत्य 'युवति' पदस्य 'बभूयाः' इत्याशीर्लिङा भविष्यदाशीर्वादवचनत्वाच्च— 'किं द्वादशवर्षीया विवाहसंस्काराच्चतुर्थ्यां निशायां युवतिः सञ्जायते' इति विद्यावाचस्पतिमहाशयस्य तर्कः कृत्तो भवति ।

विवाहसंस्काराच्चतुर्थनिशायामेव गर्भाधानं क्वाऽपि नाऽनुज्ञायमानम्, किन्तु ऋतुकालस्य चतुर्थनिशायाम्, विवाहाच्चतुर्थ्याऽपररात्रे तु चतुर्थीकर्म्मविशेषो भवति। अत एव भवदाचार्येण स्वसंस्कारविधौ गर्भाधानसंस्कारे 'अथ गर्भाधान ॐ स्त्रियाः पुष्पवत्याश्चतुरहादूर्ध्व ॐ स्नात्वा विरुजायास्तस्मिन्नेव दिवा 'आदित्यं गर्भमिति' वचनं पारस्करगृह्यसूत्रस्य वचनत्वेनोक्तम्, एतस्यैव चाऽनुमोदनं गोभिलगृह्यसूत्रशौनकगृह्यसूत्रेष्वपि च तेन मतम्, तेन पुष्पवत्याश्चतुरहादूर्ध्वं गर्भाधानं सिद्धम्' नतु विवाहचतुर्थनिशायाम् तन भवत्पक्षो हतः।

अथ च 'चतुर्थनिशायामेव गर्भाधानस्याऽनुज्ञायमानत्वाद्' इति भवदीयवचने 'एव' शब्दः कस्याऽपि न सम्मतः प्रत्युत श्रीमद्वचनादपि विरुद्धः, यतः— श्रीमताऽमुष्य लेखस्य २२ पृष्ठे 'किन्तु तयोः कालेऽन्तरं साधारण्येन कतिपयदिवसानां विशिष्टाऽवस्थायां कतिपयमासानाम्' इति कतिपयमासा अप्युभयसंस्कारयोरन्तरे निरूपिताः, येन 'एव' शब्दो निराक्रियतेऽस्मत्पक्षश्च सिध्यति।

'विवाहचतुर्थरात्र्यामेव गर्भाधानम्' अत्र श्रीमता कोऽपि वेदमन्त्रो न दत्तः, किमत्र श्रीमानपि स्वशब्देन पौराणिकः संवृत्तो यद्— गृह्यसूत्राणां स्वतः प्रामाण्यममंस्त, अथवा— भवन्तो यस्मिन् पुस्तकेऽकम्पाऽनुकम्पादृशं प्रक्षिपन्तु तदेव वैदिकम्भवति?॥ अथच 'विवाहचतुर्थ्यां निशायां गर्भाधानम्' इति सर्व्वथाऽयुक्तम्। भवदुद्धृत 'बौधायन' प्रमाणेऽपि चतुर्थीकर्म रात्र्यां न निर्दिष्टम्, किन्तु 'चतुर्थ्यां पररात्रे' 'पररात्रे' इत्यस्याऽर्थो रात्रेः पश्चिमे भागे ब्राह्ममुहूर्त्ते इत्यर्थः। तस्मिन्समये चतुर्थीकर्म्मणि अग्नेरुपसमाधानादारभ्य आज्यभागपर्यन्तं पूर्व्वं कार्य्यं कर्त्तव्यं भवति, ततश्च जपाहोमादि परिषेचनपर्य्यन्तं कर्म्म करणीयं भवति, एतस्मिन् समये प्रातःकालो जायमानो भवति, किं तस्मिन्

प्रातःसमये श्रीमान् वरवध्वौ मैथुनाऽर्थमादिशति? धन्यः श्रीमान्! स्वस्वामिनः संस्कारविधौ गर्भाधानसंस्कारे लिखिता टिप्पणी स्मर्त्तव्या—'दिन में ऋतुदानका निषेध है' 'गर्भाधानक्रिया का समय प्रहर रात्रि के गये पश्चात् प्रहररात्रि रहे तक है'। परमिदं चतुर्थीकृत्यन्तु पश्चिमाद् यामात् प्रारभ्यत एव तत्समाप्तौ च दिनं जायमानमेव भवति; कुतस्तदा ‡ सम्भव—सम्भवः? ॥ 'चतुर्थनिशायामेव' अत्र 'एव' कारं तु श्रीमानपि न वक्तुं शक्तः 'पर्ववर्ज्जं 'व्रजेच्चैनाम्' मनु० ३। ४५ 'अमावस्यामष्टमीञ्च पौर्णमासीं चतुर्दशीम्। ब्रह्मचारी भवेन्नित्यम्' मनु० ४। १२८ इत्यादि—स्व— संस्कारविधिधृत—टीकित-प्रमाणाऽनुसारं चतुर्थ्यां रात्र्यामपि पर्वादिसमागमने मैथुनं त्याज्यं भविष्यति, 'अथवा उसदिन (विवाहवाले दिन) ऋतुकाल न हो, तो किसी दूसरे दिन गर्भस्थापन करे' इति विवाहसंस्कारान्तलिखित-स्वाचार्य्याज्ञयनुसारं चतुर्थदिवसे ऋतुकालाऽभावेन च सा रात्रिस्त्यक्तव्या भविष्यति। तेन 'एव' कारो न समञ्जसः यदि क्वचित् 'चतुर्थनिशायामेव' इति पाठोऽपि भवेत्, तस्याऽपि नाऽयमर्थो यत्- चतुर्थरात्र्यामवश्यं मैथुनं कुर्य्यादिति, किन्त्वयमर्थः— यदि 'यथाकामी वा कामसाविजनितोः सम्भवामे, ति वचनात्' पार० १। ११। ८ इत्यनृतुकालेऽपि मैथुनेच्छा उदियात्; तर्हि पञ्चमरात्र्यामेव कुर्य्यान्न पूर्वत्रिरात्रे; यतश्चतुर्थीकर्म्मण ✱ प्राक् तस्या भार्य्यात्वमेव न भवति, चतुर्थदिवसस्य च पश्चिमरात्रे चतुर्थीकर्म्म कार्य्यं भवति ततः प्रातः कालो भवति; ततः पञ्चमरात्रौ मैथुनं कुर्य्यात्, तदाऽपि तत्र मैथुनमावश्यकत्वेन न निर्द्दिष्टम्, अत एव पारस्कर-गृह्यसूत्रस्य हरिहरभाष्य लिखितम्— "संवत्सरं–वर्षं यावत् मिथुनं-अभिगमनं नोपेयाताम्, अथवा द्वादशरात्रम्, अथवा षड्रात्रम्, यद्वा त्रिरात्रम् अन्ततः। संवत्सरादिपक्षाणामन्ते त्रिरात्रमित्यर्थः।

‡ 'प्राणं वा एते प्रस्कन्दन्ति, ये दिवा रत्या संयुज्यन्ते, प्रश्नोपनि० १। १३।

संवत्सरादिविकल्पास्तु शक्त्यपेक्षया व्यवस्थिता ज्ञेयाः । संवत्सरादिपक्षाऽशक्तौ त्रिरात्रपक्षाश्रयणेऽपि चतुर्थीकर्म्मानन्तरं पञ्चम्यादिरात्रावभिगमनम्; चतुर्थीकर्म्मणः प्राक् तस्या भार्य्यात्वमेव न संवृत्तम्, विवाहैकदेशत्वाच्चतुर्थीकर्म्मण इति"। एवमन्यत्राऽपि स्मर्यते- 'आप्रदानाद् भवेत्कन्या प्रदानाऽनन्तरं वधूः । पाणिग्रहे तु पत्नी स्याद् भार्य्या चातुर्थकर्म्मणि'। तेन स्वनिवेशितेन 'एव' कारेण न भवत्पक्षसिद्धिः ।

एतावता विस्तृतविवेचनेन सिद्धम्, यद्- विवाहसंस्कारो द्वादशवर्षाऽवस्थायां गर्भाधानञ्च यौवने- इत्यस्य भाव ऋतुकाले; अत एव तौ संस्कारौ भिन्नौ भिन्नकालिकौ च- इति प्रमाणोपपत्तिभिः परिपुष्टं जातम्, नाऽमुं सनातनपक्षं कोऽपि निराकर्त्तुमलम्भूष्णुः ।

'यदा सा उशती भवति, सा गर्भाधानाऽवस्था' इति मदुद्धरणे श्रीमान् 'यत्परः शब्दः स शब्दार्थः' इति न्यायमुपेत्य मत्पक्षमधिक्षिपति । 'अल्पवयस्कानामपि विवाहानन्तरं साऽवस्थाऽपि [शेपः प्रहारादिका] क्रमश एत्येव, यदा सा उशती भवति' अत्र मद्वाक्ये 'उशती' त्यस्य 'शेपः प्रहारमुशती' इत्यत्रैव तात्पर्य्यम्— इति स्पष्टम्, नतु सामान्यकामनामात्रम्, तर्हि 'उशतीः कन्यका इमाः पितृलोकात् पतिं यतीः' अ० १४।२।५२ अनेन मन्त्रेण न कोऽपि विरोधः, अत्र साधारणकामनाऽभिमता । शेपः प्रहारकामनायामपि वा द्वादशवर्षविवाहे को विरोधो जातः, तस्यः कामनाया भावित्वात् 'प्रहराम शेपम्' ऋ० १०।८५।३७ इति मन्त्रस्थवर्णनवद्, न तात्कालिकता । अथ च शेपः-प्रहारादिवचनस्याऽधिकवयस्कत्वेऽप्यश्लीलता मता श्रीमता 'अप्रतिषिद्धमनुमतम्' ।

'एयमगन् पतिकामा' अ० २।३०।५ अत्र द्वादशवर्षत्वेऽपि मम पतिकामात्वयुक्तिमप्रत्याचक्षाणः श्रीमानुपहासमात्र-

मपदिशति; परमेतेन भवत्पक्षमात्रं कुतः सिद्धम ?। भवानेतेन यदि यौवने कन्याविवाहं साधयति; तन्मन्दम्– यौवनं श्रीमान् १७ वर्षात् २४ वर्षपर्य्यन्तमनुमनुते; तर्ह्येतद् वाच्यम्– षोडशवर्षाः, पञ्चदशवर्षाश्चतुर्दशवर्षास्त्रयोदशवर्षा द्वादशवर्षा वाऽपि स्त्रियः पतिमिच्छन्ति नो वा ?। यदि न; तर्हि प्रत्यक्षाऽपलापोऽयम्, एकादशद्वादशवर्षीयाणामपि सन्ततयो दृष्टाः, किम्पुनस्त्रयोदशचतुर्दशवर्षाणाम्। यद्युक्तवर्षेष्वपि ताः पतिमिच्छन्ति; तर्ह्युक्तमन्त्रः १७–२४ वर्षमात्रविवाहनिर्देष्टा न सिद्धोऽभूत्, ततश्च वेदाऽविरोधात् स्मृतीनां द्वादशवर्षाविवाहो नियमितोऽभूत्।

श्रीमान् 'सविताऽददात्' ऋ० १० । ८५ । ९ इति कन्यादाने मयोद्धृतं वेदबीजं दृष्ट्वा परमप्रसन्नः सन् ममाऽपरिहार्य्यं परस्परविरोधममंस्त । प्रसन्नताऽऽविष्टः श्रीमान् मम वाक्ये प्रणिधानदानमपि व्यस्मार्षीत् । धैर्य्येण मद्वाक्यसिद्धान्तमननं करोतु श्रीमान्, तत्र मयेदं लिखितम्, "यदि चेयं देवता सिद्धा वेदाङ्गाद् व्याकरणाद् वेदे च देवमनुष्ययोर्भेदो मतः; तर्हि दैवी सर्व्वा मर्य्यादा मनुष्येषु न प्रवर्त्तितुं शक्यते– इति मन्तव्यं भविष्यति, भिन्न योनिमत्त्वात् । देवास्तु नित्यतरुणा भवन्ति, तथा च– 'न वो अस्त्यर्भको देवासो न कुमारकः । विश्वे सन्तो महान्त इत्' ऋ० ८ । ३० । १ 'युवाना रुद्रा अजराः' ऋ० १ । ६४ । ३ इत्यादि । तत्र यदि यौवनविवाहो दृष्टोऽपि, न तत्र किमपि वैलक्षण्यम्" इति । अस्मिन्नंशे उत्तरांशस्तु विद्यावाचस्पतिमहाशयेन स्पृष्ट एव न । पूर्व्वांशेऽप्यमुना महाभागेन 'दैवी सर्व्वा मर्य्यादा' इति मम वाक्ये 'सर्व्वा' शब्दो न दृष्टः। भिन्नयोनीनां मर्य्यादाः सर्व्वास्त्यक्तव्या न भवन्ति, न च सर्व्वा अनुकर्त्तव्याः, तत्र धर्म्मशास्त्रमेव प्रमाणीकर्त्तव्यं भवति । काश्चिन्मर्य्यादास्तु मनुष्ययोन्यां पशुपक्षियोन्या अप्यनुकर्त्तव्या भवन्ति, यथा– मैथुनम्, एवमन्या अपि, अत्र चाणक्यनीतिर्द्रष्टव्या; तर्हि

'सविताऽददात्' ऋ० १० । ८५ । ६ इति सूर्य्यामन्त्रोद्धरणे पितृकर्त्तृकदानस्य धर्म्मशास्त्रसम्मतत्वात् सा मर्य्यादा ग्रहीतव्या भवति, न सर्व्वा, यतो देवयोन्यां यौवनस्याऽव्यभिचाराद् मनुष्ययोन्याञ्च तद्— व्यभिचाराद्धर्मशास्त्रसम्मतमेव कन्याविवाहाऽऽयुर्मन्तव्यं भवतिः तर्हि को मम परस्परविरोधो विद्यावाचस्पतिना दृष्टः ? । तर्हि मल्लिखित 'सर्व्वा' शब्दे जगन्निमीलिकां विदधत् स्नातकमहोदय एवोपहासास्पदं जातः । अथ च— 'सूर्य्यां यत् पत्ये शंसन्तीं मनसा' ऋ० १० । ८५ । ६ अत्र श्रीमता 'पतिं कामयमानां पर्य्याप्तयौवनाम्' इत्यर्थ एव कुतो मतः ? । यदि सायणवाक्यात् ; तर्हि किं सायणः श्रीमत्सम्प्रदायस्याऽऽधारस्तम्भः ? श्रीमता च सायणभाष्ये स्वाऽश्रद्धाऽपि प्रकटिता गतलेखे; तर्ह्यत्र परस्परविरोधः कथं कृतस्तन्मत्वा ? । मया तु प्रागेव निवेदितम्, यत्— सायणो देवयोनिसत्तापक्षपाती, अत एव तेन सूर्य्याया यौवनं निर्दिष्टम्, परं श्रीमता 'शंसन्तीम्' इत्यस्य 'पत्ये कामयमानां पर्य्याप्तयौवनामित्यर्थः कुतः कृतः ? । किं शंसुँ-धातुः कामनार्थे यौवनाऽर्थे वा वर्त्तते ? नहि । दृश्यतां धातुपाठः— 'शंसुँ स्तुतौ' [भ्वा० प० से० स०] इति स्तुत्यर्थे भवति नतु कामनाऽर्थे; इच्छाऽर्थे तु 'आङः शसिँ इच्छायाम्' (भ्वा० आ० से० स०) इत्याङ्पूर्व्वः शसिँधातुर्भवति, सचाऽनुदात्तेत्वादात्मनेपदी; मन्त्रे तु न आङ्पूर्व्वः शसिः, नचाऽऽत्मनेपदमूलकश्शानच्, किन्तु अङ्रहितः परस्मैपदत्वाच्च शत्रन्तः शंसतिरेव, तेन तत्र स्तुतिपरामित्यर्थः । यदि ममाऽर्थे विश्वासो न भवेत् ; तर्हि स्वाचार्य्यस्य संस्कारविधौ गृहाश्रमप्रकरणे उक्तमन्त्रांशस्याऽर्थो द्रष्टव्यः— 'मन से गुणकीर्तनकरने वाली वधू है उसको पुरुष...... सकल जगत् का उत्पादक परमात्मा देता है अर्थात्— बडे भाग्य से दोनों स्त्रीपुरुषों का जोकि तुल्यगुणकर्म्मस्वभाव हों, जोड़ी मिलता है' पृ० १६८ अधुना क गतोऽसौ श्रीमतः कामनाऽर्थो

यौवनार्थश्च ? । आर्य्यसामाजिकत्वेन स्वकीयस्य पं० राजारामशास्त्रिणोऽप्यत्राऽर्थः श्रोतव्यः– 'सोम वधूका चाहने वालाथा, दोनों अश्वि वरने वालेथे, जब सविता ने मनसे प्रशंसा करती हुई सूर्या को पति के लिये दिया, अ० १४ । १ । ६ आशासे— भविष्यति विनैव विचारं श्रीमानेवं साहसिक्यं न स्वीकरिष्यति ।

'सविता कन्यापिता विधिरूपेण विवाहसंस्काराऽवसरे दानं चकारेति सुव्यक्तम्' इति स्ववाक्ये लिटं प्रयुञ्जानः श्रीमान् वेदे परोक्षभूतेतिहासममंस्तैव । 'पत्ये शंसन्तीम्' इत्यत्र न परस्पराऽभिलषितता– इति साधितपूर्व्वम् ।

'एयमगन् पतिकामा जनिकामोऽहमागमम् ।' इत्यपि विवाहालये उपवेशितयोरुभयोरेव कृते; नाऽत्र परस्पराऽभिलषितता स्वातन्त्र्येण । मनुमुनिर्व्वक्ति– 'देव–दत्तां पतिर्भार्य्यां विन्दते ने–च्छयाऽऽत्मनः' ९ । ९५ एतेन सिद्ध्यति, यत्– पतिः स्वेच्छया जनिकामो न भवति; किन्तु– 'अदादग्निर्मह्यमथो इमाम्' ऋ० १० । ८५ । ४१ इति वेदसंवादाद् अग्निदेव— दत्तत्वेन पत्नीं विन्दते, सा चाऽवस्था द्वादशवर्षे मनुना ९ । ९४ स्वीकृता, तेन च न भवदिष्टसिद्धिः । अथच— 'अस्वतन्त्राः स्त्रियः कार्य्याः' मनु० ९ । २ 'न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति' ९ । ३ 'न भजेत् स्त्री स्वतन्त्रताम्' ५ । १४८ 'बालया वा युवत्या वा......न स्वातन्त्र्येण कर्त्तव्यं किञ्चित्कार्य्यं' मनु० ५ । १४७ । 'न स्वातन्त्र्यं स्त्रियाः क्वचित्' याज्ञ० विवा० आचारा० ८५, 'नास्ति स्वतन्त्रता स्त्रीणां' महाभार० अनुशा० २० । १४ 'नास्ति त्रिलोके काचित् स्त्री या वै स्वातन्त्र्यमर्हति' महाभा० अनुशा० २० । २० इति स्मृतिरितिहासश्चाऽपि स्त्रियाः स्वातन्त्र्यं निषेधति । वेदोऽपि च तथा स्वीकुरुते, तथा च— 'इन्द्रश्चिद् घः ? तदब्रवीत्– स्त्रिया अशास्यं मनः' ऋ० ८ । ३३ । १७ 'न वै स्त्रैणानि सख्यानि सन्ति सालावृकाणां हृदयान्येता' ऋ० १० ९५ । १५

'न वै स्त्रैणानि सख्यानि सन्ति सालावृकाणा ँ हृदयान्येतेति— मैतदादृथाः, न वै स्त्रैण ँ सख्यमस्ति' शतपथ० ११। ५।१।६ एतदनुवाद एव पुराणे— 'क्वाऽपि सख्यं न वै स्त्रीणां वृकाणां हृदयं यथा' भागवत० ६।१४।३६ इत्यादि-वेद—स्मृति—पुराण—प्रमाणैः स्त्रियाः स्वातन्त्र्यं सर्व्वथा निषिद्धम्, अत एव सा यत् 'पतिकामा' भवति, तत्र 'यस्मै दद्यात् पिता त्वेनाम्' मनु० ५।१५१ इत्यनुसारं पितृदत्तस्य पत्युरेव-कामुका भवति, न तु तस्याः स्वातन्त्र्यम्, इति वेदमूला व्यवस्थोक्तमन्त्रोदाहरणात्। श्रीयास्कोऽपि कन्याया दानविक्रयाऽतिसर्गनिदर्शनात्' नि० ३।४।३ 'कन्या- केयं नेतव्या' नि० ४, १५।१ इति गतलेखे मन्निर्दिष्ट-भवदस्पृष्टवचनाच्च तस्याः स्पष्टं पारतन्त्र्यं मनुते। यदि तन्मते तस्याः स्वतन्त्र्यमभविष्यत्; तर्हि तु सा स्वयमेव वरमन्वेष्टुं शक्ताऽऽसीत्; तदा 'केयं नेतव्या' इति पितुश्चिन्ता व्यर्थाऽभविष्यत्। सा सुरूपं गुरुकुलाच्च स्नात्वाऽऽगतं चिराऽदृष्टं पितृव्यपुत्रमेव कामयेत; तत्र भवन्तस्तस्या इच्छापूर्त्तिं विधास्यन्ति नो वा? यदि न, तर्हि श्रीमद्भिरपि सा पारतन्त्र्यं कथं नीता? तर्हि स्वातन्त्र्यं नाम किम्? 'पौंश्चल्याच्चलचित्ताच्च नैःस्नेह्याच्च स्वभावतः' मनु० ६।१५ इति चलचित्तत्वादेव तु तासां स्वातन्त्र्यमपहृतं वेदेन स्मृतिभिश्च; तर्हि कथं; तासां स्वातन्त्र्यम्भवेत्?। तेन 'पतिकामा' इत्यत्राऽस्मदुक्ता समूला व्यवस्थैव ज्यायसी। 'पतिकामा' यदा १२-१३ वर्षेऽपि भवति; तर्हि यौवनविवाहपक्षः श्रीमतां खण्डितो जातः, कामनायां १७ वर्षावस्था कारणं न भवति, किन्तु ऋतुमतीत्वम्, इति प्रागायुर्व्वेदमतं प्रतिपादितम, विवाहश्च तन्निकटकाले द्वादशवर्षे निर्दिष्ट एवेति नाऽस्मत्पक्षहानिः। पतिकामता तु २५-३० वर्षेऽपि भवति। तर्हि किं २५-३० वर्षाविवाहोऽपि वेदस्य भवतो वा सम्मतो भविष्यति?। महाभारते आनुशासनिके वृद्धस्त्रिया अपि कामवत्त्वं

प्रदर्शितम्, तर्हि पतिकामात्वस्य वार्द्धक्येऽपि सत्वाच्छ्रीमन्मते वृद्धाविवाहेऽपि वैदिकः सेत्स्यति 'पतिकामा' पदेन? । दृश्यतां 'महाभारत' स्य तदुपाख्यानम्, येन ४ । १ संख्यायां श्रीमता वृद्धाया अपि कन्यात्वं निर्दिष्टमासीत् । तेन तत्राऽस्मदीयव्याख्यानं समूलकमेव । चतुर्थ—परात्रे [नतु 'निशायाम] 'पुत्रकामे' इत्यादि—मन्त्रोच्चारणमात्रेण मैथुनं न सिद्ध्यति—इति प्रागसीषधाम; अन्यथा 'प्रजां प्रजनयावहै पुत्रान् विन्दावहै बहून्' इति विवाहकालेऽपि पठनवशात् तत्कालेऽपि मैथुनं स्वीकर्त्तव्यं भविष्यति, परं श्रीमतोऽप्यनिष्टमेतत् । तेन तत्र 'पुत्रकामे'ति भावीच्छामात्रमेव ।

अथ च पिता दानक्रियायाः कर्त्ता भवति कन्या च कर्म्म— इति वेद—सकलगृह्यसूत्र-स्मृति-प्रभृतिसंवादाच्छ्रीमानपि मंस्यते; तर्हि देयं वस्तु स्वतन्त्रं न भवति— इति मन्तव्यं भविष्यति श्रीमता । यत्तु- 'कोऽदात् कस्मा अदात्, कामोऽदात् कामायाऽदात्' य० ७ । ४८ इति मन्त्र उपन्यस्तः श्रीमता, स प्रयासमात्रफलकः । अत्र दातुः ‡प्रीतग्रहीतुश्चैव कामरूपत्वं कथितम्, नतु देयवस्तुनः । एतदपि कथनं प्रदातुर्दानाऽभिमानाऽभावाय प्रतिग्रहीतुश्च प्रतिग्रहदोषाऽभावाय च कामस्तुतिमात्रम्, नत्वत्र कन्याकर्तृककामना काऽपि दर्शिता । एष मन्त्रो गृह्यसूत्राणां मूले न दृष्टः, पारस्करस्य टीकायां दृष्टोऽपि न भवदुक्तप्रकारेण विनियुक्तः, अधुना भवान् प्रयोगपारिजातमपि स्वतः प्रमाणममंस्त, धन्या भवन्तः, भवन्तो यस्मिन् स्वाचार्य्येणाऽप्यमते पुस्तकेऽनुग्रहदृशं प्रक्षिपेयुः, तत् सपद्येव वैदिकं जायते । वेदेऽस्य भिन्ना विनियोगः । विनियोगविषये मन्त्रार्थविषये विवेकोऽस्माभिः प्राक् कृतएव ।

पिता कन्याया दानं करोति- इति 'यस्मै दद्यात् पिता

‡ प्रतिग्रहीतुः । [illegible] ।

त्वेनाम' मनु० ५ । १५१ इति मनुवाक्येन, 'सविताऽददात्' ऋ० १० । ८५ । ६ (सविता सूर्य्यायाः पिताऽऽसीत्) इति वेदवाक्यध्वनिना, 'पित्रा प्रत्तामादाय' १ । ४ । १५ इति पारस्करगृह्यसूत्रेण' 'यां यामयेत दुहितरं प्रियास्यादिति तां निष्ट्यायां (स्वातौ) दद्यात्' आपस्त १ । ३ । ३ स्वगृह्यसूत्रेण, 'अलङ्कृत्य कन्यामुदकपूर्वां दद्यात्' १ । ६ । १ इत्याश्वलायनगृह्यसूत्रेण, विवाहभेदलक्षणव्याख्यायाम् 'अमुकगोत्रोत्पन्नामिमाममुकनाम्नामलङ्कृतां कन्यां प्रतिगृह्णातु भवान्' इति १३५ पृष्ठे 'संस्कारविधौ' कन्यादानसङ्कल्पकरणात् स्वा० दयानन्देन, 'पितृकर्त्तृकं कन्यादानन्तु वैधम्' इति 'श्रीः' पत्रस्य ४ । ४ संख्यायाः २५ पृष्ठे श्रीमता च स्वीकृतम् ॥ कर्त्ता देयवस्तुनो दानं कर्त्तुं तदा प्रभुरधिकृतो वा, यदा तस्य स्वामी स्याद् इति सर्व्वैरेव मन्तव्य भविष्यति । पितुः कन्यायां स्वामित्वन्तु ऋतुकालात् पूर्व्वं भवति; नतु कन्याया ऋतुमतीत्वे जाते, तथा च मनुः- 'पित्रे न दद्याच्छुल्कन्तु कन्यामृतुमतीं हरन् । स हि स्वाम्यादतिक्रामेद् ऋतूनां प्रतिरोधनात्' ९ । ९३ । एतेन स्पष्टं सिद्ध्यति यद्- ऋतुमतीत्वे जाते पितुः कन्यायां स्वामित्वं न भवति' अत एवाऽऽपत्काले ऋतुमतीत्वे जाते पितृकर्तृकं दानं न निर्द्दिष्टम, किन्तु 'विन्देत सदृशं पतिम्... कुमार्यृतुमती सती' म० ९ । ९० इत्येतावन्मात्रमेव; परमापदोऽन्यत्रैतस्य निन्द्यता प्रतिपादिता । फलतो यदि तस्य [पितुः] तस्यां (ऋतुमतीकन्यायां) स्वामित्वं न, तर्हि स कथं तस्या दानं कर्त्तुं शक्तः? । यदि च दानंऽकर्त्तुं न शक्तः; तर्हि तस्याः कुतो वैधो विवाहः, यतः 'प्रदानं स्वाम्यकारणम' म० ५ । १५२ इति विवाहभेदलक्षणेषु मनुस्मृतिप्रभृतिस्मृतिषु, आश्वलायनप्रभृतिगृह्यसूत्रेषु च द्रष्टव्यम् । अत एव तु मनुना उक्तवरश्लोकस्याऽनन्तर एव श्लोके ऋतुकालात् पूर्व्वमेव तस्याः पितुः स्वामित्वं एवं हृद्यां द्वादशवार्षिकीम् ९ । ९४ इति

कन्याविवाहवयो निर्दिष्टम्, तेनाऽस्मत्पक्षसिद्धिः ।

किञ्च— 'अलङ्कृत्य सुतादानं' मनु० ३ । २८ इति मनुना, 'अलङ्कृत्य कन्यामुदपूर्व्वं दद्यात्' आश्व० १ । ६ । १ इत्याश्वलायनगृह्यसूत्रेण, 'कन्यां सालङ्कारां......तुभ्यमहं सम्प्रददे' इति १ । ४, १ । ८ इति पारस्करभाष्ये विवाहपद्धतौ हरिहरेण 'असुकगोत्रोत्पन्नामिमाममुकनाम्नीमलङ्कृतां कन्यां प्रतिगृह्णातु भवान्' इति विवाहसंस्कारविधौ सङ्कल्पे स्वा० दयानन्देन च प्रदीयमानकन्याया अलङ्कारयुक्तता मता । तस्या अलङ्कारयुक्तता तु पितुः स्वामित्वे पितृकर्तृकप्रदानत्वेनैव च भवति— इति निश्चप्रचम् । ऋतुमत्याश्च यदा ततः पितुः स्वामित्वं नश्यति; तदा सा तस्मिन्नापत्काले विन्देत सदृशं पतिम्' ९ । ९० 'गम्यं त्वभावे दातॄणां कन्या कुर्य्यात् स्वयं वरम्' याज्ञ० आचा० विवा० ६४ इति स्वयंवरा भवति; तदा तस्यां तत्पितुः स्वामित्वाऽभावेन, तस्याः पितृवस्तुन्यपि नाऽधिकारो भवति; अत एव तदा साऽलङ्कृता न भवति, अत एवोक्तं मनुना— 'अलङ्कारं नाऽऽददीत पित्र्यं स्वयंवरा । मातृकं भ्रातृदत्तं वा स्तेना स्याद्, यदि तं हरेत्' म० ९ । ९२ । परं यदा खलूक्तग्रन्थेषु तस्या अलङ्करणं निर्दिष्टम्, तेन प्रतीयते, यत्- सा स्वयंवरा न भवति, किन्तु पित्रा दीयमाना भवति । पित्रा दीयमानता तु पितुस्तस्यां स्वामित्व एव भवति, पितुः स्वामित्वञ्च म० ९ । ९३ ऋतुकालात् पूर्व्वमेव भवति । स एव च वैधो विवाहो नाम । तदितरस्य तु निन्द्यत्वम्- 'अनिन्दितैः स्त्रीविवाहैरनिन्द्या भवति प्रजा । निन्दितैर्निन्दिता नृणां तस्मान्निन्द्यान् विवर्जयेत' मनु० ३ । ४२ । तेन तस्या ऋतुकालात् पूर्व्वं द्वादशवर्षे विवाहो युक्ति-प्रमाणोपपत्त्युपबृंहितः सिद्धः ।

विवाहभेदेषु स्वयंवरस्य नाम नाऽस्ति । यदि स्वयंवरो गान्धर्व्वविवाहेऽन्तर्गण्येत, तर्हि तु तस्य निन्द्यता भवति धर्म्मे

शास्त्रगतेन म० ३। ३९—४१। तर्हि महाभारतवचनं भवान् कथं दातुमधिकृतः। तत्र यदि कस्यचिदितिहासे तथा दृष्टमपि; तर्हि किमितिहासो धर्म्मशास्त्रं भवति?। न्यायदर्शने लिखितम्- 'यज्ञो मन्त्रब्राह्मणस्य, लोकवृत्तमितिहासपुराणस्य, लोकव्यवहार-व्यवस्थापनं धर्म्मशास्त्रस्य विषयः' ४।१।६२। लोकवृत्तमात्रं प्रमाणं न भवति, अत एव- 'वेदः स्मृतिः सदाचारः' मनु० २। १२ अत्र सदाचारस्य तृतीयं पदम्। इतिहासे महाभारत एव वर्णनं समागच्छतियत्- पूर्व्वं विवाहविधिर्न भवति स्म; तर्हि किं तद् अदार्त्तव्यम्भविष्यति वृत्तम्? संस्कारविधिश्च तदाऽनादर्त्तव्यो भविष्यति किमु?। इतिहासे रावणस्याऽपि वर्णनम्, येन परकीयस्त्री चोरिता; तर्हि किं स धर्म्मो भविष्यति? इतिहासे राक्षसविवाहानामपि वर्णनम्; किं तत्र वैधता भवन्मतेन?।

'अयमेव मे भर्त्ता स्यादि'ति रेखाङ्किते भवदुद्धृतसायणभाष्ये 'विवाहालये पित्रोपस्थापितो भर्त्ता' एवाऽभिप्रेतः। मम कपोलकल्पितमिदं न वचनम्, किन्तु भवदाचार्य्यमान्यस्य- 'यः कश्चित् कस्यचिद् धर्म्मो मनुना परिकीर्तितः। स सर्व्वोऽभिहितो वेदे सर्वज्ञानमयो हि सः' म० २।७ 'इदं शास्त्रन्तु कृत्वाऽसौ मामेव स्वयमादितः। विधिवद् ग्राहयामास' म० १।५८ 'यह मनुस्मृति जो सृष्टि की आदि में हुई है- उस का प्रमाण है' सत्यार्थ० ११ समु० पृ० ३४१ गु०। - इत्येतादृशस्य मनोरेव वचनम्। सत्यमपीदमेव- देयवस्तु स्वतन्त्रं न भवति, अत एव मनुराचष्टे- 'विशीलः कामवृत्तो वा गुणैर्व्वा परिवर्ज्जितः। उपचर्य्यः स्त्रिया साध्व्या सततं देववत् पतिः' ५।१५४ 'पतिं हित्वाऽपकृष्टं स्वमुत्कृष्टं या निषेवते। निन्द्यैव सा भवेल्लोके' ५।१६३। पितरमतिरिच्य कःकन्याया हितैषी भविष्यति, यःकन्याहितं विचार्य्य तस्यै वरं न दापयेत्।

युवतिः कन्यैव स्वाऽनुकूलं पतिं ज्ञातुं शक्ता— इति तु

सन्निपातप्रलपितमात्रम् । अन्यदीयस्वभावचरित्रयोः परीक्षणं किमपि सुगमकृत्यं न, अत्र दूरदर्शिनोऽपि पदे पदे संशेरते । १७–२४ वर्षीयाः स्त्रियास्तु वार्त्तैव न कथनीया । तस्मिन् वयसीन्द्रियवृत्तिः प्रबला भवति, अनुरागश्चैकदैवोन्मुखो भवति; अन्यदीय—प्रकृतिपरीक्षायां ययोर्धैर्यविवेकयोः प्रयोजनीयता, तौ तदाऽकर्म्मण्यौ भवतः, एकः सुतीक्ष्णकटाक्षो मृदुमधुरहास्यं किञ्चिदङ्गलावण्यवैचित्र्यञ्च तदा सहसैव मनोदुर्गमधिकुरुते; स्वभावचरित्राऽऽदीनां परीक्षाया अवसरोऽपि तदा नाऽयाति । तदवस्थायां कामभावस्याऽऽधिक्येन सात्त्विकप्रेम्णः प्रभावस्य चित्तादपसरणकारणेन चेतसो मार्दवं नश्यति; प्रकृतिश्च बहुपुरुष—भावभावितत्वादेकस्मिन् स्थैर्य्यं न बिभर्त्ति, पितृगृहे च स्वातन्त्र्याधिक्याल्लज्जायाश्च न्यूनत्वादधिकायुषि पतिवशित्वं लज्जाशीलत्वञ्च दुश्शकम्भवति । यस्मिन् देशेऽधिकविवाहवयोनियमः, तत्रैव च विवाहोच्छेदप्रथाऽपि भवति । यदि सम्यक्तया तस्मिन् वयसि स्वभावादिपरीक्षा परस्पराऽभिलषितता मूलकशान्तिश्च सुशकाऽभविष्यत्; तदा इङ्गलैण्डादिके कथमेतदभविष्यत् । अत्राऽपि 'कौंसिले' अधिकविवाहवयोनियमो निर्द्धारितः; तत्रैव च 'विवाहोच्छेदनियममपि स्वीकारयितुं प्रयत्यते पाश्चात्योपनयनधारिभिः । फलतोऽन्धानुरागप्रणोदितविवाहस्य बन्धने सत्यप्रेम्णः समुत्पत्तेः सम्भावनाऽतिकठिना, अतः साधारण्यामेव वार्त्तायां तद्—बन्धनं स्वयमेव विच्छिन्नं जायते, अधुना तदादिकदेशेष्वेव एतत्परिणतिकदर्थिता जना विवाह—प्रथामेव रोद्धुमुद्यताः । यदि तत्राऽधिकवयस्कपरस्पराभिलषितविवाहः सुखजनकोऽभविष्यत्, तर्हि तत्सुखाऽपसारणायेत्थं यत्नाऽऽग्राहौ कथमभविष्यताम् ? । ईदृशा उपप्लवा अधिकवयस्कविवाहस्यैव फलानि, नाऽत्राऽत्युक्तिर्मृषोद्यता वा । यदि वार्त्तमानिकाशिक्षितम्मन्या अत्राऽपि तां सरणिं प्रचिचालयिषवः; तर्हि तैर्विवाहविच्छेदादिकण्टकैः समाजस्य अङ्गभङ्गतायामपि सज्जी

भाव्यम् । अथ च विवाह्यस्य विवाह्याश्च स्वातन्त्र्यमात्रे परस्पराभिलषितत्वे च स्थापिते कुरूपस्त्रीपुरुषाणां कीदृशी व्यवस्था स्यात्? । कुरूपाऽपि च सुरूपमेषिष्यति, कुरूपोऽपि च सुरूपाम; तर्हि यदि मातापितृहस्ते इदं कार्य्यं न स्थाप्येत; तर्हि किं कुरूप—कुमारकुमार्य्यौ ब्रह्मचर्य्यं धारयेतामामरणम्? यतः कुरूपयोरितरेतरं कदाऽपि परस्पराऽभिलषितता न स्यात्? 'कन्या वरयते रूपम्' इति, यदि सा कञ्चन निर्द्धनमकुलीनं च सुरूपं वरयेत; तर्हि रूपमात्रमत्तया स्वभविष्यन्निर्व्वाहस्तया कथं चिन्तयितुं शक्येत— एवमादिका अन्या अपि भूयिष्ठहानयः सन्ति ।

'त्रीणि वर्षाण्यु—' इति मदुद्धृतं मनोरापत्कालिकं श्लोकद्वयमुद्धृतम्, एतेन श्रीमतः किं निष्पन्नम्? । तत्सध्रीचीनं मत्पङ्क्तिद्वयं श्रीमता न वा उद्धृतम्, नचाऽपि प्रतिषिद्धम् । तदिदम्— "एतेन स्वयं भर्तुरधिगमने पापं व्यज्यते, अदीयमानत्वं तु विशेषशास्त्रम्, विशिष्ट—शास्त्रमेकदेशि भवति, न सार्व्वत्रिकम् । सार्व्वत्रिकन्तु सामान्यशास्त्रमेव भवति, नियमाः सामान्यशास्त्रमेव मत्वा निर्म्मीयन्ते" इति भवताऽस्पृष्टा पङ्क्तिरेवाऽऽपत्कालिकतां विवृण्वती भवन्मतमधिक्षिपति ।

'कन्यायां दत्तशुल्कायां म्रियते यदि शुल्कदः । देवराय प्रदातव्या यदि कन्याऽनुमन्यते' ९ । ९७ अत्र कन्याऽनुमतिग्रहणेन भवदभिप्रेतं न सिद्ध्यति, यतोऽनुमतिग्रहणस्य त्वयं स्पष्टोऽभिप्रायो यत्— पूर्व्ववरमृत्युकारणात् कदाचित् सा 'प्रदानं स्वाम्यकारणम्' म० ५ । १५२ इति तमेव वरं स्वामिनं जानाना तन्मृत्यौ विवाहमेव न चिकीर्षन्ती भवेत्, अत एव सा पृच्छ्यते, नाऽन्योऽत्राऽभिप्रायः, अन्यथा तज्जीवनसमये शुल्कसमयेऽपि सा पृष्टाऽभविष्यत्तत्कृते; परं मनुना न तल्लिखितम् । ततो विवाहे तदनुमतिग्रहणं सा खलु वाग्दत्ता मृतस्वामिनो भ्रात्रे देया भवति ।

'तमस्मेरा युवतयो युवानम्' 'अयमपि मन्त्रो न विवाहकालिकः, किन्तु युवतिशब्दमात्रं दृष्ट्वोद्धृतः प्रतीयते. किं यत्र मन्त्रे युवतियुवशब्दः स्यात्, स विवाहस्यैव भवति? किं विवाहानन्तरं युवतिता नश्यति?" इति गतलेखस्थमत्पङ्क्तिमस्पृष्ट्वा 'अप्रतिषिद्धमनुमतम्' इति न्यायात् स्नातकमहोदयेनैव साधितम्, यद्— नायं विवाहमन्त्र इति। सत्यग्रहणकृते धन्यवादः स्याच्छ्रीमते। यदि पुनरप्याग्रहः स्यात्, तर्हि तेन ज्ञेयमिदम्, यदत्र—'अपांनपाद् देवता' नतु 'दम्पती' विवाहो देवता, नाऽत्र विवाहाऽवस्थागन्धोऽपि।

अग्रे च श्रीमान् युवतिषु बहुवचनविषयके मत्प्रश्ने प्रकृतमन्त्रभिन्नमन्त्रस्थं श्रीहरदत्ताचार्य्यभाष्यं स्वतःप्रमाणीकृत्य समाधत्ते; परं तन्मन्दम्। 'बहुलम्' इति कथनाद् व्यत्ययस्सर्व्वत्र न भवति, अन्यथा वचनस्य सर्व्वत्राऽव्यवस्थाऽऽपतेत्, 'तां पूषन्! शिवतमा मेरयस्व' ऋ० १० । ८५ । ३७ इत्यत्राऽपि भवन्मताऽनुसारं 'तामेरयस्व' इत्यत्र 'ता एरयस्व' इति व्यत्यय पुनरपि भवदनिष्टं स्यात्। वस्तुतस्तु— वेदस्य बहुस्त्रीपक्षोऽपि स म्मतः—, तथा च— '<u>पतिं</u> न नित्यं <u>जनयः</u>' ऋ० १ । ७१ 'पतिं न <u>पत्नी</u>रुशतीरुशन्तम्' ऋ० १ । ६२ । ११ '<u>जनी</u>रिव पति<u>रेकः</u> समानः' ऋ० ७ । २६ । ३ 'अदान्मे पौरुकुत्स्यः <u>पञ्चाशतं</u> त्रसदस्युर्<u>वधूनाम्</u>' ऋ० ८ । १९ । ३६ 'मर्य्य इव <u>युवतिभिः</u>' ऋ० ९ । ८६ । १६, साम० पव० ५ । ६ । ४, 'मर्य्य इव <u>योषाः</u>' अ० १८ । ४ । ६० 'कल्याणीभिर्<u>युवतिभिर्न</u> मर्य्यः' ऋ० १० । ३० । ५ 'परिष्वजन्ते <u>जनयो</u> यथा पतिम्' अथर्व० २० । १७ । १, ऋ० १० । ४३ । १, साम० ऐन्द्र० ४ । ३ । ६, 'पतिर्जनीनामुप याति' ऋ० ९ । ८६ । ३२ इति वेदे। 'ददौ दश स धर्म्माय कश्यपाय त्रयोदश। सामाय राज्ञे सत्कृत्य प्रीतात्मा सप्तविंशतिम्' मनु० ९ । १२९ इति पूर्व्वः

श्लोकतोऽनुषञ्जनीयम्, 'ब्राह्मणस्याऽनुपूर्व्येण चतस्रस्तु यदि स्त्रियः' मनु० ६। १४६ इत्यादि स्मृतिषु एकस्य पत्युर्बहुपत्नीनां वर्णनम्। 'तिस्रो ब्राह्मणस्य वर्णाऽऽनुपूर्व्येण' पार १। ४। ८ इत्यादिपारस्करगृह्यसूत्रे, सायणभाष्यीयेऽथर्व्ववेदे १४ काण्डे कौशिकसूत्रे 'तेनैवाऽह्ना पञ्चन्याऽप्यूढा' २। ७४ एतदादिष्वपि पूर्व्वोक्तं सिद्ध्यति। इतिहासस्तु एतदादिकोपाख्यानैर्व्याप्त एव, महाभारते स्वोद्धृतो ययातिविवाह एव दृश्यताम्। अधुना भवतो व्यत्ययः कुत्राऽन्तरधात्? उक्तमन्त्रेषु श्रीसायणाचार्य्यस्य श्रीहरदत्ताचार्य्यस्य, तोद्भिन्नस्य वा कस्याऽपि भाष्यमपि स्वैरं द्रष्टव्यम्। 'एकस्मिन् यूपे द्वे रशने परिव्ययति, तस्मादेको द्वे जाये विन्देत' तैत्तिरीयसं० ६—६। ४ 'एकस्य बह्व्यो जाया भवन्ति, ऐ० ब्रा० ३। २। १२, गोपथ० उत्त० ३। २०, काठक० २६। ८ इत्यादीनि प्रमाणानि दृष्ट्वाऽथर्व्ववेदे 'सपत्नीबाधनसूक्तमपि द्रष्टव्यम्' आपस्तम्बगृह्यसूत्रेऽपि ३। ६। ८ 'सपत्नीबाधनं' द्रष्टव्यम्। एतेन भवदपदेशस्य समूलोन्मूलनं निष्पन्नम्।

स्वयंवरमन्त्रं प्रदर्श्य तत्र मत्कृतामापत्तिं समाधित्सुः स्नातकमहाशयः स्वाचार्य्यस्य प्रथमसमुल्लासीयं 'सैन्धवमानय' इति दृष्टान्तमुदाहार्षीत्, तत्तु तस्यैव कण्ठकुण्ठताकरम्, यतो नाऽमुष्मिन् मन्त्रे 'स्वयंवरो देवता' किन्तु 'इन्द्रो देवता'। 'इन्द्रश्च इन्द्रं मित्रम्' ऋ० १। १६४। ४६ इति भवन्मते परमात्मा, प्रकरणञ्च देवतात्मकमेव स्वीकर्त्तव्यम्भवति— आशासे सोऽपदेशान्तरं गवेषयेत्। गतलेखे श्रीमता सायणभाष्योद्धरणे— 'सर्वात्मकस्याऽन्तर्यामिस्वरूपेणाऽवस्थितस्येन्द्रस्य' इति पाठं मुक्त्वा स्वपारम्परिकप्रक्रातिश्चरितार्थीकृता, येनाऽर्थे भेदः समजनि। अग्रे स स्वयं विप्रतिषिद्धं भवति— 'अत्र मूलमन्त्रे क्षत्रियकन्यैव स्वयंवराऽर्हा— इति सूचकं न किमपि पदम्' इत्युक्त्वा 'द्रौपद्यादिकोदाहरणानदर्शैस्तु सुप्रसिद्धत्वेन क्षत्रियास्वेव स्वयंवरविधानं

सीमयितुम्' इति स्वयमेव श्रीमान् आत्मना प्रत्युक्तः, वयमत्र किं वदेम ? सूलमन्त्रे श्रीमता 'क्षत्रिय' शब्दो न प्राप्तः, परं 'शंसन्तीं मनसा' ऋ० १० । ८५ । ९ इति मूलमन्त्रे श्रीमता 'यौवनपदं' समुपलब्धम्; धन्याः ! यदि श्रीमतैव स्वयंवरः क्षत्रियासु सीमितः क्रियते; तर्हि ब्राह्मणोदाहरणं वेदाद् विरुद्धमेव दत्तम्, एतेन स्पष्टम्— 'गान्धर्व्वो राक्षसश्चैव धर्म्यौ क्षत्रस्य तौ स्मृतौ' मनु० ३ । २६ 'चतुरो ब्राह्मणस्याद्यान् प्रशस्तान् कवयो विदुः' म० ३ । २४ इति धर्म्मशास्त्र (स्मृति) विरुद्धं येन ब्राह्मणेन तथा कृतम्, तस्येतिहासोऽनुकर्त्तव्यो न भवति । लोकवृत्तव्यवस्थापनविषये धर्म्मशास्त्रस्य प्रामाण्यं भवति, न लोकवृत्तस्येति प्राङ् 'न्यायदर्शन' प्रमाणमस्माभिर्दत्तमेव । अथ चेतिहासेनैव स्वयंवरप्रामाण्ये इतिहासेनैव प्राक्तने कस्मिँश्चित्समये विवाहाविध्यभावदर्शनाद् विवाहसंस्कारविधिरप्यवैदिको मन्तव्यः स्यात्, अतः सिद्ध्यति, यदितिहासे धर्म्माऽवलम्बः प्रामाण्याऽप्रामाण्यं वा न निर्विभर्त्ति ।

श्रीमता शान्तिपर्व्वणः २२४ अध्याये सुवर्च्चलाकथाऽऽख्याता, परमस्मत्पार्श्वे विद्यमाने महाभारते (सातवलेकरप्रकाशिते) न प्राप्ता; शान्तिपर्व्वणि राजधर्म्मपर्व्व—आपद्धर्म्मपर्व्व—मोक्षधर्म्मपर्व्व चेति पर्व्वत्रयं विद्यते, एषु कतरस्मिन् भवन्निर्दिष्टा कथा ? । आद्ये राजधर्म्मेण ब्राह्मणधर्म्मस्य कः सम्बन्धः । द्वितीये—आपद्धर्म्मस्य सार्व्वसाधारण्यं न भवति— इति व्यर्थस्तदन्वेषणप्रयासः । तृतीये च मोक्षधर्म्मेण सह स्वयंवरस्य कः सम्बन्धः ? । तथाऽपि भवदुक्तश्लोका एव परीक्ष्यन्ते— 'येभ्यस्त्वं मन्यसे दातुं मामिहाऽऽनय तान् द्विजान्' इति कन्योक्त्यैव निश्चीयते यत्—पिता यस्मै दित्सति, कन्या तमेव वरयति, तर्ह्यत्र कन्यायाः किमिव स्वातन्त्र्यं स्थितम् ? । सा पतिम् इत्थं वरयति, यथा—कस्यचिदुत्सवस्य कश्चन सभापतिः प्रबन्धकेन प्रागेव निर्णीयते ।

ततश्चोत्सवसमये स एव तस्य साभापत्यप्रस्तावं प्रस्तौति, अपरश्च सभाप्रतिनिधिः सभा वा तमनुमोदयति समर्थयते वा। तथैवाऽत्राऽपि पितृनिर्णीतस्य वरस्य कन्या वरणापरनामकं समर्थनमात्रमेव कुरुते; तेन कन्यायाः स्वातन्त्र्यं न सिद्धम्। यदि ज्ञानप्रधानत्वाद् ब्राह्मणकन्यानां स्वयंवरविधिर्भिन्न आसीत् क्षत्रियाभ्यः; तर्ह्यत्र निर्दिश्यतां वैदिकी परिभाषा; परं भवदनुसारं तु स्वयंवरप्रतिपादकमन्त्रे किमपि स्वयंवरविधेर्यथावर्णं तारतम्यं नाऽस्ति, अत्र च भवता तत्तारतम्यं प्रदर्शितम्, इति भवतो विप्रतिषिद्धता फलिता भवति, या स्वपक्षस्य विघातिका भवति।

अधुना देवयानी विषये विविच्यते— श्रीमता 'संप्राप्तयौवनाम्' अत्र रेखा दत्ता। तदग्रे— 'पञ्चवर्षशतान्येव कचस्य चरतो व्रतम्' आदि० ७६। २७ गुरोरुष्य सकाशे तु दशवर्षशतानि च, ७६। ७२ इत्थं संप्राप्तयौवनायां १५०० वर्षाणि कचेन यापितानि महाभारताऽनुसारम्, तस्याऽपि बहुवर्षाऽनन्तरं तस्या ययातिना सह सम्बन्धो जातः, किं श्रीमन्नये साऽधुनाऽपि युवतिः स्थिता? यदि कथ्येत— इदं गप्पम् (?); तर्हि त्वियं कथाऽपि 'गप्पभूता'; तर्हि कथं तदुद्धरणं स्थाने?। यदि देवादीनां दीर्घायुषि सन्देहः स्यात्, तर्ह्यस्मिन् विषयेऽप्यहं वेदद्वारैव दीर्घायुष्ट्वं साधयितुमीशे; श्रीमतामनुमतिप्रदानमात्राऽपेक्षा। यदि कथ्येत— दैत्ययोनिरपि देवयोनिवत् सदा युवतिस्तिष्ठति; तर्हि तत्र वैलक्षण्यं न किमपि स्थितम्; तर्हि 'प्राप्तयौवनाम्' इत्यस्याऽधो दत्ता रेखा वैयर्थ्यमापद्यते।

अनेन स्वयंवरमूलकस्वातन्त्र्येण स्पष्टमेतत् सिद्धम्, यत्-सा कदाचित् कश्चिद्देषिष्यति; कदाचिच्च कश्चित्। असावनौचित्येऽपि कचमियेष। कचस्य निषेधमात्रेणैव समञ्जसकारिणे निरपराधायाऽपि तस्मै साऽशपत। ईदृशफलानि श्रीमन्तोपीच्छन्ति स्वयंवरं प्रचिचालयिष्य‡?। यद्येकेन सह तस्या ईदृशो व्यवहारोऽ-

‡ प्रचिचालयिष्य— णयन्तसन्नन्तस्य ल्यपि रूपम्।

जनि; तदाऽपरेण सह तस्याः कीदृश्यवस्था तिष्ठेत् । श्रीमताऽग्रे तदितिहासः पठितः स्याद्, यत्र स ययातिरपि पितृद्वारा शापितश्शर्म्मिष्ठाकारणात् । क्लिमीदृंश्येव ‡ सुफलानि (?) श्रीमन्तोऽपीच्छन्ति स्वयंवरमूलकस्वातन्त्र्यं प्रदाय? । काचित् स्वयंवरा स्वपितृव्यादिपुत्रे आसजेत्; तर्हि किं श्रीमन्तस्तदिच्छा—पूर्त्तिं कारयिष्यन्ति? यदि न, तर्हि कोऽसौ नाम स्वयंवरः? स्वच्छन्दाः पठितशास्त्रा अपि सौन्दर्यमदमत्ता उच्छृङ्खलतामाचरन्त्येव । स्वातन्त्र्यमूलकदुष्फलादेव तु सा ब्राह्मणकन्याऽपि श्रीमत्सिद्धान्तेऽप्यनीप्सितमसवर्णाविवाहं चकार, किमिदं दुष्फलं स्वयंवरस्य न? । अन्यदीदृशविवाहस्य फलं श्रूयताम्—'न्यवर्त्तत नचैव स्म क्रोधसंरक्तलोचना' आदि० ८३ । २५ सा- देवयानी; इदं परस्पराऽभिलषिततायाः सुफलम् (?) ।

स्वयंवरेऽपि तस्या विवाह ऋतुकालात् पूर्वमेव जात इति महाभारतात् प्रतीयते । यतो विवाहाऽनन्तरं तस्यास्तेन सह सङ्गादिके जातेऽपि ऋतुकालः पश्चादेव प्राप्तः; अत एव तत्र लिखितम् 'वेदाऽहं तात बालाऽपि' ७६ । ८ अत्र तया स्वबालावस्था दर्शिता; अनेन सिद्ध्यति, यत्—सा बाल्यावस्थायामेव प्राप्तयौवनाऽऽसीत् स्वयोनिस्वाभाव्यात् । 'ऋतुकाले तु सम्प्राप्ते देवयानी वराङ्गना । लेभे गर्भं प्रथमतः' आदि० ८२ । ५ अनेन प्रतीयते, यदयमेव प्रथम ऋतुकालोऽत एव प्रथमश्च गर्भ आसीत् । प्राक्तनसङ्गे तस्या ऋतुकालप्राप्तिर्न निर्दिष्टा । शर्म्मिष्ठाया ऋतुकालोऽपि विवाहस्य किञ्चित्कालाऽनन्तरमेव जात इति तत्र द्रष्टव्यम् । शर्म्मिष्ठाया विवाहस्तत्र कामपूर्वको न निर्दिष्टः, तथाऽपि तस्या देवयानीतोऽधिकसन्ततयो जाताः । ययातेरपि तस्यां [शर्म्मिष्ठायां] प्रेमविशेषोऽप्यभूद्- इति महाभारते द्रष्टव्यम् । तस्मादस्मत्पक्षः सुसिद्धो जातः ।

मया ऋतुकालात् पूर्वं विवाहविषये वेदस्य, तत्तत्स्मृतीनां गृह्यसूत्राणाम्, आयुर्वेदस्य च बहूनि प्रमाणानि सङ्कलितानि सन्ति । विस्तरभियाऽधुनाऽप्रकाश्याऽवसरे सति प्रकाशयिष्यन्ते ।

‡ क्लीबे नुमनुस्वारश्च-ईदृंशि ।

यत्तु श्रीमान् स्मृत्यादिप्रमाणविषये 'श्रीः' पत्रस्य ४ । १ संख्यायामलिखद्, यद्- 'एतादृशानां वाक्यानां यत्र कुत्राऽपि यस्य कस्याऽपि मुनेर्नामतोऽप्युपलभ्यमानानां वेदविरुद्धत्वात् कल्पितत्वाच्च अप्रामाण्यम्' इति । तत्तु न रमणीयम् । वेदाऽविरोधो वेदाऽनुकूलता चाऽस्माभिः साधितपूर्व्वैव; शिष्ट एषोऽस्ति प्रश्नो यदन्यैरेवैतानि वाक्यानि तन्नाम्ना रचितानि-तत्रेदमुत्तरम्-यद्-विश्वासोऽपि कर्त्तव्यो भवत्येतदादिकाऽवसरे । अन्यथाऽविश्वासस्तु सर्व्वत्रैव समानतया भवितुं शक्नोति । एवन्तु कश्चिद् भवादृश एव एतदपि कथयितुं शक्यति, यद्-येषां येषां वेदमन्त्राणामुपरि येषां येषामृषीणां नाम निर्दिष्टम्, ते ते तेन तेन ऋषिणा नाऽऽविर्भाविताः, किन्तु तेषां तेषां नाम्नाऽन्यै रचिताः, तर्हि किं श्रीमानेतन्मंस्यते ? । कश्चित् कथयेद्—वेदा अग्नि-वाय्वङ्गिरोरविप्रभृतिभिर्न प्रकाशिताः, इमे तु 'भण्ड-धूर्त्त निशाचर—पोपनामभिर्व्विरचिताः; तर्हि किं श्रीमानेतन्मंस्यते ?। कश्चित् कथयेद्-द्वितीयावृत्तिः सत्यार्थप्रकाशः स्वा० दयानन्देन न रचितः, किन्तु तन्नाम्नाऽन्यैर्व्विरचितस्तन्निधनाऽनन्तरम्; तर्हि किं श्रीमानेतन्मंस्यते ?। यदि न; तर्हि वयमेवेदृशं भवत्कथनं कथं स्वीकुर्य्याम?। भवता यो दक्षस्मृतिश्लोक उपस्थापितः, स दक्षस्यैव ?। एवं प्रमाणान्तराणि तेषां तेषामेव ? यन्नाम भवान्निरदिक्षत् । क्षेपकता एकत्र भवति, न ग्रन्थराशिषु समाना क्षेपकता । किं रामायणे महाभारतेऽपि चाऽन्यग्रन्थेषु च स्थितं यद्विवरणमस्माभिर्गताङ्के निदर्शितम्-विवाहविषये क्षेपकता मता ?। आशासे विद्वाँल्लेखकोऽत्र निष्पक्षपातदृशा विचारयेत् ।

कोऽपि पिता स्वकन्यां पशुवद् नाऽनर्हाय प्रतिपादयति; अत एव श्रीकृष्णोक्तिर्नाऽस्मत्प्रतिकूला; यदि कोऽपि तथा कुर्य्यादपि; तर्हि स एव वचनीयो न पितृमात्रम् । कन्यास्तु रूपमात्रपिपासुकाः प्रकृत्या, न स्वभविष्यल्लाभाऽलाभं विवेक्तुमलम्; अत एव तासां स्वातन्त्र्यं तासां लाभायैवाऽपहृतमिति न कोऽपि दोषः ।

श्रैमत्क्यः सर्व्वा अप्यापत्तयोऽक्षरशोऽत्र समाहिता अस्माभिः अन्यदन्यदा श्रीमल्लेखान्तरं दृष्ट्वा प्रकाशयिष्यते । यदि विषयविवेचनायां श्रीमन्नीतिमनुसृत्य कश्चिदप्रियशब्दो मया प्रयुक्तः स्यात्, आशासे महाऽऽशयः श्रीमानिदं ... मर्षयिष्यतीति शम् ।

पारिषद्वृत्तम्

काश्मीर-संस्कृतसाहित्यपरिषदः प्रचलितवर्षस्य आषाढमासान्मार्गशीर्षमासपर्यन्तं वृत्तम्।

आषाढस्य २८ शे सायं पञ्चघण्टायां परिषदुत्सवे प्रथमं शिवनाथ शास्त्री एस० बी०, एस० एम०, महोदयैः "बौद्धधर्मप्रचारः" इत्यस्मिन् विषये सारगर्भितं व्याख्यातम्। तदनु पं० लक्ष्मीचन्द्रशास्त्रिणा ' "त्रिंशति संख्याकः रत्नसंग्रहः" पठितः। ततः पं० विश्वदेवमहाशयैर्धार्मिकं विषयमवलम्ब्य सुस्पष्टं व्याख्यातम्। ततः परिषद्विसर्जनं मन्त्रिमहाशयैः कृतम्।

श्रावणस्य त्रिंशे प्रविष्टे सायं पञ्चघण्टावादनसमये परिषदधिवेशने साधारणकार्यानन्तरं "धर्मस्य कदा पापत्वं" विषयमवलम्ब्य पं०ईश्वरचन्द्र दर्शनाचार्य-दर्शनाध्यायकेन लवपुरीयेन विस्तृत्य व्याख्यातम्। ततः मन्त्रिमहाशयैर्व्याख्यातुर्धन्यवादपुरःसरं परिषद्विसर्जिता।

२८ शे भाद्रपदे सायं षष्ठे वादने राजकीयप्रदर्शिन्युत्सवदर्शन लग्नेषु जनेषु परिषदि न्यूनसभ्यसंख्यायामेवाधिवेशनकर्मणि प्रधानाज्ञया कार्यारम्भे प्रेमनाथलङ्गू नाम्ना विद्यार्थिना "विवाहविषये" स्वल्पमेव भाषणं कृतम्। तदनु उपदेशक पं० दयारामो "आर्यजनता संख्या ह्रासकारणविषये" लेखरूपेण व्याख्यानं दत्तवान्। प्रधानवर्येण वक्तृ धन्यवादपुरःसरं परिषद्विसर्जिता।

आश्विनस्य त्रिंशे प्रविष्टे परिषदधिवेशने लग्नेऽपि मन्त्रिवर्येषु वाइसराय महोदयकषायोत्सव (टीपार्टी) कार्ये संसक्तेषु परिषदि निश्चितसमयानुपस्थित्या सभ्यानामेव सुरभारती समुन्नत्यै केवल परस्परं भाषणान्यभूवन्, न सभाकार्यं किमपि।

मार्गशीर्षस्याष्टमे प्रविष्टे परिषदधिवेशने प्रधानोपप्रधानयोरनुपस्थितौ मन्त्रिवर्यस्यादेशात्परिषत्कार्यारम्भे संपन्ने प्रथमं पं

शिवनाथ शास्त्री, एस० बी०, एम० एम०, महोदयेन "पण्डितश्रीवरः" इति शीर्षकत्वेन काश्मीरिक ग्राम्यगीतं विस्तृत्य व्याख्यातम्। अनन्तरं वातीक रामनाथेन "ब्रह्मचर्यविषये," मुकुन्दराम शास्त्रिणा "विपरीता कथाप्रणाली" इन्यस्मिन् व्याख्यातम्। पं० गोविन्दभट्ट शास्त्री च मुकुन्दरामविषयमनुमोदितवान्। तत आगत उपप्रधानवर्यः स्वकीयनिरर्गलवाण्या कथाप्रणालीं कथावाचकतां-कथा गायकतां च सुस्पष्टम संपूर्णां वितस्तार। ततस्तु मन्त्रिमहाभागेन धन्यवादपुरः सरं सभाकार्यविसर्जनं कृतम्। इतश्च मन्त्रिवर्येण पं० कुलभूषणेन गतवर्षेषु यथा कषायं (चाय) संपादितमागतम्। परिषत्सभ्यैरन्यै रभ्यागतैः कषायपानेच्छुभिः कषायपानं कृत्वा धन्यवाददानान्तरं निर्गतं परिषत्सदनात् सांप्रतं काश्मीरेषु शीताधिक्यं परिवर्धते, अतोधिवेशनकार्यं चैत्रमासपर्यन्तं न भविष्यतीति।

शिवनाथ शर्मा
परिषद उप मन्त्री

समालोचनम्

(१६ पृष्ठतोऽग्रे)

डोंगरेन B. A. इत्यनेन गवालियारनिवासिनाङ्गलभाषायां लिखितम् ।मूल्यं १।।) लेखकात् प्राप्यते। उजयन नगरस्य प्राचीनेतिहासवृत्तं महाराजाशोक कालात् भोज पर्यन्तं,राजा जयसिंहात् महमदशाह पर्यन्तं सूबेदार रानोजी इत्यस्य तथा च महाराजा माधव राओ ,सिंधिया इत्यंस्याधुनिक महाराजस्य पितूराज्य पर्यन्तं परिचयो दत्तः उजयन राज्यस्य गवालियारन्तर्गतस्य लेखकेन। उजयन नगरस्याधुनिक जन संख्या १६३१ ई० वर्षीया ५५००० विद्यते येषु ३६००० हिन्दवः तथा च १५,००० महमदीया सन्ति। भारत कविशिरोमणेः कालीदासस्यापि जन्म स्थानं केचन उजयन नगरीमेव मन्यन्ते। परं डोंगरे महाशयः काश्मीर भूमिमेव कविरत्नस्य जन्म भूमिं स्वीकरोति। लवपुरीय पं० लक्ष्मीधर शास्त्रिणा तथा च ठाकुर भाउ दाजीना मतेन काश्मीर भूरेव कालीदासस्य स्थानम्।

उजयन नगरी प्राचीन कालादेव हिन्दू संस्कृतेः सभ्यतायाश्च केन्द्रं वर्तते। भगवतः श्रीकृष्णस्य विद्यालाभायगुरुकुलमपि उजयन नगरीमेव वर्णयन्ति। श्रौतधर्मानुसारेण वैदिक धर्मस्यापि केन्द्रमुजयनमेव ततो बुद्ध जैनमतस्यापि प्रचार स्थानं दृढं गढमिति उजयननगरं त्रयाणां धर्माणां महत्स्थानम्। अस्मादप्यधिकमस्ति उजयन देशस्य महत्वं हिंदूनामर्थे यत् उजयन नगरी ज्योतिष शास्त्रस्यापि केन्द्रं विद्यते। यथा वाराणसी प्राचीन भारत आर्यधर्मस्य संस्कृतशिक्षाया ज्योतिषशास्त्रस्य च केन्द्रं प्रमाणि कृतं तथैव च उजयन नगरी। संस्कृत कवीनां नाटकानाप्यत्रासीत् रङ्गभूमिः। महाकाली हरसिद्धि गोपाल मन्दिराणि सिरपा नदी च प्राचीन कालस्य महिमा दर्शति उजयनयां। केचन उजयन नगरीमेव कालीदासस्य मेघदूते वर्णितं यक्षस्य नगरीं मनवते। गवालियार राज्याधिकारिणा डोंगरे महाशयेन उजयन नगरस्य पुस्तकलेख प्रकाशनेऽनुग्रहीताः प्राच्यभारतरसिकाः। आशासे हिंदीभाषायां संस्कृते चास्यानुवादो भविष्यति।

श्रियः स०

भू०

संस्कृत साहित्य परिषदः श्रीनगरस्य श्रियश्च नियमाः

उद्देश्यः—

परिषदोऽस्याः केवलमेक एवउद्देश्यः संस्कृतभाषार्यसभ्यता रक्षार्थं प्रचारः।

एतत् प्राप्त्यर्थं १।) श्रीनगरात् भिन्ननगरस्थेभ्यः। १) श्रीनगर स्थेभ्यश्च शुल्करूपेण धनमपेक्ष्यते। अनेनैव पत्रिकापि लभेत सभासत्त्वमपि च भवेत्।

श्रीःपत्रं सभासद्भिः सर्वैं रुप्यकेन एकेन १।) प्राप्यते। संस्कृतानुरागिभिरस्याः परिषदः सभासत्त्वम् स्वीकर्तव्यम् पत्र लिखनेन।

सहायताः—

परिषदो व्ययः पत्रिकाया अस्याः कृते शुल्कादत्यधिकं भवति, परन्तु धनाभावात् बहवः संस्कृतज्ञाः छात्राः ब्राह्मणाश्च विनामूल्येनैव लभन्ते पत्रम्। अतः सहायतारूपेण किञ्चिद् धनमस्यै अवश्यमेव संस्कृतोद्धारप्रणयिभिर्दातव्यम्।

पत्रप्रकाशनसमयः—

त्रैमासिकं पत्रमिदं सौरवर्षस्य आषाढ़, आश्विन, पौष, चैत्र मासेषु निर्गच्छति। पत्रप्रकाशनमासानन्तरमपि पत्रस्यानुपलब्धौ सूचनया पुनरपि प्रेषयिष्यते पत्रम्। मासादनन्तरं तु पत्रं न प्राप्यते।

पत्रव्यवहाराः—

लेखप्रेषणाय पत्रप्रबंधाय च निम्नाङ्कितेन प्रत्ययेन पत्रव्यवहारो विधेयः

पौष, माघ १९९३
जनवरी १९३७

कुलभूषणः
परिषन्मन्त्री
श्रियः सञ्चालकः
सम्पादकश्च

सुन्वार बाग़, श्रीनगर, (कश्मीर)

वर्ष ५ Vol. 5
संख्या ४ Number 4

❀ ओ३म् ❀

कश्मीर मण्डलान्तर्गत श्रीनगरस्थायाः

संस्कृत साहित्य परिषदः

त्रैमासिकं पत्रम्

श्रीः

Quarterly Journal of the

SANSKRIT SAHITYA PARISHAD

SRINAGAR. KASHMIR.

श्रीनगर चैत्र १९९३

Srinagar April, 1937

वार्षिकं मूल्यम् १)

प्राप्ति स्थानम्—पं० कुलभूषणः श्री कार्यालय, बुल्वारबाग् श्रीनगर कश्मीर

विषय सूची

सर्वे लेखा लेखकमहानुभावानां भाषामतानुसारेणैव प्रकाश्यन्ते। तेषामुत्तरदायिनो लेखका एव च सम्पादकाः।

सम्पादक-समिति

१. पं० डाक्टर कुलभूषणः डी. पी. एच. (लण्डन)

२. पं० गोविन्द राजदानः, शास्त्री, एम.ए., एम.ओ.एल., एल.टी.

३. पं० जगद्धर जाडू, शास्त्री, एम.ए., एम.ओ.एल.

४. पं० शिवनाथः साहित्य-भूषणः, साहित्य-मणिः।

पं० भीमसेन विद्यालङ्कार द्वारा, नवयुग प्रिण्टिंग प्रैस, १७ मोहनलाल रोड लाहौर में मुद्रित।

वर्ष ८ संख्या ४	चैत्र संवत् १९९३ वि० अप्रैल १९३७ ईसवी	पूर्ण संख्या २०

महाकविर्मङ्खः स्तद्गीता

पण्डित सभा च

(ले०—श्रीनाथ तिक्कू शास्त्री आयुर्वेदिक कालेज, काशी हिन्दू विश्वविद्यालय)

प्रकृतिकमनीये स्वर्गसहोदरे शारदाचरणरज-कणपवित्र भूभागे काश्मीरदेशे सुरसरस्वतीसाहित्यसेवासमासादितयशः शरीरा अनेके कविवरा बभूवः। तेषु तावत् क्षेमेन्द्रकल्हणविल्हणा-दयः परमप्रसिद्धा एव केचन। चन्द्रकभर्तृमेण्ठश्रीशंकुकप्रभृतयस्तु केचन नाममात्रेणैव श्रूयन्ते। कतिपये तु कविवराः संस्कृत साहित्य-तारापथे समुज्ज्वलास्तारका इव देदीप्यमानाः कश्मीरवसुन्धरा मण्डलं मण्डयामासुः, किन्तु साम्प्रतं तेषां विस्मृतिनिविडपर्जन्यप्रच्छ-न्नानां न तथा संस्तवो विद्यते गीर्वाणवाणी विशारदे साधारणे समाजे, तेष्वेव तावत् महाकविर्मङ्खोऽपि, यस्य श्रीकण्ठचरितगीति-

भरितं श्रीकण्ठचरिताख्यं काव्यरत्नं विद्यमानमपि कालगतिवैचित्र्यान्न सर्वत्र विदिततरम्, भवतु। अस्मिन् लेखेऽस्यैव कविवरस्य विषये प्रियपाठकानां पुरः किञ्चिदुपवर्णयितुमुपक्रम्यते।

कविवंशपरिचयः

अस्ति कश्मीरेषु शारदादेशशेखररत्नं वैतस्ततरलतरङ्गसहोदरं, श्रीशारिकाभगवतीविहारस्थलं श्रीनगरापरनामकं 'प्रवरपुरं' नाम नगरम्। अस्य पुरस्य पूर्वोत्तरस्यां दिशि श्रीरणादित्य महिष्या रणारम्भायाः कीर्तिपुञ्जमिव प्रवरपुर-प्रधान मन्दिरं गगनचुम्बितयोपासकानां स्वर्गारोहण सोपानमिव 'रणस्वामी' ति नाम्ना ख्यातं देवायतनमासीत्। (इदं च साम्प्रतं 'जामामस्जिद्' नाम्ना प्रसिद्धमस्ति)।

अस्य द्वारस्य प्रधानद्वारसविधे भूभागे राजप्रासादोपकण्ठं कृतवसतिः 'मन्मथो' नाम सारस्वतवंशप्रभवः परममाहेश्वरो द्विजो वसति स्म। अस्य मध्यमे वयसि वर्तमानस्य सकलजनतानन्दनो 'विश्ववर्ता' नाम नन्दनः संजातः। असौ च विश्ववर्ता पण्डितपुङ्गवो भगवतो गिरिकन्यकाकान्तस्याऽनन्यमनसोपासको बभूव। अस्य क्रमेण 'शृङ्गारालङ्कारभृङ्गमङ्खकाभिधेय' श्चत्वारः पुत्राः समभूवन्। एतेषु लङ्केत्यपराभिधोऽलङ्कारः सुस्सलमहीपालस्य सान्धि विग्रहिकः समरमखदीक्षादक्षो बभूव। राजतरङ्गिण्यां च।

"अलङ्काराभिधो बाह्य राजस्थानाधिकार भाक्।
अधृष्यो मानुषैर्युद्धैर्विद्रदान् बहुधावधीत्॥"

इत्यलङ्कारस्योल्लेखो दृश्यते असौ च न केवलं समरवीर एव प्रत्युत कवितारसास्वादनप्रवणः शब्दशास्त्रस्य पारदर्शी बभूव। पातञ्जल महाभाष्यस्य बृहद्व्याख्यानमप्यसौ निर्मितवान्। श्रीकण्ठचरितस्याऽन्तिमसर्गेऽस्य वर्णनाविषये चतुर्दशपद्यानि समुपलभ्यन्ते। तेषु तावदेकमधस्तादुद्ध्रियते—

"एकं श्रीजयसिंहपार्थिवपतिं कश्मीरमीनध्वजं
तस्योपासित सन्धिविग्रहमलङ्कारं द्वितीयं स्तुमः ।
भूभारः प्रथमेन पन्नगपतेः क्ष्मां रक्षता वारितो
नीतोऽन्येन कृतार्थतां प्रवचनै र्भाष्योपदेशश्रमः ॥"

हरचरितचिन्तामणि महाकाव्यादिकर्ता राजानकजयद्रथोऽस्यैवाऽलङ्कारस्य पुत्र आसीत् ।

समयः

महाकविर्मङ्खः श्रीजयसिंहमहीपते राज्यकाले कश्मीरमण्डलं मण्डयाम्बभूव । जयसिंहनरपतिस्तु ई० ११२७ मिताद्वत्सरादारभ्य ई० ११४६ मितसंवत्सरं यावत् काश्मीरान् शशास । अतएव मङ्खकस्याप्ययमेव कालइति निश्चप्रचम् । राजतरङ्गिणी ग्रन्थप्रणेता पण्डित कल्हणोऽपि अस्मिन्नेव समयेऽभूत् । 'मङ्खककल्हणयोः परस्परं सौहार्दं नेदिष्टः सम्बन्धो वाऽसीत्' इति केषाञ्चिन्मतम् । तथाहि ।

"तत्तत् बहुकथाकेलिपरिश्रमनिरंकुशम् ।
तंप्रश्रयप्रयत्नेन 'कल्याणं' सममीमनत् ॥"

इति पद्येन कल्याणनाम्ना कल्हणस्यैवोल्लेखोऽनुमीयते ।

कवेर्जीवन वृत्तम्

स्वसहोदरेषु मङ्खः कनीयानासीत् । अल्पवयस्येवासौ वाग्देवताचरणचारणचक्रवर्ती सन् सर्वाणि शास्त्राणि कृत्स्नाश्च भरतनाट्यशास्त्रप्रमुखाः कलाः समनुशीलयामास । साहित्यविद्या सौविदल्लो राजानकरुय्यकोऽस्य गुरुरासीत् ।

योगराजनामकात् पण्डितवरादप्यसौ कानिचन शास्त्राण्यध्यजीगपत् । अयं महाराजाधिराज जयसिंहस्य 'प्रजापालन कार्यपुरुषः' (धर्मार्थकार्याध्यक्षः) बभूव । श्रीकण्ठचरितरचनाऽनन्तरं लब्धख्यातिर्मङ्खः श्री जयसिंहनृपेण श्रीकण्ठनाम्नो विद्यालयस्य प्रधानाध्यापक पदवीमप्यध्यारोपित आसीदिति राजतरङ्गिण्या अष्टमतरङ्गात्प्रतीयते ।

मङ्खकस्य पिता स्वसुतसौभाग्य सौख्यं समनुभवन् रणस्वामिदेवायतन प्रासाद एव कुशशय्यामधिशयानः शिवरात्रेः पावने निशीथे शिवपुरीं प्रतस्थे। मङ्खकस्तु पितृपादानामौर्ध्वदैहिकक्रियाः समनुष्ठीय निजचेतोभित्तेः शोकशंकुं शनैः शनैरुच्चखान। अस्मिन् काले मङ्खकोऽकृतदारपरिग्रहः प्रायो विंशति वर्ष देशीय एवासीत्॥

पितुः सुरपुर प्रयाणात् कतिचिन्मासानन्तरमेकदा मङ्खक एकादशीदिवसे धृतव्रतो ज्योत्स्नासावितायां यामिन्यां स्वसदनगोपानसीमधिशयानो हरिहररूपधारिणं निजजनकं स्वप्ने ददर्श। पिता च तं प्रत्यभिज्ञानपुरस्सरं समभिदधौ "लोकोत्तरश्चतुर्दशविद्यास्त्वमध्यगीष्ठाः, परन्तु किं प्रयोजनमेतेन, हे सुत! तदैव ते विद्या साफल्यं लप्स्यते यदानया भगवन्तं तरुणेन्दुशेखरं समाराधयिष्यसि।" इति। अथाऽन्येद्युश्चकितेनेव प्रकर्षहर्षमन्थरेनेवच मङ्खकेन श्रीकण्ठचरितं रचयितुमुपचक्रमे। मासोऽयं माधवस्यासीत्, पूर्णवर्षानन्तरं च महाकविरसौ स्वकाव्यं समापयामास।

अथ "ततः साफल्यदीक्षायैस्वपरिश्रमविप्रुषाम्।
तदेवाऽस्य प्रबन्धस्य नेष्यामि निकषाश्मताम्॥"

इति विचारयन् मङ्खो निजज्यायसोऽलङ्कारपण्डितस्यानेकसूरिवर विराजितं सभागृहं स्वकाव्यपरीक्षणाय प्राविशत्। तत्र च स्वकरकमलतलजाङ्कित काव्यं दर्शयामास। तत्रत्यास्तु समस्ताः सुधीधौरेयाः प्रतिपद्यपाठे मूर्धानं धुनानास्तत्काव्यं समभिनन्दयाञ्चक्रुः। प्रशशंसुश्च कामं कवेः कल्पनावैचित्र्यं गूढपाण्डित्यं च।

अथ मङ्खको मनसि परां परितोषमुद्रामासूत्रयन् स्वसदने समागत्य सपर्यावसरे तत्काव्यं भगवते पशुपतये समर्पयामास। ततः स्मररिपुपुरीपौरपदवीं प्रयातस्य पितुरादेशपरिपालनेन महाकविर्मङ्खः स्वात्मन्यमन्दमानन्दं कन्दलयाञ्चकार।

श्रीकण्ठचरितकाव्यादतिरिक्तो मङ्खरचितो 'मङ्खकोष' नाम्ना-प्रसिद्ध एकोऽभिधानग्रन्थोऽप्युपलभ्यते । अस्य कोषस्य कश्मीरेषु 'अमरकोष' वदेव प्रचार आसीत्, इति काश्मीरिकव्याख्यानकृतपण्डितानां कोषप्रमाणोद्धरणैः प्रतीयते । राजानकरुय्यककृतानां केषाञ्चिद्ग्रंथानामप्यसौ व्याख्यानानि रचितवान् ।

कवित्वशैली

मङ्खकस्य काव्यकलना वैदिर्भीगौढीरीतिभूषिता यादृशी सरसा तादृशीक्लिष्टाऽपि । किन्तु तथापि कवेः कवित्वं नारिकेल-फलतुल्यं बहिः क्लिष्टमन्तर्माधुर्यरसनिः स्यन्दि केषां न सहृदय हृदय संवादशालिनां चेतोवतां चेतश्चमत्करोति ?

श्रीकण्ठचरितकाव्ये तु बहुत्र रमणीयानां परमऽप्रचलित-प्रायाणां पदानां व्याकरणप्रयोगाणां च सन्निवेशो विद्यते, एतेन कवेर्वैयाकरणधुरन्धरता कोषकोविदता च स्फुटं व्यज्यते । सुजन दुर्जन वर्णनाव्याजेन मङ्खकः काव्यतत्वानि तत्कालीन कवीनां पर-कविताकोष लुण्ठाकतां च विशदं वर्णयामास । कविरसौ शङ्कर-किङ्करकार्यपद्वीमेव वाणीं सफलां मन्यते, नश्वरपिण्डधारिणां नर-पतीनां चरित्रवर्णनापणेषु वाग्पण्य विक्रयमिव कुर्वाणान् कविजनान् विडम्बनाभाजनभूतान् वाग्देवतादूषकान् च मन्यमानो धिक्करोति— तथाहि—

"धिक्तान् कृतप्लुतिर्येषां भारत्यधिसरस्वति ।
स्वं दूषयति मत्तेव नृपचाटुकपांशुभिः ॥"

महाकवेरस्य कैलासवर्णनाऽत्यन्तं मधुरा प्रकृतिचित्रणचतुरा च । तत्रत्यं च—

"शशिशुभ्राः किरन्मासो हासो धनपतेर्दिशः ।
गिरिरस्तीह कैलासो निवासो वृषलक्ष्मणः ॥"

इति तावत् प्रथममेव पद्यं कीदृशं मधुरं कर्णप्रियं च ?।

"विवृण्वतासौरभरोरदोषं बन्दिव्रतं वर्णगुणैः स्पृशन्त्याः।
विकस्वरे कस्य न कर्णिकारे घ्राणेन दृष्टेर्वव्रथे विवादः।"

इति पद्येन कविना कर्णिकारकुसुमस्य रमणीयरूपत्वं सौरभराहित्यं च भङ्ग्या वर्णितम्। एतत्पद्यरचनानुरोधेनैव कविरसौ कविसमाजे 'कर्णिकारमङ्ख' इति ख्यातिमुपजगाम।

कविकालीनः काश्मीरः

श्रीकण्ठचरितस्य तृतीयसर्गे कविना निजजन्मभूमिः सविस्तरं वर्णयाम्बभूवे। सान्द्रहिमसंवलितानां शैलशिखराणां, मुकुरकल्पानां नीलनील कीलालपूरपूरितानां बिसदण्डमण्डलीमण्डितानां च कासारवराणां, नानानृपतिसंस्थापितयज्ञस्तम्भानां च वर्णनापाटवेन कविवरेण प्रकृति प्रियाणां सरसहृदय संद्राविणी वर्णनाऽकारि।

मङ्खकस्य काले कश्मीरेषु प्रतिचतुरं प्रतिगेहं च हुतहविष्यस्य हविर्भुजो धूमसौरभं स्वैरं प्रसरन् स्वागतविधिमिव विदत्ते स्मागन्तूनाम्। द्विजनिलयेषु कुञ्चितकचकलापाऽलङ्कृताः कृष्णाजिनपरिधान परिभूषिताः वटवः स्वाध्यायं रारट्यामाणाः कामं मोदयन्ति स्म दैशिकवरान्।

तदानीन्तने काले शारदाकपटेश्वर मार्तण्डविजयेश्वरस्थानानि प्रसिद्धानि तीर्थान्यासन्, एतेषु क्षेत्रेषु विद्यालया अपि विद्यन्ते स्म।

तस्मिन्कालेऽपि काश्मीररमणीनां मस्तकेषु नीरङ्गिका (तॅरगूह्) परिधानं शोभते स्म। विलासिन्यः स्वसदनाट्टालिकासु गृहारामेषुच कदाचन दोलाक्रीडाभिः, कासारनदनदीषु कदाचन जलक्रीडाभिश्च स्वैरं विहरन्ति स्म। शिशिरकाले काश्मीरिकानामावासेषु हसन्तिकाः कथं शीतत्राणं कुर्वन्ति स्म, इति तावत्कविवचनैरेवोदाहराम :—

हिमागमे पत्रगृहेषु योषितां ज्वलद् बहुच्छिद्रसखीहसन्तिका ।
विभाति जेतुं मदनेन शूलिनं धृता ततिर्वह्निमयीव चक्षुषाम् ॥

"मङ्खकवर्णिता पण्डितसभा"

मङ्खककाले कश्मीरे काचन पण्डित सभा बभूव । अस्याः प्रधानपीठं मङ्खकाग्रजन्मालङ्कापरनामधेयः श्रीमानलङ्कारपण्डितो भूषयाम्बभूव । अस्यां विविधशास्त्रनिष्णाता मत्सररहिता अनेके सूरिवरा अभूवन् ये किल तत्काले वर्तमानानां कविपण्डितानां तत्तत् कृतीनां परीक्षणपुरस्सरं हेम्नो निकषाश्मन्येव तारतम्यतां निर्धारयन्ति स्म, न केवलं शारदादेशीया एव, अपितु बहिर्देशीया अप्यत्र परीक्ष्यन्ते स्म ।

पण्डितसभाभवनं विशालेभूभागे प्रतिष्ठापितं प्रस्तरविनिर्मितमभ्रंलिहमिवाऽनेकमण्डपपरिमण्डितं बभूव । सभाभवनस्यान्तरङ्गमण्डपे नानाकम्बलपरिस्तृतान्यासनानि कोविदकुलसमाश्रितानि सुरपतिसभामप्युहसन्ति स्म ।

शस्त्रे शास्त्रे च पण्डितोऽलङ्कारपण्डितः प्रधानपीठमलङ्कुर्वाणः साक्षात्पुरन्दर इव राजते स्म । तमभितश्च तदानीं-काश्मीर भूपरिवृढस्य जयसिंह महाराजस्य मन्त्रिवराः समासीना बभूवुः । मङ्खकविस्तु सभागृहं प्राविशत्, यथोचितरीत्या च सविनयावनतमस्तकः समस्तान् समभिवादयन् पण्डितवरैरनुबध्यमानो निजज्यायसोऽर्धासन उपाविशत् । ततस्तत्र मङ्खकोऽधस्तादुल्लिखितान् पण्डित-पुङ्गवान् साक्षाच्चकार—

नन्दनः ।

अयं तत्कालीनदार्शनिकेष्वग्रगण्यः कविताकाननकेसरी समाधिषु प्रायः परब्रह्मरसास्वादनप्रवरः तपोवरिष्ठो विपश्चिदपश्चिम आसीत्, अयं दर्शनविषयिकान् बहून ग्रन्थानरीरचत् ।

श्रीः

श्रीरुय्यकः ।

असौ मङ्खमहाकवेर्गुरु र्नानाशास्त्र विवृति लेखनकुशलः । सौहार्दप्रश्रयरसस्रोतइवायं किलाऽलङ्कारसर्वस्वादिकान्बहून् साहित्य-ग्रन्थान् प्रणिनाय । स्वशिष्यस्य कृतिकौशलं निर्वर्ण्य राजानकरुय्यकः पण्डितपरिषदि मङ्खकं विशेषतया समभिनन्दयामास ।

रम्यदेवः ।

सदा काषायवसनसंवीतोऽसौ वेदान्तदर्शनस्यानुपमो विद्वान् । अनेन कठशाखाविवृत्तिः, इष्टसिद्धि विवरणं चेति पुस्तकद्वयं रचितमासीत् ।

लोष्टदेवः ।

अयं संस्कृतप्राकृतशौरसेनी मागधीप्राच्यपैशाचेतिषट्भाषा-भिज्ञः काव्यकलाकुशलोऽनेकप्रबन्धनिर्माताच । असौ तस्मिन्काले ऽलङ्कारपण्डितमेकादशपद्यैर्वर्णयामास ।

श्रीगर्भः ।

असौ वृद्धोऽदभ्रगुणसंदर्भो वक्रोक्तिरचनाचातुरीचणः प्रभा-करगुहग्रन्थ व्याख्याता च पण्डितः ।

मण्डनः ।

सौन्दर्यस्मेरमुखः श्रीगर्भस्यसुतोऽल्पवयस्क एव सन् चतु-र्दशविद्यानां पारदर्शी कविवरः ।

श्रीकण्ठः ।

श्रीगर्भस्य पुत्रोऽसावपि मण्डनस्याऽनुजश्च । सर्वतोभद्रम-स्य पाण्डित्यम् ।

गर्गः ।

सत्कविकुलतिलको वर्षीयान् विद्वान्, अस्य काव्येषुच्छेका-नुप्रासः स्वैरं नरीनर्तति ।

श्रीदेवधरः ।

असौ भगवतो वैकुण्ठनाथस्याऽनन्य उपासकः । 'प्रदीप' नामकं बृहद्विवरणं 'मन्दिर' (वास्तु) शास्त्रस्याऽसौ रचितवान् । तस्मिन्-समयेऽसौ पद्यद्वयेन लङ्कमवर्णयत् ।

नागः ।

व्याकरणपारावारपारीणः साहित्यविद्यासौविदल्लोऽनेकप्रबन्धप्रणेता युवा विद्वद्वरः ।

श्रीत्रैलोक्यः ।

अयं भट्टश्रीकुमारिलस्य नव इवावतारस्तर्ककर्कशोऽपि सन् सरसकविकर्मणि प्रगल्भः सदाचारभूषितो बुधवरः ।

"दामोदरः, षष्ठश्च" ।

"दामोदरः, षष्ठश्च"

एतावपि क्रमेण नैयायिकात्मदर्शननिष्णातृ-भूषणौ पण्डित-पुङ्गवौ ।

जिन्दुकः ।

वाग्देवताकेलिकन्दुक इवायं भट्टप्रभाकरशास्त्रनदीष्णः काव्यरचनाचतुरश्च ।

जल्हणः ।

अयं वक्रोक्तिवचनविचक्षणः कविवर-राजशेखरस्य पुनर्जन्मान्तरग्राहीव राजपुरी-नरेशस्य सोमपालस्य सान्धिविग्रहिकः । अनेन सोमपावविलासाख्यं काव्यं स्वरचिताऽलङ्कारानुसारिणीटीकोपेतं रचितमासीत् ।

कल्याणः ।

असौ महाकविरलकदत्तकृतकाव्यानामनुशीलनशाली बिल्हणवत् प्रौढोक्तिकल्पनाकुशलो विविधकथाकोविद इतिहासधुरन्धरः पण्डितः । (अयं कल्याणः कल्हण एवेति प्रतीयते) ।

श्रीगुन्नः ।

असौ केशकरप्रकमनीयः 'प्रभाकरकर्तृबृहती' शास्त्रस्य तस्मिन् कालेऽनन्यो विद्वान् बभूव ।

जनकराजः ।

अयं महाभाष्यस्याख्यानप्रणेता यज्वनां वरेण्यो बुधवरः ।

आनन्दः ।

अयं महाकवेः शम्भुभट्टस्य युगेऽनेकशास्त्रनिष्णातस्तत्कालीन-भिषजां मूर्धन्यभूतः ।

श्रीसुहलः ।

असावपि शम्भुमहाकवेः सुतः श्रीमदानन्दस्याऽनुजन्माऽऽ-युर्वेदविद्याविशारदोऽगदंकारवरः ।

'सुहलो' द्वितीयः ।

अयं कान्यकुब्जभूपनेर्गोविचन्द्रस्य दूतस्तदानीं कश्मीरेषु समाजगाम, वैयाकरणेषु लब्धप्रतिष्ठोऽयमासीत् । अस्यानुयोगेन मंखक-स्तदानीमेव समस्यामेकामपूपुरत् ।

श्रीतेजकण्ठः ।

असौ कुंकुणनरेशस्य श्रीमदपरादित्यस्य दूतस्तस्मिन्काले काश्मीरसभाया आसनमलञ्चकार । अनेनानेके वादिनो निर्जिता आ-सन् । मङ्खकेन सहाऽस्य चिरं संलापोऽभूत् । एतदनुरोधेन मङ्खको नैजं राजस्वतिनैपुण्यमपि प्राचीकटत् ।

एतदतिरिक्ताश्च तत्र 'श्रीगोविन्द भुड्डुश्रीवत्साऽनन्दपद्मराज-लक्ष्मीदेव योगराज-वागीश्वरपटुनामानोऽनेकशास्त्रपारदर्शिनः पण्डित-वरिष्ठाः समासीना अभूवन् ।

मङ्खकेन तत्कालीनपण्डितानां वर्णनानिवेशनेन निजकाव्ये स्वर्णे सौगन्ध्यमिव संपादितम् । श्रीकण्ठचरितं काव्यं किल भारतीय-

साहित्ये रत्नभूतमस्ति, येन तत्कालीनसाहित्यस्येतिहासविवेचने महत्साहाय्यं भवति।

आः क्व गतः स कालः ? यदा कश्मीरकाश्यप्यां नानाकविकुलतिलकानां पण्डितपुङ्गवानां च साहित्यपटहडिण्डिमः स्वैरं बोभवीति स्म ? अपि सा साहित्यच्छटा पुनरपि कश्मीरधरावलये विभासेत ? भवतु—

"पर्यन्ततः परम एव शिवः प्रमाणम्"

सन्ध्या

(ले०—पं० गोविन्दराजानकः शास्त्री M. A. M. O. L , L. T., Prabhakar)

मनुः

उपनीय गुरुः शिष्यं शिक्षयेच्छौचमादितः।
आचारमग्निकार्यं च सन्ध्योपासनमेव च ॥

हं हो ! धर्मपथावलम्बिनो मान्या भारतीया आर्याः। कलियुगेऽस्मिन् भारतीयाणामार्यवर्याणामधोगतिं विगणय्य भूयो भूयश्चेतः समुत्सुकायते तत्त्वजिज्ञासायै, नच शान्तिमेधत अन्तर्हृदयपटले। अपरिमितां नानाविधां भारतीयाणां वेदनां स्मारं स्मारं सर्वथाऽऽधिभौतिकीमाध्यात्मिकीं च दुर्बलतां निरीक्ष्य क्षते क्षारमिव प्रतिभाति। परमौषधं परमोपायभूतं परमेश्वरशरणात्मकं प्रातरेव सन्ध्यावन्दनमारोग्यसाधनं मनःसन्तोषवर्द्धकं दुःखदारिद्र्यवारकं परमैश्वर्यप्रदमन्तरा नान्योपायोऽस्ति भूतले विशेषतस्त्रैवर्णिकाणां हिन्दूनां भारतेऽस्मिन्। पाश्चात्यसंस्कृतिः परम्परया देशाचारानुगता तत्तद्देशीया तत्तज्जनपद्वासिनां हितकरा यत्र उपानत्परिशोधनं केशानुरञ्जनं तैलाद्यभिमर्दनादिकमेव सर्वं शारीरं कर्म प्रधानमुपलक्ष्यम्। न हि सर्वत्र सर्वदा सर्वथा एकैवाभिन्नैव संस्था निखिलापा-

यनिवारणसाधनभूता भवितुं शक्यते। तस्मादत्र भारते भगवच्छ-रणमन्तरा नान्यः पन्था, यन्मूलभूता हि सन्ध्या। सा च—

त्रयाणां चैव देवाणां ब्रह्मादीनां समागमः।
सन्धिः सर्वसुराणां च तेन सन्ध्या प्रकीर्तिता॥

तस्मात्—'सम्यग् ध्यानं सन्ध्या'। अहो रात्रेश्च संगमे मनसः शान्तिप्रदेऽनेहसि यथाविधि शुचौ देशे—

"अहरहः सन्ध्यामुपासीत" "उद्यन्तमस्तं च यान्तमादित्यम-भिध्यायन् ब्राह्मणो विद्वान् सकलं भद्रमश्नुते" अतः—

"विप्रो वृत्तः मूलकं तत्र सन्ध्या वेदः शाखा धर्मकर्माणि पत्रम्।
तस्मान्मूलं यत्नतो रक्षणीयं छिन्न मूले नैव पत्रं न शाखा॥" इति

सन्ध्या नाम चिच्छक्तिरूपा देवता तामुपासीत। स्वकीयां चिच्छक्तिं हि ध्यायन् य उपासते स एव-सर्वाणि दुर्गाणि तरति, आधि-व्याधिभ्यो मुक्तो भवति सर्वमायुर्भद्रमेवाश्नुते। यतः—

या सन्ध्या सा जगत्सूतिर्मायातीता हि निष्कला।
ईश्वरी केवला शक्तिस्तत्त्वत्रयसमन्विता।
ध्यात्वार्कमण्डलगतां सावित्रीं वै जपेद्बुधः॥
'सन्ध्या तूपासिता येन तेन विष्णुरुपासितः।
दीर्घमायुः स विन्देत सर्वपापैः प्रमुच्यते॥

इति योगियाज्ञवल्क्यः।

अतः—सन्ध्योपस्त्यादिकर्माणि वेदेना चोदितानि वै।
पूजां तैः कल्पयेत्सम्यक् संकल्पः कर्मपावनीम्॥ श्रीमद्भागवते।

तत्र व्यासः—प्रणवव्याहृतियुतां गायत्रीं शिरसा सह।
उच्चार्य दत्त्वार्घ्यमादौ सन्ध्याकर्म समाचरेत्॥

तत्रादौ प्राणायामः। तल्लक्षणं तु—श्वासप्रश्वासयोर्गतिवि-च्छेदः प्राणायामः, स च—

सव्याहृतिं सप्रणवां गायत्रीं शिरसा सह।
त्रिः पठेदायतप्राणः प्राणायामः स उच्यते ॥
प्राणायामास्त्रयः कार्या लक्षणैश्च त्रिभिर्युताः।
ग्राहो मन्दो विसर्गश्च लक्षणत्रयमुच्यते।
आधानं रोधमुत्सर्गं ध्यायेदेताननुक्रमात्।

एवं गायत्रीं पठन् पूरककुम्भकरेचकेषु ब्रह्मविष्णुशिवान् ध्यायन् प्राणायामं कुर्यात्। तथाच—

ब्रह्माणं केशवं शम्भुं ध्यायेदेताननुक्रमात्।
एकावर्तः पूरकः स्यात् कुम्भको द्विगुणस्तथा।
रेचकस्त्रिगुणः प्रोक्तः प्राणायामः स उच्यते ॥

तत्र नियमस्तु—

बद्धासनं नियम्यासून् स्मृत्वा ऋष्यादिकं तथा।
संनिमीलितदृङ् मौनी प्राणायामं समाचरेत् ॥
रेचको विसृजेद्वायुं पूरकस्तन्निरोधकः।
समेन संस्थितो यस्तु कुम्भकः समुदीर्यते ॥
ऊर्ध्वं नासिकयाकृष्टः श्वासः पूरक उच्यते।
कुम्भको निश्चलश्वासो रेच्यमानस्तु रेचकः ॥

तत्फलं तु वसिष्ठः—

निरोधाज्जायते वायुर्वायोरग्निः प्रजायते।
अग्नेरापो व्यजायन्त तैरन्तः शुध्यते त्रिभिः ॥

योगियाज्ञवल्क्यस्तु—

भूर्भुवः स्वर्महर्जनस्तपः सत्यं तथैव च।
सप्त चोंकारसंयुक्तास्तथा तत्सवितुः पदम् ॥
आपो ज्योतिरित्येतच्छिरः पश्चात् प्रयोजयेत्।
त्रिरावर्तनयोगात्तु प्राणायामः स शब्दितः ॥

तत्रादौ प्राणायामासनविधिर्यथा—

"वामोरूपरि दक्षिणं हि चरणं संस्थाप्य वामं तथा ।
याम्यूरूपरि पश्चिमेन विधिना धृत्वा कराभ्यां दृढौ ।
अंगुष्ठौ हृदये निधाय चिबुकं नासाग्रमालोकये-
देतद्विघ्नविकारनाशनकरं पद्मासनं प्रोच्यते ॥
दक्षिणं चरणं न्यस्य वामोरूपरि योगवित् ।
याम्योरूपरि वामं च पद्मासनमिदं विदुः ॥

[म. वसीष्ठ

श्री अमरनाथ-यात्रा

(ले०—पं० लक्ष्मीचन्द शर्मा शास्त्री प्रभाकरः)

श्रावणशुक्लपूर्णमास्यां भवति श्रीअमरनाथयात्रा सर्वसामान्या प्रतिवर्षे। आगच्छन्ति च दूरदेशान्तरागताः परःसहस्राः जना दर्शनार्थम्। एतदाकर्ण्याहमपि सज्जीभूय मंत्रितुमारब्धः स्वीयसहचरेण समं, तत्प्रोत्साहितश्च तत्सार्धमेव गतवान्। श्रीनगरीतो पहलग्राममासाद्य विश्रम्य च निशि प्रभाते पदातिरेव चन्दनवाड़ीं प्राप्तः, ततो निष्क्रम्य शेषनागं, ततो गत्वा पंचतरङ्गिण्यां स्नात्वा संपादितो विश्रामः। तत्रैव प्रसुप्य उषस्येव ब्राह्म मुहूर्ते उत्थाय हिमावृतेन मार्गेण गच्छन् निजसुहृदा समं परिहसन्नेव श्री अमरनाथ सामीप्यं संप्राप्तः। श्री अमरनाथचरणेषु स्रवन्त्याममरगंगायां स्नानादि नित्यकर्म समाप्य दर्शनार्थमगमम्।

प्रात आसीत् मुनि (७) वादनसमयः। स्वमित्र चमनलालद्वितीयोऽहं भूधरान्तराले कठिनतरधवलहिमतले वहन्त्याः अमरगंगायाः शीततमातिस्वच्छाम्बुप्रवाहसमीपे स्थित आसम्। तन्नैसर्गिकसौन्दर्ये मग्नमासीत् मन्मनः, यन्निर्मातुं विधात्रा स्वीयोपचारादिकमखिलमेव संपूर्णतां नीतमिति प्रतीयते स्म। तदासामान्य-

शान्तेर्निवासो समपद्यत् मच्चेतसि, यत्संभावना एतादृशरम्यप्रदेश एव भवितुमर्हति केवलम्। सहसैव 'दर्शनीयोऽयं पारावतः', इत्यहं श्रुतवान्। गुहां प्रति दृष्टं मया, नाक्षिगोचराः संजाताः कपोतास्तु, परमाकृष्टं मे हृदयं गह्वरान्तररम्यदृश्येन। किमासीत् गह्वरम्? वस्तुतः चराचरस्वामिनः सच्चिदानंदस्येश्वरस्य निवासयोग्यं सदनमेव अत्युन्नतपर्वतश्रेणिमध्येऽपरोक्षदिव्यगुणान्विता रम्या वाटिका क्षीर-वद्धवलतुषारयुताध्वना समं दृश्यमाना विचित्रा पुष्पावलिः—कुत्रचित मार्गेण सहाथवा कचिच्चाधस्तात् मार्गस्य स्रवन् मौक्तिकवलेरपि रम्यो-ऽमरगंगायाः हिमादपि शीततमोऽम्बुप्रवाहः-प्रभातोदितदिनमणिमरी-चिभिरुज्वलिता नभःकान्तिः-कचिच्च श्यामवाटिकातो गुहान्तं यावत पाषाणवद् दृढतमहिमखचिताः सोपानपंक्तयश्चेति प्राकृतिकसृष्टिवै-लक्षण्यं समीक्ष्य तद्विधातुः परमात्मनो माहात्म्यगरिमा स्वयमेवा-कर्षति चित्तं गुहाप्रवेशात्पूर्वम्। प्रशान्ते तत्काले चेदं प्रतीयते स्म यदावाभ्यामातिथ्यमेव उररीकृतं विश्वनाथस्य। तदास्मन्मनो प्रकृति-दृश्यविलुप्तं नासीत् परं तस्मिन्नपि देवदेवस्य प्रभोः निवास एवाव-लोक्यते स्म।

एतद्दर्शनविस्मितस्य मे पदक्रमाः विश्रान्ता इवाग्रत एव व्रजन्ति स्म। भूयः 'पश्यतामयं कपोतः' ध्वनिरुदगच्छत्, दत्तकर्णो-ऽहमश्रौषम्। गुहानिकटस्थावेवावां आस्व। आसीद्गुहा ऋषीणां समुचितं स्थानं तपसे खलु-ईदृग्विधा रमणीया विशाला च दुर्लभा एवान्यत्रेत्यनुमीयते स्म। 'निवसत्यत्र भगवांछिवः, इति लोकोक्तिः सत्यतामगमत् स्वत एव। एतस्मिन्नन्तरे 'फड़ फड़ेति शब्दः श्रुतिपथमागतो गुहोपरिभागात्। दृष्टिरपि मे तत्कालमेवागच्छत् ततः। तत्रासीत् रमणीयतरं कपोतयुगलम्। तद्दर्शनादेव ज्ञायते स्म सर्वगोप्तुः परमेश्वरस्य प्रकृतिवैचित्र्यम्। अहो! ईदृग्शीताधिके

निर्जीवे प्रदेशे कमाश्रित्य जीविताविमौ खलु, कोऽनयोः रक्षकः, कथं कुतश्च भोजनमवाप्यते आभ्याम्-कथमियद्दूरमागतौ किमर्थञ्चेमे प्रश्नाः भ्रान्तं विदधति मानवचित्तम्। केनापि पूर्णोत्तरेण न संतुष्यते चेतश्चंचलं मनुजस्य, अतोऽवलम्बमनवाप्य सर्वज्ञस्य विभोः महात्म्यगरिमाणमेवोत्कृष्टं मन्यमानोऽवनतो भवति तच्चरणयोरेवान्ते। उद्गच्छंति विविधाः विचाराः, प्रभो ! वर्वर्ति खलु गुप्ततमेऽपि प्रदेशे भावत्को महिमालेशः। ईदृङ्निर्जनस्थाने किमासीत ते प्रयोजनं जीवरक्षणस्य, किम् प्रदेशस्यास्य अधिष्ठातारौ देवौ अथवा पूतात्मानाविमौ सांसारिक कुसंपर्कतः पृथगेव स्थातुमभिलष्यते त्वया किम्, सत्यमव त्वया ईदृशे प्रदेशे जनितौ, यत्रत्यो जलवायुरपि अलौकिक एवाहारार्थमप्यनयोः लौकिकाः पदार्थाः न शक्यंते भवितुम्, सर्वज्ञ ! अतमस्माभिर्यत मनुष्य एव सर्वशिरोमणिः परं भ्रान्तोऽस्मि भवदीयप्रकृतिजालेन, एषा तु जनयन्ती नानाभ्रमान् पातयति त्वच्चरणयोरेवान्ते मानवगणम्, चेन्मनुष्य एव सर्वश्रेष्ठो जंतुर्भवेत्, तदाद्य त्वन्निर्मित क्षुद्रजीव (कपोत) दर्शनार्थमसंख्यैर्जनैरागमनं कथं स्यात् प्रतिवर्षम्, इत्यादयो सकलाः विचारा तद्दिव्य जीवावलोकनेन समजायन्त मन्मनसि-अनन्तरञ्चामरनाथस्य रमणीयगुहासमक्षेऽनिर्वचनीय हर्षपारावारे मग्नमभवत् मच्चेतः, अहो ! पश्य कीदृशी कमनीया मूर्तिरियम्। सत्यमेव वपुः प्रादुर्भावमाप्य स्थितः खलु भगवाञ्छंकरः, कपोतमूर्तिमद् हृदयमन्दिरं उपस्थिता एवासीत्, मत्सुहृदा उपर्युक्तानि वचनान्याहृतानि, एवमेव मित्र ! नात्र संशयः, विचित्रमेवावलोक्यते दृश्यलावण्यम् क्वचिदपि नादिलक्षीकृतं शैत्यमागतं ईदृशं जलं निकटस्थे प्रदेश, ईदृशं रमणीयतमं स्थानम् तत्राप्यलौकिका गुहा-तदाभ्यन्तरे चेतादृशी जलीया मूर्तिरित्यादि नैसर्गिकशोभाजालं वस्तुतो विस्मितं करोति जनम्, किम-

प्यवोचि मया, परमनन्यदृष्टिना तन्मूर्तौ तेन नोत्तरं दत्तं किमपि, किंचित्कालं मया सध्यानमवलोकिता तदवस्था ततोऽकस्मादेव मे दृष्टिरपतत् हेमाम्बरे पशुपतौ, तन्मंगलात्मिका शिवस्यानुपमा मूर्तिस्तदुपरि प्रसृतशेषफणाश्च दर्शनादेव भक्तिगङ्गां स्रावयन्ति मनुष्यचित्ते, काप्यविज्ञातशक्तिर्बलान्निरुध्यान्तःकरणप्रवृत्तिं स्नापयति प्रेमसरितीदृक्। यत्स्वमपि विस्मरत्येव मानवः, तदा 'कुत्रोपस्थितोऽस्मि क्व गन्तव्यमधुना इति किंकर्तव्यमूढ़ एव भवति। तत्राहमपि चिरस्मरणीये काले कीदृशीमवस्थां प्राप्तोऽस्मीति विस्मृत्य नैजां स्थितिमपि कियच्चिरं तावत् मत्त इव तत्रस्थित इति न जाने। मित्र! क्व गन्तव्यमधुनेति सुहृद्वाक्यमाकर्ण्य' किं रम्यतमं प्रदेशमुत्सृज्यावश्यमेव गन्तव्यमस्माभिरित्यार्तेन मयानन्यदृष्टिनावलोकितं समन्ततो गुहायाः, मदक्षिभ्यां केऽप्यपतन् प्रेमाश्रुविन्दवः। तदुक्तं स्वीकृत्याहं गोपयन्नश्रुविन्दून् तत्सार्धमेव पश्चाद् गन्तुमारब्धः। गुहातो निष्क्रम्यावतीर्य गुहासोपानानि हिममयाध्वानं चलन्तौ अमरगंगाच्छाम्बुप्रवाहेन सममेव पंचतरङ्गिण्यां संप्राप्तौ। आसीत्तत्र स एवोन्नतावनतो मार्गः स एवातिक्रान्तपूर्वः हेममयः पन्थाः त एव दृश्यसमुदायाः आसन् समक्षे। परमस्मदीयं मनोऽन्यत्रासीत् दृष्टिरन्यत्रैव। एवमतीत्य बहुपन्थानं समाप्य च यात्रां संप्राप्तौ पुनरपि पहलग्रामम्। तात्पर्योऽयं यात्रायाः यत् सदैव विलसिष्यति नो हृन्मानसे शिवपदपंकजराजहंसश्चिरायेति॥

श्रीमद्भगवद्गीता*

उद्धर्ता पं० शिवनाथशास्त्री साहित्यभूषण: साहित्यमणि: उपमन्त्री
संस्कृतसाहित्यपरिषद: काश्मीर (श्रीनगर)।

शृणु राजन् हतानन्तसामन्त: शन्तनोः सुतः।
विदधे पाण्डुपुत्राणां यथा विजयसंशयम् ॥१॥
वज्रसूचीमुखाख्याभ्यां व्यूहाभ्यां राजकुञ्जरैः।
मिथो व्यूढेष्वनीकेषु गाङ्गेयेनार्जुनेन च ॥२॥
तस्मिन् क्षत्रक्षयक्षेत्रेसर्वराजसमागमे।
दुर्योधनेऽतिसंरब्धे पृथुसैन्याभिमानिनि ॥३॥
गाङ्गेयशब्दनादेन समुद्धूते बलार्णवे।
शंखशब्देन पार्थानां पाञ्चजन्यानुयायिना ॥४॥
पूरिते भुवनाभोगे दिक्षु विस्फूर्जितास्विव।
सर्वसेनाश्रय: श्रीमान् विजयोऽच्युतसारथि: ॥५॥
ददर्श कुरुसेनासु गुरुसंबन्धिबान्धवान्।
निजप्रतापदहने स तेषां शलभायितम् ॥६॥
मत्वा जगाद गोविन्दं विषण्ण: करुणानिधि:।
अहो बत विमूढानां राज्यलेशोऽसुखाय न: ॥७॥
कृष्ण बन्धुवधेऽप्यस्मिन् ससंरम्भोऽयमुद्यम:।
अवतीर्य सदाचारस्त्वतिक्रम्य कुलस्थितिम् ॥८॥
कथं गुरूवधप्राप्यां भजेदस्मद्विध: श्रियम्।
इत्युक्त्वा साश्रुनयनो बीभत्सुः कृपया रथे।
करादुत्सृज्य गाण्डीवं निषसाद विषादवान् ॥९॥
इति प्रथमोऽध्याय: ॥१॥

तं दृष्ट्वा शोकविवशं जगाद मधुसूदन:।
अकाण्डे धैर्यसारस्य केयं कातरता तव ॥ १ ॥
तरस्वी क्षत्रियो मानी प्राणैरपि यशःक्रयी।
निजां कुलस्थितिं पार्थ न धर्म्यां हातुमर्हसि ॥ २ ॥

* गीताजयन्त्या मुद्धृतम्।

संयुक्तं वा वियुक्तं वा नित्यं देहेन देहिनम् ।
विश्वमायाप्रपञ्चेऽस्मिन् कोऽनुशोचति तत्त्वधीः ॥ ३ ॥
सुखाद्यवस्था देहस्य काले काले यथाविधाः ।
देहिनोऽस्य तथा देहाः सतः सत्ताविवर्जिताः ॥ ४ ॥
विषयेन्द्रियसंयोगान् क्षयिनो हर्षशोकदान् ।
सहते योऽविलुप्तात्मा निर्वाणं तस्य शाश्वतम् ॥ ५ ॥
अजरस्य पुराणस्य देहिनोऽस्याविनाशिनः ।
जीर्णपर्णपरावृत्तितुल्येयं देहकल्पना ॥ ६ ॥
आदिमध्यावसानेषु व्यक्ताव्यक्तस्वरूपिणः ।
सत एवास्य सततं न विरामः शरीरिणः ॥ ७ ॥
अयशस्यमतस्त्यक्त्वा संकोच विपुलाशयः ।
जयाजयौ समं मत्वा विश स्वर्गोन्मुखो रणम् ॥ ८ ॥
आस्थाय यौगिकीं बुद्धिं कर्मबन्धविवर्जितः ।
शुष्कवेदक्रियाहीनं गुणातीतं पदं भज ॥ ९ ॥
सर्ववेदेषु विदुषामेतदेव प्रयोजनम् ।
जलाशयेषु पूर्णेषु यथा सलिलहारिणाम् ॥१०॥
निःसङ्गः फलसंन्यासी कुरु कर्म सदोद्यतः ।
परमेश्वरसेवा हि वाणिज्यं हि फलार्थिनाम् ॥११॥
यदा ते वीतमोहस्य बुद्धिर्यास्यति निर्वृतिम् ।
कृती भविष्यसि तदा श्रुतेष्वर्थेष्वनादरः ॥१२॥
इति ब्रुवाणः पार्थेन स्थितप्रज्ञस्य लक्षणम् ।
पृष्टः समाधिसक्तस्य भगवानित्यभाषत ॥१३॥
ईश्वरादपरो नाहमिति स्वानन्दनिर्भरः ।
निरस्ताखिलसङ्कल्पः स्थितप्रज्ञोऽभिधीयते ॥१४॥
आस्ते कूर्म इवाङ्गानि कामान्संवृत्य यः स्वयम् ।
विषयाध्यानविरहात् स्थितधीर्न स नश्यति ॥१५॥
कष्टैस्तपोभिर्विषयाः शुष्यन्त्येव रसं विना ।
अनादरविरक्तानां सदाप्यध्यात्मदर्शिनाम् ॥१६॥

निद्रालुर्भूतकालेषु प्रबुद्धस्तिमिरेषु यः ।
स महाब्धिरिवाक्षोभ्यः स्थितिं ब्राह्मीं प्रपद्यते ॥१७॥

इति द्वितीयोऽध्यायः ॥२॥

श्रुत्वैतदर्जुनः कृष्णमुवाचाकुलिताशयः ।
कथमेवं वदन् घोरे समरेऽस्मिन् युनक्षि माम् ॥ १ ॥
कर्मणः श्रेयसी बुद्धिरित्युक्त्वापि स्वयं विभो ।
कर्म दुर्मतियोग्यं मां प्रशंससि विमोहयन् ॥ २ ॥
श्रेयो वदेत्युक्तवति श्वेताश्वे केशवोऽब्रवीत् ।
निष्ठा प्रज्ञानकर्मभ्यां मयोक्ता सांख्ययोगयोः ॥ ३ ॥
अनारम्भान्न च त्यागात्कर्मणो मुच्यते जनः ।
श्रोत्रादयो बलादस्य धावन्त्येत्र स्वकर्मसु ॥ ४ ॥
स्मरन्ति मनसासन्तो रुद्धकर्मेन्द्रिया अपि ।
मिथ्याचारान्नत्वसक्ताः कर्मिणो नियतान्तराः ॥ ५ ॥
श्रेयोह्यकर्मणः कर्म न यज्ञः कर्मणा विना ।
यज्ञशेषाशिनः पुण्यद्रुमाः केवलभोगिनः ॥ ६ ॥
कर्मस्थितोऽपि निःसङ्गो यदा प्राप्नोति मानवः ।
आत्मारामदशास्तुष्टस्तदा कार्यान्निवर्तते ॥ ७ ॥
कर्मणैव गताः सिद्धिं जनकप्रमुखाः पुरा ।
तन्मा कार्यान्निवर्तस्व लोकस्त्वामनुवर्तताम् ॥ ८ ॥
ममापि कृतकृत्यस्य कर्मेदं स्थितिरक्षिणः ।
विनश्यत्यन्यथा लोको मत्प्रमाणविशृङ्खलः ॥ ९ ॥
पात्रं सर्वज्ञयोग्येषु नादरेषु पृथग्जनः ।
तस्मान्नोत्साहयेदेतान् पङ्गून् वेगगतानिव ॥१०॥
युध्यस्व सर्वकर्माणि मयि संन्यस्य निर्वृतः ।
तरन्ति हि तमो घोरं नित्यं मन्मतवर्तिनः ॥११॥
प्रकृतेरुचितं सर्वं स्वधर्मनिरतः कुरु ।
रागद्वेषौ परित्यज्य प्रियाप्रियसमुद्भवौ ॥१२॥

श्रुत्वैतदर्जुनोऽवादीत्प्रेरितः केन पातकम् ।
चरत्यनीश्वरः प्राणी बलादिव वशीकृतः ॥१३॥
इति पृष्टो हृषीकेशो जगाद जगतांपतिः ।
रजोगुणसमुत्थेन हर्षशोकादिदायिना ॥१४॥
लोकसंहारशीलेन कामेन क्रोधबन्धुना ।
अहंकारेण बलिना घोरेणानेन वैरिणा ॥१५॥
शेवालेनेव सलिलं रजसेवामलं नभः ।
आवृतो मलिनेनात्मा मेघेनेवोदितो रविः ॥१६॥
मनो बुद्धिसमायुक्तं स्थानमिन्द्रियपञ्जरम् ।
यस्य तं दुःसहं शत्रुं कामरूपं विनाशय ॥१७॥

इति तृतीयोऽध्यायः ॥३॥

सूर्येणाप्तः पुरा मत्तो योगोऽयं मनुना ततः ।
य एव कालेनोत्सन्नस्तुभ्यमद्य मयोदितः ॥ १ ॥
अनेकजन्मसाक्षी त्वं भक्तः सहचरोऽपि मे ।
न तत् स्मृतिपथं यातं किन्तु ते प्राक्तनं वपुः ॥ २ ॥
अहं तु नित्यधर्मस्य स्थितये गुप्तये सताम् ।
युगेयुगे भवाम्येष विनाशाय दुरात्मनाम् ॥ ३ ॥
अकृतं धर्मकर्तारं कर्मैतन्नावृणोति माम् ।
त्वमप्यसक्तो निष्कामः कुरु कर्म कुलोचितम् ॥ ४ ॥
दुर्ज्ञेयः प्रविभागस्तु कर्माकर्मविकर्मणाम् ।
स्वोचितं फलहीनं च विरुद्धं चेति भेदतः ॥ ५ ॥
कर्मणः फलसंन्यासाद्योऽनुपश्यत्यकर्मताम् ।
जानात्यकर्मणः पापात्कर्म यश्च स बुद्धिमान् ॥ ६ ॥
ज्ञानाग्निना दग्धकर्मा नित्यानन्दो निराश्रयः ।
निराशी निरहङ्कारो यज्वा ब्रह्मणि लीयते ॥ ७ ॥
ब्रह्मार्पणेन ब्रह्माग्नौ हुत्वा ब्रह्ममयं हविः ।
प्राणयज्ञरतो याति ब्रह्म ब्रह्मसमाधिना ॥ ८ ॥

संयमाग्नाविन्द्रयाणि विषयानिद्रियानले ।
तत्कर्माण्यात्मयोगाग्नौ हुत्वा यान्ति परां गतिम् ॥ ९ ॥
येऽपि द्रव्यतपोयोगस्वाध्यायज्ञानयाजिनः ।
प्राणापानादिहविषो धृत्वा नाडीषु धारणम् ॥१०॥
समर्पयन्ति निखिलं ज्ञानं विगतकल्मषाः ।
ते प्रयान्ति परंधाम यज्ञशिष्टामृताशिनः ॥११॥
तद्विधाः प्रणिपातेन सेविता ज्ञानिनस्त्वया ।
अयत्नात्त्वां विधास्यन्ति स्वात्मन्यखिलदर्शनम् ॥१२॥
ज्ञानाग्निना दग्धपापः पवित्रेण भविष्यसि ।
ज्ञानेन श्रद्दधानानां स्वयं ज्ञानं प्रसीदति ॥१३॥
नश्यन्ति संशयजुषो मूढा न त्वस्तसंशयाः ।
ज्ञानिनः संशयं त्वस्मात् छित्वोत्तिष्ठ विभूतये ॥१४॥

इति चतुर्थोऽध्यायः ॥४॥

निशम्यैतत्पुनः पार्थः पप्रच्छ मधुसूदनम् ।
संन्यास-कर्मयोगाभ्यां श्रेयो ब्रूहि जनार्दन ॥ १ ॥
इति पृष्टोऽवदच्छौरिरुभावेतौ विमुक्तये ।
कर्मयोगस्तु संन्यासाद्विशिष्ट इति मे मतिः ॥ २ ॥
शृण्वन्तोऽपि वदन्तोऽपि स्पृशन्तोऽपि स्वकर्मणि ।
सक्ता अपि न मज्जन्ति पङ्के रविकरा इव ॥ ३ ॥
तदेव विहितं किञ्चित्पुंसां सुकृतदुष्कृतम् ।
अज्ञानपिहिते ज्ञाने किन्त्वेषा कर्मवासना ॥ ४ ॥
ज्ञानेनोत्सारिताज्ञानाः परां निष्ठामुपागताः ।
ब्राह्मणे वा श्वपाके वा विबुधाः समदृष्टयः ॥ ५ ॥
बाह्ये सुखे विरक्तानां दुःखजन्मनि नश्वरे ।
अन्तः सुखारामतया परंज्योतिः प्रसीदति ॥ ६ ॥
बहिः स्पर्शान्समुत्सृज्य भ्रूमध्यनिहितेक्षणः ।
नासान्तरे समौ धृत्वा प्राणापानौ विमुक्तये ॥ ७ ॥

कामरागमदद्वेष-भयक्रोधविवर्जितः ।
अहन्ताज्ञानतमसां शान्तिं विन्दत्यमत्सरः ॥८॥

इति पञ्चमोऽध्यायः ॥५॥

क्रियावानफलाकांक्षी निजं कर्म करोति यः
संन्यासयोगसिद्धोऽसौ समदर्शी जितेन्द्रियः ।
आरुरुक्षुदशातीतो योगारूढो विमत्सरः ॥१॥
कूटस्थो ज्ञानतृप्तश्च पश्यत्यात्मानमात्मना ।
समासनः समाकारो निस्तरङ्ग इवोदधिः ॥२॥
घ्राणाग्रदर्शी शान्तात्मा मामुपैति समाधिना ।
युक्ताहारादि-चेष्टस्य नित्यं निष्कम्पचेतसः ॥३॥
आत्मलाभो भवत्येव त्यक्तकामस्य योगिनः ।
मनः संयम्य पश्यन्ति स्रवत्येतद्यतो यतः ॥४॥
आत्मानं मां च सर्वत्र ममात्मनि तथाखिलम् ।
मनसश्चञ्चलस्यास्य वैराग्येनैव संयमः ॥५॥
तथाभ्यासेन बलिनो वातस्येव प्रमाथिनः ।
एतदाकर्ण्य कौन्तेयः पुनः पप्रच्छ केशवम् ॥६॥
लोलत्वान्मनसो देव योगाद् भ्रष्टस्य का गतिः ।
अर्जुनेनेति भगवान् पुनः पृष्टोऽभ्यभाषत ॥७॥
योगभ्रष्टोऽपि पुरुषः शुभकृत्तु भविष्यति ।
चिरं भुक्त्वा सुखं दिव्यं स कल्याणपुरः सरः ॥८॥
भोगिनां योगिनां वापि संभूतो महतां कुले ।
पूर्वाभ्यस्तं पुनर्धीमाञ्जन्मभिः प्रतिपद्यते ॥
तपोज्ञानाधिकं योगं तस्माद्योगी भवार्जुन ॥९॥

इति षष्ठोऽध्यायः ॥६॥

मयि न्यस्तमना नित्यं भक्त्या मां वेत्ति मानवः ।
अष्टमूर्तिरहं सर्वं जीवभूतश्चराचरे ॥१॥

उत्पत्तिस्थिति - संहारकारणं मां विदुर्बुधाः ।
सर्वे मत्प्राणिता भावा मयि सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥२॥
देवीं मायां दधानं मां न जानाति विमोहितः ।
ये तु जानन्ति मां मायां भवन्ति कृतिनः सदा ॥३॥
अर्थी जिज्ञासुरार्तो वा ज्ञानी वा मां प्रपद्यते ।
प्रियः प्रियस्य सततं ज्ञानिनस्त्वस्मि गोचरे ॥४॥
अनन्यदेवताभक्ताः श्रद्धावन्तो विसंशयाः ।
वासुदेवः सर्वमिति यजन्ते मां मुमुक्षवः ॥५॥
ते ब्रह्माध्यात्मकर्माख्यं साधिभूतं विदन्ति माम् ।
साधिदेवाधियज्ञं च देहव्युपरमेष्वपि ॥६॥

इति सप्तमोऽध्यायः ॥७॥

अच्युतेनेत्यभिहिते शक्रसूनुरभाषत ।
किमेतद्ब्रह्म भगवन्नधियज्ञः किमुच्यते ॥१॥
इति पृष्टो हृषीकेशो बभाषे श्वेतवाहनम् ।
अनश्वरं परब्रह्म भावोऽध्यात्मा तथात्मनः ॥२॥
निःसङ्गो भवकृत्कर्म नश्वरेष्वधिभूतता ।
अधिदैवोऽहमेवात्र ह्यधियज्ञोऽप्यहं विभुः ॥३॥
अन्तकाले स्मरन्तो मां प्रविशन्त्येव भाविताः ।
पर्यन्ते भावतुल्या हि नृणां जन्मान्तरस्थितिः ॥४॥
कविं पुराणं शास्तारमणीयांसमणोरपि ।
परस्तात्तमसो नित्यं ये स्मरन्ति रविप्रभम् ॥५॥
भ्रूमध्ये विहितप्राणा ब्रह्मरन्ध्रविभेदिनः ।
ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म जपन्तो यान्ति ते परम् ॥६॥
ब्रह्मादिभिर्भूतसर्गश्चक्रवत्परिवर्तते ।
परं मां प्रतिपन्नास्ते न भवन्ति भवे पुनः ॥७॥
वैरिञ्चेऽस्मिन्नहोरात्रे भवन्ति न भवन्ति च ।
भूतान्येकस्तु भगवानव्यक्तो न विनश्यति ।
तेजोमयमहः शुक्लो मोक्षायैवोत्तरायणम् ॥८॥

इत्यष्टमोऽध्यायः ॥८॥

राजगुह्यमिदं चान्यत्पवित्रं शृणु फल्गुण ।
अश्रद्दधानो नाप्नोति मां संसारवशीकृतः ॥१॥
सर्वकर्तरि भूतानि मयि सन्ति न तेष्वहम् ।
लोकाः स्थिता न स्थिताश्च मयि व्योम्नीव वायवः॥२॥
अधिष्ठितैषा प्रकृतिर्मया सूते चराचरम् ।
असक्तं मां न जानन्ति मलिना मोघदर्शिनः ॥ ३ ॥
सर्वं सर्वगतं यज्ञं वेद्यं वीजं भवाभवम् ।
विदन्ति मां सुकृतिनः सर्वकारणकारणम् ॥ ४ ॥
त्रयीधर्मजुषः स्वर्गभोगलाभक्षयाकुलाः ।
न प्राप्नुवन्ति मां शुष्क-क्रियापाशवशीकृताः ॥ ५ ॥
मदेकशरणा नित्यं कृतिनोऽनन्ययाजिनः ।
अप्यन्य-योनिसंभूताः स्वयमायान्ति यत्पदम् ॥ ६ ॥

इति नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

भूयोऽपि मे शृणु सखे प्रीत्या यत्प्रतिबोध्यसे ।
न तत्त्वेनामरगणा मुनयो वा विदन्ति माम् ॥ १ ॥
चराचरेऽस्मिन्प्रवरं यद्यत्पश्यसि भूतिमत् ।
तदहं सर्वभूतात्मा नहि किञ्चिन्मया विना ॥ २ ॥
अहंविष्णुरहं सूर्यश्चन्द्रोऽहं मघवानहम् ।
शंकरोऽहं धनेशश्च वह्निः सुरगुरुस्तथा ॥ ३ ॥
अक्षरोऽहमहं कालो जयोऽहं भूतिरप्यहम् ।

इति दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

श्रुत्वैतदवदत् पार्थो जाने त्वां सर्वमच्युत ।
किन्तु विश्वमयं रूपं द्रष्टुमिच्छामि ते विभो ॥ १ ॥
इत्युक्तः पाण्डुपुत्रेण भगवान् कैटभान्तकः ।
विश्वाविष्कारकलया विश्वरूपमदर्शयत् ॥ २ ॥
तस्यानन्तशिरोनेत्रसहस्रभुजशालिनः ।
देहे जगन्निवासस्य लीनं विश्वमदृश्यत ॥ ३ ॥

अतिसूर्याग्नि - महसा तेजसा पूरिताम्बरम् ।
दृष्ट्वा पुलकितः पार्थस्तमुवाच कृताञ्जलिः ॥ ४ ॥
पश्याम्युदग्रगीर्वाण - ग्रामव्याप्तोरु - विग्रहम् ।
त्वां येन पूरितं सर्वमनवच्छिन्नवर्ष्मणा ॥ ५ ॥
ब्रह्मरुद्रमरुद्वह्निमुनीन्द्रभुजगाकुलम् ।
द्रष्टुं तदेव पर्यन्तरहितं नोत्सहे वपुः ॥ ६ ॥
भीष्मद्रोणमुखान्-वीरान्प्रविष्टान्वदनानि ते ।
दंष्ट्रोत्कटानि पश्यामि कालस्येव युगक्षये ॥ ७ ॥
को भवान् सर्वसंहाररौद्रेण वपुषामुना ।
अकाण्डे दग्धुमखिलान् स्वयं लोकान्समुद्यतः ॥ ८ ॥
इत्युक्तवति कौन्तेये जगाद मधुसूदनः ।
अहं जगत्क्षयोत्क्षेपदीक्षितः क्षितिपान्तकः ॥ ९ ॥
कुरु सेनाग्रगान् वीरान् पूर्वं विनिहितान्मया ।
हत्वायशः श्रिया जुष्टमवाप्नुहि कुलोचितम् ॥१०॥
तच्छ्रुत्वा कालियारातेर्वचः पार्थः कृताञ्जलिः ।
उवाच कम्पितमनाः प्रणतो गद्गदस्वनः ॥११॥
कीर्त्या जगन्ति हृष्यन्ति स्तुतया सिद्धचारणैः ।
दीप्त्या द्रवन्ति रक्षांसि स्थाने तव जनार्दन ॥१२॥
नौमि त्वां जगदावासं विश्वरूपमधोक्षजम् ।
अनन्तं शाश्वतं धाम सर्वात्मानं पुनः पुनः ॥१३॥
क्षम्यतां तत्सुहृदिति स्वयं यत्प्रणतप्रियः ।
उक्तोऽसि कृष्ण गोविन्द यादवेति पुरा मया ॥१४॥
उग्रं तदेवं भगवन् दृष्ट्वा रूपमहं महत् ।
चक्रारूढमिवाशेषं पश्यामि निखिलं जगत् ॥१५॥
प्रसीद दर्शय विभो वपुः सौम्यं तदेव मे ।
शान्तिं मे याति सहसा नान्यथा व्यथितं मनः ॥१६॥

इति प्रसादितः कृष्णः प्रणतेन किरीटिना ।
अदर्शयन्निजं रूपं तदेवाथ चतुर्भुजम् ॥१७॥
देवा अपि न पश्यन्ति ममेदं सर्वगं वपुः ।
इत्युक्त्वाश्वासयामास कौन्तेयं कमलाधवः ॥१८॥

इत्येकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

अथार्जुनोऽवदत् कृष्णं ये भक्तास्त्वामुपासते ।
अव्यक्तमक्षरं ये च तेषां केऽधिकयोगिनः ॥ १ ॥
पार्थेनेति हरिः पृष्टो विहितानुग्रहोऽवदत् ।
मद्भक्ताः श्रद्धयोपेताः सर्वथा योगिनोऽधिकाः ॥ २ ॥
क्लेशेनैव तु मत्प्राप्तिरव्यक्ताक्षर - सेवनात् ।
सूक्ष्मस्थूलगतिर्दुःखं तत्त्वज्ञैरप्यवाप्यते ॥ ३ ॥
मद्भक्तास्त्वचिरादेव प्राप्नुवन्ति परं पदम् ।
अतस्त्वं मन्मना नित्यमनन्यनिरतो भव ॥ ४ ॥
वशे यदि न ते चित्तमभ्यासेन गृहाण तत् ।
तत्राप्यशक्तो मत्कर्मा सततं श्रेयसे भव ॥ ५ ॥
अथवा फलसंन्यासं कर्मणां कुरु मत्परः ।
ज्ञानं हि परमाभ्यासाज्ज्ञानाद्ध्यानमिहोत्तमम् ॥ ६ ॥
ध्यानाच्च फलसंन्यासस्ततः शान्तिर्विशिष्यते ।
अद्वेष्टा करुणासिन्धुः सुखदुःखसमः शमी ।
उदासीनः शुचिर्दक्षः क्षमी भक्तः प्रियो मम ॥ ७ ॥

इति द्वादशोऽध्यायः ॥१२॥

शरीरं क्षेत्रमित्याहुः क्षेत्रज्ञं मां विदुर्बुधाः ।
क्षेत्रं तत्सविकारं तु मायाभूतादि च स्थितम् ॥ १ ॥
शान्तानां दृष्टदोषाणां ज्ञानिनां च विमोहनम् ।
मानदम्भमदक्रोधत्यागो गुरुनिषेवनम् ॥ २ ॥
असक्तिर्नश्वरे नित्यं ज्ञानमज्ञानमन्यथा ।
ज्ञेयं तु मन्मयं ब्रह्म शुद्धं सदसतोः परम् ॥ ३ ॥

सर्वतः पाणिवदनं सर्वाकारमनामयम् ।
प्रकृतिः पुरुषश्चेति क्षेत्रक्षेत्रज्ञसङ्गमः ॥ ४ ॥
प्रकृतिः करणं भोक्तुर्भोक्ता तु पुरुषः स्मृतः ।
एकस्थानं पृथग्भावं भूतानां योऽनुपश्यति ॥ ५ ॥
तत्सङ्गमाच्च विस्तारं स याति ब्रह्म शाश्वतम् ।
परमात्मा गुणातीतो नित्यत्वादयमव्ययः ।
भौतिकेऽपि स्थितः कार्ये सर्वव्यापी न लिप्यते ॥ ६ ॥

इति त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

सर्वज्ञानमिदं भूयः श्रूयतां सुरसेवितम् ।
यद्योगो ब्रह्मगर्भेऽस्मिन् संभवन्मूर्तिसंभवः ॥ १ ॥
सत्त्वादयस्तदुद्भूता विभान्त्येते गुणास्त्रयः ।
वैचित्र्यादनिशं येषां संसरन्ति शरीरिणः ॥ २ ॥
सत्त्वं प्रकाशकं ज्ञेयं यदुक्तैः स्तम्भकं रजः ।
तमो ह्यावरणं मोहप्रमादाद्यस्य संभवः ॥ ३ ॥
सततं सङ्करेणैषां न्यूनाधिक्यविभेदतः ।
गुणदोषाश्च दृश्यन्ते ते ते किल शरीरिणाम् ॥ ४ ॥
मद्भक्ताः शान्तमनसो जीवन्मुक्तिदशां श्रिताः ।
गुणैरेतैः परित्यक्ता भजन्ते सुखमव्ययम् ॥ ५ ॥

इति चतुर्दशोऽध्यायः ॥१४॥

ऊर्ध्वमूलं भवाश्वत्थमाब्रह्मसदनोदितम् ।
लोकान्तरानेकशाखं विचित्रविषयाङ्कुरम् ॥ १ ॥
गुणकर्मप्रबुद्धानां शुभाशुभफलोदयम् ।
स्वभावभूमावावृतं जानीते यः स वेदवित् ॥ २ ॥
तमसङ्गकुठारेण छित्त्वा यान्ति पदं मम ॥
निरस्तमोहवैमल्यादतिसूर्येन्दुपावकम् ॥ ३ ॥
यदंशो जीवलोकेऽस्मिञ्जीवश्चरति सर्वगः ।
वायुर्गन्धमिवादाय यो यातीन्द्रिय-वासना ॥ ४ ॥

तद्विधं गुणयुक्तानां सर्वावस्थासु निर्गुणम् ।
पश्यन्ति ज्ञानिनः सर्वजगतां जीवनं परम् ॥ ५ ॥
भूतसर्गमिवागत्य अक्षरोऽहं सनातनः ।
मन्मया धृतिमन्तो मां भजन्ते पुरुषोत्तमम् ॥ ६ ॥
इति पञ्चदशोऽध्यायः ॥१५॥

अभीः सत्त्वं शुचिर्ज्ञानं दमो दानं तपः क्रतुः ।
अहिंसाद्या गुणाश्चान्ये जायन्ते दिव्यसंपदाम् ॥ १ ॥
दम्भमानमदक्रोधपारुष्याज्ञानचापलैः ।
आसुरी सूच्यते संपन्मोह-शोक - विवर्धिनी ॥ २ ॥
युक्तोऽसि सततं दिव्य-संपदा मा शुचः सखे ।
आसुरं भावमापन्ना भजन्ते योनिमासुरीम् ॥ ३ ॥
सत्त्वादिभिर्गुणैर्बद्धो जायते चेष्टितैर्जनः ।
मनो भोजनमाचारो गुणतुल्यो हि देहिनाम् ॥ ४ ॥
इति षोडशोऽध्यायः ॥१६॥

आकर्ण्यैतदथोवाच फल्गुनः पुनरच्युतम् ।
संन्यासत्यागयोस्तत्त्वं ज्ञातुमिच्छाम्यहं विभो ॥ १ ॥
उक्ते पाण्डुसुतेनेति भगवानभ्यभाषत ।
काम्यकर्मफलत्यागं संन्यासं संप्रचक्षते ॥ २ ॥
सर्वकर्मफलत्यागस्त्याग इत्यभिधीयते ।
सत्कर्म न परित्याज्यं त्याज्यं तु विधिगर्हितम् ॥ ३ ॥
नित्यकर्म परित्यागो मोहात्तामस उच्यते ।
क्लेश दुःखभयात्त्यागो राजसो निष्फलः स्मृतः ।
कुर्वतामप्यसक्तानां त्यागः सत्वोचितो मतः ॥ ४ ॥
इति सप्तदशोऽध्यायः ॥१७॥

कर्म कर्ता च बुद्धिश्च त्रिविधा गुण भेदतः ।
धृतिः सुखं च त्रैगुण्यात् त्रिविधं देहिनां मतम् ॥ १ ॥
यथोक्तसेवी निःसङ्गः कुरु कर्म निजं सखे ।
मद्भक्तो मत्स्तुतिपरः परं पदमवाप्स्यति ॥ २ ॥

इदं भक्ताय ते ज्ञानमुपदिष्टं मया स्वयम् ।
यः श्रोष्यति स संसारदुःखान्यतितरिष्यति ॥ ३ ॥
कश्चित्मोहो विनष्टस्ते कश्चिदेतच्छ्रुतं त्वया ।
केशवेनेति कथिते बभाषे शक्रनन्दनः ॥ ४ ॥
भगवन् वीतमोहोऽहं करिष्ये तव शासनम् ।
उक्तेति वीरो गाण्डीवमाचकर्ष रणोत्सुकः ॥ ५ ॥

इति श्री गीतायामष्टादशोऽध्यायः ॥१८॥

ग्राम्ययात्रा

(श्रीयुत चमनलालः एस. पी. कालेज श्रीनगरतः)

'रमणीयतरं स्थलमिदं यन्मन्दं मन्दं पवनश्चित्तमतीव हर्षयतीति'।

पौषमासे प्रदोषसमये मे वयस्य आनन्दः अहञ्च गोधूमक्षेत्रसमीपं स्थितौ तत्कालीनरमणीयतया तत्स्थानसौभाग्येन चावां मुग्धौ आस्ताम् । सहसानन्देन मौनभङ्गं विधाय उपर्युक्तं वाक्यं जल्पितम् । 'आम् एतादृशैः दृश्यैरेव ग्रामाः रोचन्ते जनेभ्य इति' मयोक्तम् । तदनन्तरमावां पुनस्तत्स्थानीयसौन्दर्यमये गङ्गाप्रवाहे प्रवाहितौ ।

आनन्दस्तु सज्जनोऽतीव सहृदयोऽस्ति । द्विवर्षात्पूर्वं मयासौ दयानन्दपार्के प्रथमवारं दृष्टः । तत्र भ्रमणार्थमागतो मे परिचित अभूत् । आलापान्तरे तस्य अतिसरलस्वभावेनाहं मुग्ध आसम् सोऽपि मे वाक्यं बहु प्रीत्या शृणोति स्म । एवं होराद्वयं व्यतीतम् प्रतिदिन-मस्माकं संगमः तत्रैव अभवतानन्दश्च मे अभिन्नहृदयःसुहृत् संजातः । अस्मिन् संवत्सरे स एम० ए० परीक्षायां प्रथम उत्तीर्णः । सोऽतीव योग्योऽस्ति परन्तु तस्य स्वास्थ्यं शोभनतरं नास्ति तस्मै भ्रमणार्थं बहिर्गमनमपि नातिरोचते । यत्किञ्चित् तद्व्यायामे रुचिःसंजाता तन्मे प्रभावेनैव । अद्याहं तं गृहत आहूय बहुप्रार्थनाभिरत्र आनीत-

वान्। तन्मुखेनोपर्युक्तं वाक्यमाकर्ण्य स्वीयपरिश्रमं सफलञ्चाहं ज्ञातवान्। तत्स्थलं सत्यमेव मे रमणीयतरं संजातम्।

एवमावां सौन्दर्येऽस्मिन् निमग्नौ स्थितौ आस्व यदा मे दृष्टिरेकेऽद्भुते विचित्रे च दृश्ये पतिता। अर्धक्रोशे एकं सरसक्षेत्रमासीत्। तदस्ताचलगामिसूर्यकिरणैः प्रदीप्तं हिरण्मयं प्रतीयते स्म। मे मनः तस्मिन्नेव मग्नमासीत्। अहं तत्र गमनार्थमतीव प्रेरितः स्वचित्तेन ज्ञातञ्च चेदहं तत्राद्य न गमिष्ये मे मन आजीवनं निराशं भविष्यति एतादृशो हर्षश्चास्मिन् कदापि नागमिष्यतीति। किन्त्वहं आनन्दभीत आसम् अत्रापि स मया बहुप्रेरणाभिरानीतः। सोऽस्मिन् समये न गमिष्यति तत्रेति मे विश्वास आसीत् तदापि दुःखितोऽहमुवाच।

'आनन्द'

'हुँ' इति

'पश्यतु तत्रभवान्'

'किम्'

'तत्स्थानीयरमणीयतां'

सोऽपि तद् दृश्यं एकाग्रचित्तेनावलोकितुमारब्धवान्। अनेन विचित्रप्राकृतिकसौन्दर्येण मुग्धश्चासीत्। किञ्चित्कालानन्तरमुवाच च अद्भुतं सौन्दर्यं स्थलस्यास्य त्वयाहमद्य विचित्रस्थानमानीत इति।

किं भवान् तत्र गन्तुमिच्छतीति मया पृष्टम्।

'समयोऽस्ति किम्'

'गृहे शीघ्रं प्राप्तुकामोऽस्ति किमिति' उवाचाहम्।

'विशेषतरं तु कार्यं न'

'तदा प्रतीक्षया वृथा किम्' मया उच्चस्वरेण कथितम्।

[२]

गतोऽस्तमर्कः। आगन्तुकामा कृष्णाम्बरा शर्वरी। पक्षिणः स्वनीडान् प्रति हर्षोत्फुल्लचित्तैर्मधुरस्वरैश्च गायन्ता व्रजन्ति। पादपाः काक शब्दरवैः शब्दायिताः। हरितवृक्षप्रतिबिम्बं निकटस्थस्वच्छजलेऽनिर्वचनीयशोभां ददाति। वन्यपुष्पगन्धसुगन्धितः पवनश्च-

राचरान् मन्त्रप्रभावेनेव मूर्च्छयति । प्रत्येक तृणेन प्रेम्नैव उद्गीय प्रेम-मयं स्थलं कृतम् । प्रतीयते यत् सर्वभूतानां शोकनिवृत्तय एव स्थल-मिदं स्रष्ट्रा सृष्टम् । मन्दपवनावधूतं पक्वक्षेत्रञ्च मनुजचित्ते विचित्रभावान् उत्पादयति अस्य सौन्दर्यं सम्राज्ञां प्रासादाङ्गनरमणीयतया अतिरिच्यते। अस्मिन् मध्ये साक्षाद् भगवान्महादेवः स्वप्रियया समं ताण्डवं विद-धातीति भ्रमः संजायते । नवतरङ्गैः प्रतिक्षणनवं भूतं क्षेत्रं । तद्दर्शनेन च दृष्टिरपि न भवति विकला । न जाने मया कियत् कालं अस्यां समाध्यवस्थायां तत्र स्थितं यदानन्देनोक्तं 'किं निवर्तितुमिच्छसीति ।'

किं पर्याप्तमिदमिति पृष्टं मया ।

'पर्याप्तं तु न अतिविलम्बोऽपि न कार्यः ॥'

तदाग्रतः गच्छेति मया प्रार्थितोऽसौ यथा भवते रोचतेत्युक्त्वा मन्दगत्या चलितुमारब्धः मयापि अनुसृतः ।

शशाङ्कस्य परितस्तारागणनृत्यमपि खे आरब्धम् । आवामर्ध-मार्गमागतौ । कोऽपि शब्दः न श्रूयते । सर्वे चराचराः प्रसुप्ताः अथवा तारागणताण्डवदर्शने मग्नाः । मे हृदये किमपि अज्ञात भयमुपस्थितम् । आनन्दोऽपि विमनाः दृश्यते । अध्वनि एकः जलप्रवाह आगतः । उत्प्लु-त्यावाम् तत्पारं गतौ । किञ्चिदपि नोक्तं परस्परम् ।

यावदीषद् दूरमागतौ सहसा शशाङ्कमन्दप्रकाशे 'शीं, शीं' इति शब्द आकर्णितः । कागतोऽयमिति यावन्मया विचारितं आनन्दो ऽनुधावति ।

'किमस्ति' पृष्टवानहम् ।

विवर्णवदनेनाभिहितं तेन 'स······पः' इति मा भैषी इति मया उत्साहितोऽसौ । आवामेकपार्श्वं भूत्वा स्थितौ । असौ भीषण-कृष्णसर्पः करकल्पस्त्वाकृत्या परिमाणेन च साक्षात्काल इवावयोः समक्षमेव पानार्थं गतः ।

विमनसावावामपि अतिविश्रान्तौ बहुविलम्बेन गृहं प्राप्तौ ॥

प्रमाणपरीक्षणम्

(निबन्धा—श्रीदीनानाथशर्मा शास्त्री सारस्वत:
स० ध० कालेजाऽध्यापकः, मुलतान)

'श्री' पत्रे ५-२ पाठकैः श्रीविद्याधरभास्करमहाशयस्य लेखो (४।४,५।१ संख्यास्थ—) मल्लेखस्योत्तरे पठितो भवेत्। अथ चैतदपि ज्ञातं भवेद्, यदत्र मामकीनं किमपि प्रमाणं कानचनाऽपि च युक्तिर्लेखक-महाशयेन न प्रत्यवाचि, अत एवाऽत्र लेखे यदि लेखकमहोदयो मन्नाम नाऽग्रहीष्यत; तर्हीमं लेखमहं स्वतन्त्रं सत्वैतदुपेक्षामकरिष्यम्। परं मन्नामग्रहणेन लेखको मत्कृतसमालोचनां वष्टीति व्यज्यते। परं सम्पा-दकमहाशयेनाऽग्रे विवादाय विस्तराय च निषिद्धम्। अतोऽहं भास्कर महाशयकल्पितयुक्तीः स्वप्राक्तनलेखे निराकरणकारणादुपेक्ष्य तत्प्रमाण परीक्षणं विदधे सङ्क्षेपेण।—

पारस्करगृह्यसूत्रस्य १।३, २।२, २।३, २।५ प्रभृतिस्थाने, आपस्त-म्बगृह्यसूत्रस्य ४।१० ५।११, ५।१३ प्रभृति प्रदेशे, गोभिलगृह्यसूत्रस्य २।१० प्रभृतिस्थले, एवम् आश्वलायनादिगृह्यसूत्रेषु, मनुस्मृतेर्द्वितीया-ऽध्यायस्य ३६-३७-३८-४१-४२-४४-४५-४६-४९-६२-६५-१२७ इत्यादि-श्लोकेषु, एवमन्यत्र यदा द्विजानामपि आरम्भत एव मिथो भेदाः प्रोक्ताः; तर्हि द्विजेभ्यश्शूद्रादीनामसाम्यं तु दुर्निवारम्। अत एव वेदभगवताऽपि 'स्तुता मया वरदा वेदमाता प्रचोदयन्तां पावमानी द्विजानाम्' अ० १९।७१।१ 'ब्राह्मणो वैव राजन्यो वा वैश्यो वा; ते हि यज्ञियाः' शतप० ३।१।१।९ 'अयं स होता यो द्विजन्मा' ऋ० १।१४९।५ इत्यादिप्रमाणैर्वेदे द्विजातिरिक्तानामधिकारः प्रतिषिद्धः।

एवं द्विजशूद्रादीनां साम्ये निषिद्धेऽपि 'सङ्गच्छध्वं संवदध्वं' 'समानी प्रपा' समानो मन्त्रः' इत्यादि मन्त्रेषु यदि एषां मिथः साम्य-वादो निरूप्येत; तर्हि वेदे व्याघातदोष उपतिष्ठेत। अत एवैतदादिका मंत्राः एक कुटुम्बिनेव चरितार्थाः तत सांसारिकमनुष्यमात्रे, चातुर्वर्ण्यमात्रे

वा—इति ज्ञेयम्, असम्भवात्*। अत एव वेदेन स्पष्टतायै स्वयं प्रोक्तम्—'अनुव्रतः पितुः पुत्रो मात्रा भवतु सम्मनाः। जाया पत्ये मधुमतीं वाचं वदतु शन्ति वाम्' अ० ३।३०।२ 'मा भ्राता भ्रातरं द्विक्षन्, मा स्वसार मुत स्वसा। सम्यञ्चः सव्रता भूत्वा वाचं वदत भद्रया' अ० ३।३०।३ तत् कृण्मो ब्रह्म वो गृहे संज्ञानं पुरुषेभ्यः' अ० ३।३०।४ 'अन्यो अन्यस्मै वल्गु वदन्त एत सध्रीचीनान् वः सम्मनसस्कृणोमि' अ० ३।३०।५ अतएव पं० राजारामशास्त्रिणा ऽपि स्वभाष्ये एतत्सूक्तारम्भेऽय विनियोगो लिखितः—'परिवार के जनों के परस्पर वर्ताव और प्रेम के लिये।' एभिर्मन्त्रैः स्पष्टता जाता यद्—एक कुटुम्बिषु मिथो यथा योग्यप्रेमवादो भवितुमर्हति, न संसारमात्रे; असम्भवात् प्रत्यक्ष-विरोधाच्च। 'अरा नाभिमिवाऽभितः, अ० ३।३०।६ इत्युपमाऽन्यमपि प्रकाशमर्पयत्यत्र विषये। अरा रथनाभौ भवन्ति सम्बद्धाः; परन्तु रथानां बहुत्वं भवति, नत्वेकता। यथा ते ते अराः स्वस्वरथनाभौ भवन्ति सम्बद्धाः; तेषां व्यवहारः स्वरथेनैव भवति नाऽन्यै रथैः; तथा प्रकृतेऽप्यवसातुं शक्यम्। विस्तरभयादधिकमुपेक्ष्यते।

'वेदमाता...पावमानी द्विजानाम्' अ० १९।७१।१ इति मन्त्रो बुद्धिमतोऽपि शूद्रस्य नामग्रहणमपि न मृष्यति। द्विजत्वञ्च जन्मतः ८।११।१२ वर्षेषु भवति केवलं ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यानाम्, शूद्रस्य तु कस्मिन्नपि वयसि सोऽधिकारो न स्थापितो धर्म्मशास्त्रकारैः; अत एव स 'ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यस्त्रयो वर्णा द्विजातयः। चतुर्थ एक जातिस्तु शूद्रः' मनु० १०।४ इत्यादिनैकजातिः कथितो न तु द्विजातिः†।

अधुना वर्णव्यवस्था-प्रमाणानि परीक्ष्यन्ते—

(१) 'धर्मचर्य्यया जघन्यो वर्णः पूर्वं पूर्वं वर्णमापद्यते'—

---

*अथ च 'समानो मन्त्रः' एतदादिका मन्त्रा ऋत्विगादीनां कृते न सर्वसाधारणानाम्।

†कदाचिन्मनुप्रभृतय आतपतायिनः स्युस्तथाऽऽचक्षाणा, लेखकमतेन।

परं कदा ? एतदुत्तरम् आपस्तम्बः स्वयमाचष्टे—'जातिपरिवृत्तौ' जननं-जानिस्तत्परिवृत्तौ-मरणे इत्यर्थः। मरणे जन्मान्तरे एत-ज्जन्मस्थवर्णपरिवर्त्तने नाऽस्माकमापत्तिः। अतएव तत्साधकं छान्दोग्यवचनमस्मदीय प्राक्तनलेखे प्रष्टव्यम्।

२. 'शूद्रो ब्राह्मणतामेति ब्राह्मणश्चैव शूद्रताम्' मनु० १०।६५ परं श्रीमता भास्करेणैतत्पूर्व्वसम्बद्धः श्लोकस्तमसि निःक्षिप्तः, सचाऽयम्–'शूद्रायां ब्राह्मणाज्जातः श्रेयसा चेत् प्रजायते। अश्रेयान् श्रेयसीं जातिं गच्छत्यासप्तमात् युगात्' १०।६४ एतदनन्तरमेवोक्तश्लोकः; इदं युग्मकं पद्यद्वयम्। इदं ब्राह्मणाच्छूद्रायां जातस्य क्रमशः सप्तमयुगे ब्राह्मणत्वप्रतिपादकम्, वीर्यप्राधान्यप्रतिपादकञ्च। तेन 'आ सप्तमात् युगात्' इति पदं भास्करे स्वभानुभूतम्।

३. 'नहि गोऽश्ववज्जातिभेदोऽस्ति देहिनाम्' यदि गोऽश्ववज्जाति-भेदो नास्ति प्राणिनाम्; तर्हि नाऽत्रास्माकमाग्रहः; परमवान्तरजाति-भेदस्तु वर्त्तत एव। यथा गवाश्वयोः पशुत्वजातिः समाना; तथा ब्राह्मणशूद्रयोर्मनुष्यत्वजातिस्समाना। यथा पशुजातिसामान्येऽपि अवान्तरगोऽश्वजातिभेदः; तथा ब्राह्मणशूद्रयोर्मनुष्यत्वजाति-साम्ये-ऽपि अवान्तरब्राह्मणशूद्रत्वजातिभेदो वर्त्तत एव। अत एव महा-भाष्ये 'आकृतिग्रहणा जाति-' इति जातिलक्षणे सत्यपि 'सकृदाख्यात-निर्ग्राह्या' इति भिन्नं जातिलक्षणं कृतं ब्राह्मणवृषलयोर्जातिभेदप्रति-पादनपरम्। विस्तरभयादधिकं न प्रतन्यते।

४. 'शूद्रोऽप्यागमसम्पन्नो द्विजो भवति संस्कृतः' इति पुरा-णवचनमर्थवादत्वात् स्वाऽक्षरार्थे तात्पर्य्यं न ग्राहयति। अथ च 'लो-कवृत्तमितिहासपुराणस्य लोकव्यवहार-व्यवस्थापनं धर्म्मशास्त्रस्य विषयः; तत्रैकेन न सर्व्वं व्यवस्थाप्यते इति यथाविषयमेतानि प्रमा-णानीन्द्रियादिवदिति' न्याय० ४।१।६२ 'तयोर्द्वैधे स्मृतिर्वरा' व्यास स्मृ० १।४ इति वचनात् पुराणवचनम् 'अथ हाऽस्य वेदमुपशृण्वतस्त्रपु-जतुभ्यां श्रोत्रपरिपूरणम्' गोतम० १२ अ० 'एकमेव तु शूद्रस्य प्रभुः कर्म

सभादिशत्' मनु० १। ९१ 'न शूद्राय मतिं दद्यात् ········न चाऽस्योपदिशेद्धर्म्मम्' मनु० ४। ८० इत्यादि धर्म्मशास्त्रवचनैर्बाध्यते।

५. 'शूद्रजातौ हि जातस्य······वैश्यत्वं लभ्यते ब्रह्मन्' इत्यादिवर्णपरिवर्त्तनं जन्मान्तरेऽभिसंहितम्; यतो महाभारतसिद्धान्ते 'स्वभावादेव विद्यन्ते चत्वारो ब्राह्मणादयः। एकजात्या सुदुष्प्रापम् अन्य वर्णत्वमागतम्। तच्च कर्म्मविशेषेण पुनर्जन्मनि जायते' इति अन्यजन्मन्येव वर्णपरिवर्त्तनं भवति, न तस्मिञ्जन्मनि। अस्य स्पष्टता तत्रैव इन्द्रमतङ्गसंवादेऽनुशासनपर्व्वणि २८। ६। ७। ८। ९। १० द्रष्टव्या।

६. यत्तु—'यश्च शूद्रो दमे सत्ये' तं ब्राह्मणहं मायें' महा० वन० २१६। १४ इति प्रमाणं दत्तम्; न स सिद्धान्तपक्षः; किन्त्वेकव्यक्तिकथनमिति तत्रैव द्रष्टव्यम्। अथ च तत्र 'तं ब्राह्मणमहं मन्ये' इत्यनेन तं 'ब्राह्मणवद् मन्ये' इत्यत्रैव तात्पर्य्यम्। न चाऽत्र वतिप्रत्ययो नाऽस्ति; तत् कथमेषोऽर्थ इति वाच्यम्, 'अन्तरेणाऽपि वतिमतिदेशो गम्यते, तद् यथा—एव ब्रह्मदत्तः; अब्रह्मदत्तं ब्रह्मदत्त इत्याह' तेन मन्यामहे-ब्रह्मदत्तवदयं भवतीति, इति १। २ १, २। ३। ६८ सूत्रे महाभाष्ये। अत एव वनपर्व्वणि २। ६। १३ इति पूर्व्वश्लोके 'ब्राह्मणः पतनीयेषु वर्त्तमानो विकर्म्मसु। दाम्भिको दुष्कृतः प्राज्ञः शूद्रेण सदृशो भवेत्' इति 'सदृश' शब्दः साक्षाद् दृश्यते। सदृशत्वेऽपि सर्व्वे व्यवहारास्ते ते न सम्भवन्ति। 'साहित्यसङ्गीतकलाविहीनः साक्षात् पशुः पुच्छविषाणहीनः' तर्हि साहित्यसङ्गीतहीनो मनुष्य × खलबुसघासादिकं तु न भोज्यते। भवदुद्धृतश्लोको महाभारते व्याधस्य कृते कथितः। महाभारतं स्वयं तस्मिञ्जन्मनि व्याधं शूद्रं मन्यते, अन्यस्मिन्नेव जन्मनि तद्वर्णपरिवर्त्तनमाचष्टे इति 'शूद्रयोन्यां वर्त्तमानो धर्म्मज्ञो हि भविष्यसि' २१६। ४ 'जातिस्मरस्त्वं भविता स्वर्गं चैव गमिष्यसि' २१६।५ 'शापक्षये तु निर्वृत्ते भविताऽसि पुनर्द्विजः' २१६। ६ इत्यादिश्लोकेषु द्रष्टव्यम्।

इत्थं प्रकरणमकृत्वा श्लोकानामस्माभिः × प्रकरणं दर्शितम्;

येन लेखकभ्रान्तिः सिद्धाऽस्मिन् विषये। तेन 'तर्हि अस्मत्पूर्व्वोपात्तानि प्रमाणानि सङ्गमयितुं श्रीमतां कतमो यत्नः स्यात्' इति प्रत्युक्तम्। 'चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टम्' ४।१३ अत्र कथयिता परमात्माऽस्ति, यतः स उत्तरार्द्धे स्वयमाचष्टे—तस्य कर्त्तारमपि मां विद्ध्यकर्त्तारमव्ययम्।' अव्यय ≈ पुरुष ≈ परमात्मा कथ्यते, तथा च—'उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः। यो लोकत्रयमाविश्य बिभर्त्यव्यय ईश्वरः' गी० १५।१७ अत्र शिष्टमुत्तरं मत्प्राक्तनलेखे द्रष्टव्यम्।

'चेत् साम्यं स्याद्, न कश्चिदुन्नतिं स्पृहयेद्' इति साम्यवादखण्डकस्य स्ववचनस्योत्तरं भास्करमहाशयेन 'स्वे स्वे कर्म्मण्यभिरतः संसिद्धिं लभते नरः।' गी० १८।४५ 'श्रेयान् स्वधर्मो विगुणः परधर्मात् स्वनुष्ठितात्' गी० ३।३५ 'सहजं कर्म्म कौन्तेय सदोषमपि न त्यजेत्' १८।४८ 'आत्मीये संस्थितो धर्म्मे शूद्रोऽपि स्वर्गमश्नुते' अत्रिः १८ 'शक्तेनाऽपि हि शूद्रेण न कार्य्यो धनसञ्चयः। शूद्रो हि धनमासाद्य ब्राह्मणानेव बाधते' मनुः १०।१२९ इत्यादीनि मत्प्राक्तनलेखप्रकाशित प्रमाणानि द्रष्टव्यानि।

यत्तु—'आचार्य्यस्त्वस्य यां जातिं विधिवद् वेदपारगः। उत्पादयति सावित्र्या सा सत्या साऽजराऽमरा' मनु० २।१४८ इति प्रोच्यते; तत्र ज्ञेयम्, यत्—सावित्री ब्राह्मणाय ८ वर्षे, क्षत्रियाय ११ वर्षे, वैश्याय १२ वर्षे प्रोच्यते उपनयनसंस्कारसमये आचार्य्येण; तदा तत्र शूद्रस्य त्वधिकार एव जन्मना निषिद्धः। एवं यदा तस्मिन्नेव ८ वर्षे ब्राह्मणस्य ब्राह्मणजातिः; ११ वर्षे क्षत्रियस्य क्षत्रियजातिः, १२ वर्षे सावित्रीसमये वैश्यस्य वैश्यजातिर्द्वितीयावृत्त्या—(द्विर्बद्धं सुबद्धं भवतीति द्विजत्वसङ्केतेन) अजराऽमरा कृताऽऽचार्य्येण (यतोऽयं सावित्रीप्रदानकालिकः श्लोकः); शूद्रस्य वराकस्य तु एक जातित्वाऽभिधानेन द्विजत्वविधेरेव सर्व्वथा निषेधो विहितः; तर्हि भवन्तस्तामजराममरां सावित्रीप्रदानकालिकीं पूर्व्वजातिं कथं परिवर्त्तयितुमीशाना इति महदाश्चर्य्यम्। समावर्त्तनसमये कस्मिन्नपि

गृह्यसूत्रे, कस्मिन्नपि संस्कारविधौ*, कस्यामपि वा स्मृतौ वर्ण-परिवर्त्तनं नाज्ञप्तम्;' इति स्वसंस्कारविधिरपि स्वयं द्रष्टव्यः। अन्यथा समावर्त्तनसमय एवोपवीतम्, तत्र सावित्र्युपदेशः, ततश्च वेदारम्भः कृतः स्यात्? परं नैवमस्ति।

शूद्राऽन्त्यजेभ्यो मन्दिरादिद्वाराणामावरणस्याऽपि कारणम् इति प्राक्तने लेखेऽस्माभिर्विशदीकृतम्। या मूर्त्तिर्वेदमन्त्रप्रतिष्ठिता स्यात्; तत्र वेदाऽधिकाररहितस्य शूद्रान्त्यजादिकस्याऽधिकारो न भवति; आम्—अन्त्यजादयः स्वयं स्वमन्दिरे स्वमूर्त्तिं स्थापयितुं—या वेदमन्त्रैः प्रतिष्ठिता न भवेद्—अधिकृताः। विस्तरभयादधिकं न लिख्यते। विशिष्य दिदृक्षवो ममाऽन्यत्र संस्कृतपत्रे विस्तीर्णं लेखमस्मिन् विषये पश्यन्त्विति निवेद्य विरम्यते। इति।

सरस्वती यात्रा

(३)

वाराणसी नगरी (काशी बनारस इति)—

प्रथम एव आसीत् मदीयो वाराणस्या दर्शनावसरोऽयम्। मनस्यासीदतीव कौतूहलं दर्शनाय प्रसिद्धभारतीयसंस्कृतिक्षेत्रस्यास्य। परं नाहं चकितोऽभूवम् वाराणसीयात्रानन्तरम्। कलिकातः नगरीतो वाराणसीमेवागत्याद्भुतचमत्कार युक्त नागरिक सभ्यतायाः केन्द्रात् कस्मिंश्चिद् ग्राम एव आगतस्य पुरुषस्य भाववत् मनसि विचारः समुत्पद्यते आधुनिक कालस्य-यात्रिणः। नवीनविद्युत् तुल्यचमत्कार प्रकाशकानां नगराणां वस्तूनां चावलोकनाय स्यात् चेदिच्छा यात्रिणस्तर्हि माभूत् तस्योद्यमः वाराणसीयात्रायाः। परं न भवति कस्यचिदपि सहृदयस्येच्छा तादृशी। प्रायशः प्राचीनभारतगौरवसंस्कृतिदर्शकास्तु प्राचीनानां स्थानानां पूर्वजानां सुकृतीनां दर्शनोत्सुका न

---

* विधिशब्दः पुँल्लिंगे भवति।

कदाप्यौदासीनतां गच्छन्ति स्थानेष्वेतेषु प्रत्युत शिलानां मृतपिण्डानाश्चार्यजातेः प्रब स्थानानां दर्शं दर्शं स्मारं स्मारं चाह्लादयन्ति मनांसि सुखयन्ति नयनयुगलमाश्वासयन्ति च हृदयानि।

वाराणसी हिंदू विश्वविद्यालयः—

मित्रस्य मम निवास स्थानं कार्यस्थानञ्च हिंदू विश्वविद्यालय एव आसीत्। अतो मम निवासोऽपि दैवयोगेन विश्वविद्यालय एवाभूत्। तेन तु सम्यगीक्षणं ज्ञानञ्च विश्वविद्यालयस्य भागानां समजनि। विशालायां भूमावस्यां यत्र विद्यन्ते विश्वविद्यालयाः बहूनि सन्ति स्थानानि विशेषतया निर्मितानि यत्र शतशो विद्यार्थिनः भारतखण्डस्य भिन्न प्रान्तेभ्य आगत्य विशेषविषयानधीयन्ते। आयुर्वेद विद्यालये रोगिनां चिकित्सापि क्रियन्तेप्राच्यपद्धत्या रोग प्रतीकारो ज्वरादिरोगानां, पाश्चात्य रीत्याच व्रणादि शोधनम्। सूक्ष्म कृमिकीटादीनां (Bacteriology) विद्यामपि पाठयन्ति। साधारण विद्यालयः, विज्ञानविद्यालयः, कृषिमहाविद्यालयः संगीतमहाविद्यालय अध्यापक शिक्षाविद्यालयः, महिला महाविद्यालयश्च विद्यन्ते। भिन्नानिविशालभवनानि सर्वे एतेऽलङ्कुर्वन्ति येषु शतशः युवकाः युवत्यश्चः विद्याग्रहणांर्थमन्तेवासिनो दृश्यन्ते। विशेषं भवनं प्रसिद्धविद्याप्रसारकं भारतीयेषु सर्वेषु महाविद्या लेषु प्रख्यातं यस्तु शिल्पकला महाविद्यालयो (Engineering college) वर्तते। यस्याचार्यः स्वर्गीयो महाशयः किङ्ग (Mr. king) नाम्नाङ्गल जातीयोमद्यात्रा काले गतवर्षे स्वस्थ आसीत्। तदुद्योगेन शिल्प महाविद्यालयो 'यत्र विद्युत् तथा कलायन्त्रनिर्माणं (Electrical & Machanical Engineering) शिक्षयित्वा बी० एस० सी० ऐन्जीनरिंग इति उपाधिः प्राप्ता भवति,' सर्वत्र भारते प्रसिद्धोऽभूत्। तत्रतु उत्तीर्णा विद्यार्थिनः

सर्वत्र सन्मानं लभन्ते, राजकीय पदेष्वव्यक्तिगत कलाकौशलालयेषु च नियुज्यन्ते । महत् भवनमेकं पुस्तकालयस्यास्ति यत्र भिन्न २ विषयाणां सहस्रशः पुस्तकानि संगृहीतानि, प्राचीनभारतेतिहासकलाकौशलदर्शनसाहित्यदर्शकानिविद्यन्ते। अध्यापकानां निवास स्थानानि विशेषायां भूमौ निर्मितानि, विद्यार्थिनां क्रीड़ा विहारार्थे विशालानि क्षेत्राणि बृहद् पथो वामे दरिदृश्यन्ते। बहूदृष्टं बह्वावशिष्टं भवति। भारत संस्कृतेरद्वितीय रक्षकस्य भारत मातुः स्वदेश भूमेरनन्यसदृशयस्य महाविदुषः संसार प्रसिद्धस्य भारत भूषणस्यार्यजाते ललाम भूतस्य श्री पण्डित मदनमोहनमालवीयस्य कलियुगे हिंदू विश्वविद्यालयरूपः चमत्कारः भारतीयार्याणां प्राच्यगौरव स्मारकश्चायं न कस्यापि प्रेमिणः हर्षाश्रूणि प्रसारयेत्?

क्वींस संस्कृत कालेज—

सुन्दर भवनेऽस्मिन् क्वींस संस्कृत महाविद्यालयो वर्तते। आधुनिक महाविद्यालयाकृति सदृशो नास्ति प्रबंधः श्रेणीनां न च सन्ति तत्र पेठिका मंचादयः विद्यार्थिनां स्थानार्थम्। प्राचीन गुरुशिष्य प्रणालीमवलम्बय गुरोः पुरतस्तिष्ठन्त्यासनेषु छात्राः शिक्षाश्च प्राप्नुवन्ति स्वस्वालम्बित विषयेषु। बृहदागारो भवनस्य मध्ये भित्तिभिमहोच्चैश्च स्तूपैश्च सम्पादितोऽस्ति, यस्य विशालायां भूमौ प्रायशः सर्वे छात्रा गुरोस्सकाशात पुस्तकाध्ययनं कुर्वन्ति। बहवः सुन्दराः श्लोका भित्तिसु लिखिता विद्यन्ते। महाविद्यालयोऽयं संस्कृतविद्यायाः केन्द्रो राज्यप्रबंधेन प्रचलति।

विश्वनाथ मन्दिरम्—

महाख्यातं श्री विश्वनाथ मन्दिरमपि दर्शनयोग्यम्। मूर्तिः श्री विश्वनाथस्यैशान्यां दिशायां विद्यते मन्दिरे, यत्र नैके यात्रिणः पुष्पमालाहस्ता प्रदक्षिणां विधाय दर्शनेच्छुका अहमहमिकया

स्कंधान् स्कंधे परस्परं संघर्षयन्ति। भारतवर्षस्याधोगतेः स्थिरं स्मारकमत्र महामदीयानां मस्ज़द इति मन्दिरस्यास्यार्धे भागे मन्दिरं त्रुट्यावरङ्गजेबेन मुग़ल सम्राज्ञा निर्मापितम्; तत्त्वत इदानीं मन्दिरस्यार्धो भागः हिंदूनां हस्ते त्वर्धो मुसलमानानाम्। यस्मात् कालादियं प्रवृत्तिः संजाता तस्मादेव हिंदूमुसलिम कलह कारणं वाराणस्यां समुत्पन्नम्।

ज्योतिषालयः—

नगरस्य मध्ये क्षुद्रासु वीथीसु भ्रमित्वा काशी नगर्यां यात्री प्राचीन ग्रहेऽ एकस्मिन् स्वात्मानं नयति। यत्राङ्गने मम गमनकाले आसन् काश्चन बालाः क्रीड़यन्त्यः, कपाटे भित्तिषु, आसीत् गोमयं लग्नं, परं गत्वा पन्थानमिमं गृहस्य सोपान पंक्तिमेंकामारुह्य उपरि आसन् शिलामयानि यन्त्राणि येभ्यः नक्षत्राणां गत्यादिकं ज्ञातं भवति। एवं प्रतीयते यत् नास्ति कोपि रक्षकः स्थानस्यास्य न च कश्चिद् प्रबन्धः समीचीनो नक्षत्रज्ञानालयस्यास्य। यद्येदृश्येवावस्था स्यात् भविष्य कालेऽपि स्थानस्यास्य तर्हि हिंदू सभ्यता स्मारकस्यास्य का गतिः?।

हिन्दी भवनम्—

सुन्दरं स्थानमिदं यस्मिन् बहूनांहिंदी पुस्तकानां पुस्तकालयः; हिंदीभषा वर्द्धयितॄणां चित्राणि हृदयङ्गमानि स्थाने स्थाने संरक्षतानि। हिंदीभाषा साहित्यस्य परिषदो ऽधिवेशनानि ततकृते कार्यमन्यदप्यत्रैव क्रियते। हिंदीभाषैव स्यात् राष्ट्रभाषा भारतवर्षस्य' एवं सर्वं यत्नं भवति 'हिंदी सम्मेलनस्य सदस्या नाम्। भारतवर्षस्य पूज्याय देवायाधुनिककालस्य श्री महात्मा गांधिनोऽपि बृहत् चरित्रमेकं विशेष स्थानं भवनस्यालङ्करोति।

विशेष स्थानानि—

दर्शन योग्यानि स्थानानि तु बहूनि सन्ति काश्यां परं समया-

भावात् च सर्वेषां सम्यक् दर्शनं न भवति। स्थानाभावेन च त्रैमासिक पत्रेऽस्मिन् न च सर्वेषां दृष्टिगोचरभूतानां वर्णनं पार्यते कर्तुम्। जगद्गंज काशी भारत धर्म महामण्डल गृहं, रणवीर संस्कृत पाठशाला काश्मीर हवेली, गणेश मन्दिरं, कैथोलिक चर्च, अस्सीघाट, महात्मा तुलसीदासस्य कबीरदासस्य च स्थानं रामनगरं दशाश्वमेधं इत्यादीनि बहूनि स्थानानि संस्था गृहाणि च सन्ति परमिदानीं मया छित्रानाम ऽत्यावश्यक हृदयङ्गम दृश्यानां वर्णनं यत् किञ्चिदेव विधाय समाप्तिं नीयते सरस्वतीयात्रैषा। भवतु कौतूहलं तु सर्वत्र, परं सर्व स्थानानां परिचयः किञ्चित् कालमेव प्रस्थितस्य विश्वस्य यात्रा विधानाय यात्रिणः कथं सम्भवति। अथवा वाराणसीवर्णनमिदानीं त्यक्त्वा विरमामि। विरामात् पूर्वमात्यवश्यकं दर्शन योग्यं स्थान पाठकान् नेतुमिच्छामि यस्मादृते वर्णनमेवेदं व्यर्थम्। तत् स्थानं तु सारनाथ नाम्ना विश्वविख्यातं सर्वसंसार यात्रिणां दर्शन योग्यं पूज्यम् च। परं तत्र गमनात्पूर्वं अतीव हृदयङ्गमो दृश्यो वाराणसी जाह्नवी तीरस्य मया सह भवद्भि र्द्रष्टव्यः।

जाह्नवी तीरम्—

उत्तरमध्याह्नवेलातोऽपि किञ्चिदनन्तरं सायंकालात् पूर्वं नौकामारूह्य न पश्यति गङ्गातीरं यो यात्री तस्य काशी गमनमेव निष्फलम्। दूरत एव गङ्गायाः रमणीयं स्वच्छं पावनं जलं अवलोक्य प्रसीदति हृदयम्। उपरि रेलवे निर्मितं गङ्गा प्रतरं सुन्दरं दृश्यम्। तस्मादरभ्य नीचैः दक्षिण पार्श्वे प्रसिद्ध पत्तनानां स्थानानां च दर्शनम्। अस्सी घाट, श्री महात्मा तुलसीदासस्य निवास स्थानं कबीरभक्तस्य चाश्रमं, हिंदूनां श्मशानं राज्ञा हरिश्चन्द्रस्य च स्मारकं दर्शं दर्शं च स्मारं स्मारं कस्यार्यजातेः पुत्रस्य नोत्थानं गच्छति मनः। नद्याः

वाम भागे महाराजस्य वनारसस्य विशालं सुन्दरं भवनं यत्र रामनगरं नवीन सम्राज्ञा प्रतिनिधि लॉर्ड लिंलिथगो गत वर्षं तस्यातिथ्यमभजत । यद्यपि हृदयन्तु न त्यजति गङ्गातीरं तथापि कार्यवशात् दैववशात् च त्यक्तव्यं भवति सर्वमिदं जगत् ! परं नाविकामारूह्य हिंदू मन्दिराणि पत्तनानि स्थानानि च दृष्टिगोचराणि कृत्वा शनैः शनैश्चालने नौकायाः- प्रतीयते स्वर्गदोलायामिवाकाशे देवानाम् विहारस्य गतिः ।

सारनाथ—

विश्वप्रसिद्ध भारत ललामस्य महात्मा गौतम बुद्धस्य प्रथम- मुपदेश स्थानमिदम् । महाबोद्धि वृक्षस्यछायायां सांसारिक पारमार्थिकविषयानां सम्यगन्वेषणं विधाय बुद्धस्य पदवीं प्राप्य गौतम बुद्धोऽत्रागत्य वाराणसीतः ७, ८ मील पर्यन्तं सारनाथ नामानं स्थानमेकं लेभे; कतिपयान् यत्र शिष्यानु- पदिश्य विहारं एकं संस्थापयामास । बहून्यत्र जीर्णानि कोष्टमयान्यागाराणि जलनालिकाः पूजा स्थानानि खनितानि । आङ्गलभारत राज्य प्रबन्धेन सुरक्षिताःस्तूपाः खनि- ताश्च दरीदृश्यन्ते । सर्वा विशाला भूमिरिदानीं प्रवलि- तास्ति । यस्यां खनितायां बहूनि सुन्दराणि वस्तूनि शिला- मयानि प्रायशः सर्वाण्येव महात्मा बुद्धस्य भिन्न २ चरित्र- दर्शकानि लब्धानि ।

महाराजाशोक आसीत् बुद्धधर्मस्यानुयायी प्रचारकश्च । तस्य शिलामयानां उच्चैःस्तूपानां सिंह स्मारकानि Lion capital भारते त्रिचतुस्स्थानेषु लभ्यन्ते, अशोक कैपिटल इति (Asok's Lion Capital) नाम्ना सांची प्रदेशेऽपि विद्यते स्तूप एक अन्यश्चात्रापि । तस्योपरि भागस्तु सुरक्षितस्तत्र कौतुकागारे विद्यते । सर्वाणि वस्तूनि मूर्तयश्च निकटवर्ति कौतुकागारे (Museum) सुरक्षितानि । सारनाथ स्थानं

मिदानीं संसारस्य बौद्धानां प्रधानं यात्रा स्थानम्। चीनतः जापानतः लङ्कातः बर्मा देशतः सुमात्रा यव द्वीपतः शर्मण्य देशतश्च बहवः यात्रिणः प्रतिवर्षं दर्शनायागच्छन्ति।

नवीनं बौद्ध मन्दिर—

मेकमधुनैव भूमावस्यामिदानीं बौद्धैः स्थापितमस्ति। निर्माणाय मन्दिरस्यास्य चीन जापान देशस्य बौद्ध शिल्पिनो ऽप्यागतवन्तः। महोच्चैः भित्तिषु चित्रमयानि दृश्यानि बुद्ध-धर्मस्येतिहास दर्शिकानि चित्रितानि।

संमुखे मन्दिरस्यास्य बृद्धपथः दक्षिण भागे नवीनैका धर्मशाला विशाला श्री बिरला महाशयेन यात्रिणां सुखेन निवासार्थ मधुनैव निर्मापितास्ति। यद् किञ्चिदेव कालोव्यतीतः यदत्र सारनाथ भूम्यां हिंदूनां बौद्धानाञ्च सम्मेलनं समजनि। भारत भूषणः श्री पं० मदनमोहन मालवीयोऽप्युत्सवमिमं सभापति-रूपेण शोभयामास। स्ववक्तृतायां संसारस्य बौद्धा आर्या इति नाम्नाचष्टे मालवीय महाशयः। सर्वे वयं भारतीय हिंदूवः युष्माकं बौद्धानां आर्य भ्रातरः। यूयमपि सर्वे चीन जापान बर्मा लङ्केत्यादि देशानां बौद्धा आर्य जातेः पुत्रस्य महात्मा गौतम बुद्धस्यानुयायिनः। बौद्धाश्च हिंदूवश्चार्य सभ्यताया शाखे द्वे। सर्वे वयमार्याः संगठनार्हाः। जापान देशस्य कांसल जनरलो (Consul General) व्यापार प्रतिनिधिरपि तत्रो-पस्थित असीत् बनारस भागस्य कमिश्नरश्च। बौद्धानां प्रतिनिधिना धन्यवाद पूर्वकं सन्तोषःप्रकटितम्।

आसीत् भारतीय हिंदूनां पूर्वस्मिन्काले बुद्धैः सह महान् विचार भेदः परमत्रार्यजातेः आर्यधर्मस्य च विशेषतातु सर्वदा सहिष्णुता सहनशीलता च; विचार भेदेन नाभूत् परस्परमीर्षा द्वेष इति। महाराजेनाशोकेन बुद्धधर्मस्य महा प्रचारकेन ब्राह्मण मन्दिरा-णामर्थेऽपि धनं दत्तं बौद्धानामर्थे तु देयमेवासीदित्येत्थं गुप्त

राज्यकाले बौद्धापि समानिता ब्राह्मणा अपि तथैव च। यादृशः महानुपकारः बुद्धधर्मानुयायिभिः सर्वसंसारे भारतीय प्रचार-करणे भारतीयानां गौरव रक्षणे कृतः नान्यस्य कस्यचिद् हिंदूधर्मस्य शाखयाभूदि तिहास सिद्धमिदम्। न केवलं बौद्ध शास्त्राणां प्रचारः सञ्जातः बुद्धैस्तिबव्त प्रभृतिषु देशेषु परं तु हिंदुशास्त्राणां संस्कृत विद्याया प्रचारोऽपि प्रचुर अभूदनेन। श्री राहुल साकंत्यायन महाशयेन बुद्ध धर्म प्रचारकेन 'तिव्रत (भोट) देशे बुद्धधर्म प्रचार' इति शीर्षकेन ऽस्मिन् पूर्वायां पत्रे स्वश्रिकायां चत्वारः लेखा प्रकाशिताः। येभ्यः प्रतीयते यत भोटदेशे काश्मीरक पण्डितैःरामानन्द भट्टादिभिः कियान् महाप्रचारः बौद्ध विद्यायंसभ्यतायाश्च कृत इति—

कुलभूषणः

काश्मीरराजतरङ्गिणी

पूर्वतोऽनुवर्तते

ले० पं० गोविन्दराजानकः शास्त्री M. A. M. O. L. L. T. Prabhaker

तस्य विक्षिप्तचित्तत्वाच्छंसमेर हुसैनकौ।
यौवराज्याकम्पनपौ याकोफो नृपतिर्व्यधात्॥
राजा सूनो हीलवाल ग्रामे वैवाहिकीं विधिम्।
विधातु मगमद्वाद्यकाहतध्वन्यलङ्कृताम्॥
समापितोद्वाहकृत्यो ययावच्छबलाध्वना।
किन्त्वमात्येन तेनाथ रुद्धो योद्धुं चिकीर्षुणा॥
अलीडारा शंसचक्कालंशिमेंरुहुसैनकाः।
योयुद्धयन्तश्चिरमापुर्भङ्गं पश्चाद्धतौजसः॥
प्रत्यावृत्य यौवराज्य पदस्थेन सुतेन ते।
संग्रामं कर्तुमाजग्मु र्विमनस्काः प्रतारकाः॥
पूर्वागत महीपालवृत्तं ज्ञात्वा महाबलाः।
भित्त्वा ते प्रतराग्रू जालडूगरे सेनया स्थिताः॥

भूमिप पेद्गाहाख्ये ससेनश्चाथ तस्थिवान् ।
यत्र तौ संगतौ शूरभटाधिकृतसंगरौ ॥

पराजयं प्राप्य चान्तेऽलीडारश्चरणाम्बुजम् ।
राज्ञो गृहीत्वा कुटिलः प्रार्थयामास तं क्षमाम् ॥

उपायनादिसाम्ना च तोषयामास तं भृशम् ।
सबलं कं न मनुजास्तोषयन्ति हि निर्बलाः ॥

नाक्षमत्तेजसा तीव्रो दण्ड्यदण्ड प्रदः परम् ।
प्रलयाभां क्रोधकलामपि चक्रे नराधिपः ॥

राज्ञा तिरस्कृतश्चाथ धूमकेतु रिवार्तिकृत् ।
कोलाहलं लुण्ठनं च चक्रे सुय्यपुरं गतः ॥

अनुद्रुतः सुय्यपुरे तं पराजित्य भूमिपः ।
ततो विद्रापयामास दूरं हि पर्वतेषु सः ॥

प्रत्यावृत्तस्तदा भूमिपतिर्जितरिपोत्करः ।
सर्वे तस्यानुयातारो हर्षेणोत्फुल्ल लोचनाः ।

प्रतरे भग्नप्राये ते प्रमत्ता प्रययुर्ध्रुवम् ।
अशिश्रियुर्याम्यपुरं मग्ना वैतस्तके जले ॥

दैवाज्ज्ञातमहोत्पातविषमेऽगाध संकटे ।
गतानुगतिकास्तेऽथ पतिता अत्यजनसून् ॥

स्वीयग्रामाध्वना प्राप्ते नगरं धरणीपतौ ।
जडीवले विषादाख्य शालायां मलिनाशयाः ॥

अंशसाद्या विनिर्धूत पुण्यारम्भा विभीषकाः ।
व्यलादिव परं त्रस्ताः स्वात्मानं ते जुगूहिरे ॥

अलंशिरामेर्हसैनौ साकमनुचरैः शठौ ।
स्वान्निगूह्याश्रयमापुः केशाश्रममहालुके ॥

भूपेनान्विष्य निक्षिप्तोऽलीडारो वन्दिवेश्मनि ।
वेशरक्तमनोवृत्ति वंश्ययेव स्वचेतसि ॥

मह्लद्भट्टाभिधानोऽप्य भेजे मन्त्रिपदं ततः ।
महीपारातिदुश्चित्तार्गलो मन्त्रविशारदः ॥

इत्थमकण्टकं राज्यं कृत्वा मन्त्री नृपं नवः ।
विरुरोध कुकृत्येभ्योऽसहमान स्तु तद्बलम् ॥

निष्कास्य मन्त्रिणं चक्रे राजालीयं ततः कुधीः ।
सति नाशे क्रियाः सर्वा विपरीता विधीयते ॥

तथा सुनीजाति मुख्यं प्रणन्तुं कासिमोजकम् ।
आकारयित्वादिदेश कुमन्त्रिपरिलालितः ॥

प्रस्तुतायामथाकारणायामादेशलङ्घिनम् ।
बृहन्मस्जिददेशे तं सशिरच्छेदनं व्यधात् ॥

तत्कबन्धें वाजिपुच्छबद्धे बभ्रामिते पुरे ।
तद्गेहान्तिकगे गाढं घोषणादर्शनोत्सुका ॥

तुष्टा निःसृत्य भवनान्माता तमब्रवीत्ततः ।
साधु साध्विति ते पुत्र मरणं पुण्यवर्धनम् ॥

सुधर्म रक्षणायैवं जातं श्रेयस्करं तव ।
येष्वाकल्पं हि रमसे तेऽपि लोकाः सनातनाः ॥

तव भूता स्तथा शोच्या अपुनर्जन्महेतवः ।
स्वधर्मे निधनं श्रेय इत्यवोचत्स्वयं प्रभुः ॥

इत्थं प्रशंस्य तनुजं स्वशिरः शाटकेन सा ।
कृतनीराजना दीना रुदती करुणं बहु ॥

वदन्तो हा हतेत्येव मश्रुसिक्त सुलोचनाः ।
पदाहत्या जनाश्चैतां प्रत्यानीयन्त वेश्मनि ॥

अवाप्तभेदो लोकेऽथ भूपो मूर्खजनाग्रणीः ।
च्युतं मन्तिपदान्मह्लद्भट्टं क्रूरं व्यधात्पुनः ॥

श्रीः

तस्मै बाजोकभट्टाय प्रायच्छत्पदवीं तु ताम् ।
ब्रह्मणेभ्योऽपिलोकेभ्यो द्वेष्यति स्माप्यसौ खलः

परितो विघ्नकृत् धूर्तो बभूवा मन्त्र विदसौ ।
उभयोः पक्षयोर्देशे मन्त्री भूपविनाशकृत् ॥

मूर्खेण मन्त्रिणा दीर्घपुच्छकान्तिमता नृणाम् ।
उत्पादिता महोत्पाता कुकालकेतुनेव वै ॥

अनावृष्टयुद्भवाकालभक्ष्य भक्षण वर्जितः ।
वभूव तस्मिन् समये नूनं धर्मविपर्ययः ॥

सौम्येतरदिनेष्वस्ता मुष्णशीतमयूखयोः ।
संक्रान्तय इवोदर्ककुफलान्यभिशंसकाः ॥

इतीदृशोत्पातकम्पकम्पिता दुःखवायुना ।
नूनं जर्जदिता लोकवृक्षा उन्मूलिता इव ॥

विश्वलोकमनः शंकुनेवमुद्वेजितेषु वै ।
तेषु दावादयाकोकाभिधौ द्वौ बुद्धिमत्तरौ ॥

कश्मीरेभ्यो विनिर्गत्य प्रेषितौ दुःखितैर्नरैः ।
उद्विग्नचेतसौ तूर्णं संप्राप्तौ दीहलीपुरम् ॥

भारतीय सभ्यता

[लेखक—पण्डित जगद्धर जाडू शास्त्री एम. ए.]

भारतीय सभ्यताऽतिप्राचीना निखिल देश सभ्यताया ललामभूता च। विद्यायां, विज्ञाने, ललितकलायां वास्तुकलायां, मूर्तिकलायां, संगीतशास्त्रे, नृत्यवाद्यविज्ञाने, नाटककलायां, ज्योतिः शास्त्रे, आयुर्वेदे, अस्त्रशस्त्रादिप्रयोगे, मन्त्रतन्त्रविधौ, विविधधर्म-चर्चायां, दर्शनशास्त्रेषु, राजतन्त्रे, अर्थनीतौ, गणितशास्त्रे, विविध-कलासु च भारतवर्षीयाणां वैचक्षण्यं सर्वसंमतमेव वरीवर्ति। यच्चिह्नानि, भारतवर्ष एव नहि, प्रत्युत निखिल पूर्वीय-पश्चिमदेशेषु साम्प्रतमपि गवेषणानिरतैः पुरातत्त्वविद्भिः समुपलभ्यन्ते। अतोऽनुमीयते—सकलविद्या विज्ञानकेन्द्रीभूतस्यास्य भारतवर्षस्य मस्तकं समुन्नतं समुज्ज्वलं चाऽऽसीत् पूर्वम् इति। एतादृशदेशस्य निखिलदेश विदेशशिरोमणेः प्रतिस्पर्धनीयां सभ्यतां प्रति कस्य विवेकशालिनो मनुष्यस्यास्ति संशयस्यावकाशः ?

अथ केयं सभ्यता नाम ? सभ्यता किल मनुष्यसमाजस्योन्नतेः परिपक्वावस्था। उन्नतिस्तु—आध्यात्मिकी आधिभौतिकी च। तंत्रमन्त्र विज्ञानयुक्ताऽऽत्मजिज्ञासाविषया गवेषणा भारतवर्षीयान् ऋषीन् मुनीन् च विहाय कैर्वा वैदेशिकैःकृता पूर्वम् ?। नहि कैरपि। 'हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे' पूर्णमदः 'पूर्णमिदंपूर्णात् पूर्णमुदच्यते', 'अजामेकां लोहितकृष्णावर्णां', 'अथातो ब्रह्मजिज्ञासा' इत्यादयः सर्वज्ञानराशिभूत—वेदोपनिषत्सांख्यवेदान्तोपबृंहिताः सूक्तय अध्यात्म-पयोनिधि-विमन्थनक्षमाः केषाम् ? तेषामेव सकलविश्वविख्यातानां जटिलसमस्यापाटन पटीयसां भारतीयानां महर्षीणाम्।

एवमेव भारतवर्षस्य विश्वोत्कृष्टा पुरन्दरपुरसमृद्धिमप्युपह-सन्ती भौतिकी समुन्नतिः सकललोकेतिहासविदां नैवाऽपरोक्षा।

पुनश्च, सभ्यता नाम मानसिको धर्मविशेषः, सदसद्विवेक-बुद्धेः सामञ्जस्यं, सुविनयसौशील्य-सौजन्यादि-प्रकटीकरणं च।

स्वापेक्षया विद्यावयोवृद्धेषु शिष्टाचारपूर्वकं प्रवर्तनम्। समानवयःसु समानकुलविधेषु विनय-सुशीलपरिष्कृतो वार्तालापः। कनिष्ठैःसह धर्मार्थयुक्तस्य नीत्युपदेशस्य संकीर्तनम्। तथा च तेषां शिष्टाचारादिसंशिक्षणम्, इत्यादिकं सर्वं सभ्यतामूलकमेव।

'किं नाम भवतः'? 'कस्माद्देशादागतोऽसि', इत्यादिवक्तव्ये—'कानि मधुराणि अक्षराणि भवन्नामाऽलंकुर्वन्ति?, 'को वा विरहपर्युत्सुकजनः कृतो देशः?'—इत्यादि गुणरसालंकाररञ्जितं सुरम्यं वचनजातं सभ्यता-शिष्टाचार-द्योतकमेव। आधुनिके कालेऽपि—'क्षम्यतां (Excuse me)', 'श्रीमतः परमशुश्रूषापरो भृत्यः (Your most obedient servant)', 'उपकृतोऽस्मि—अनुगृहीतोऽस्मि नितरां, (Thank you very much)' इत्यादिपदजातमपि मानवशिष्टाचारमेव समाविष्करोति। इयं तु वाचिकी सभ्यता। एवमेव कायिकी मानसिकी च प्राज्ञैर्वेदितव्या। अस्तु।

परन्तु, भारतवर्षं यदि सर्व संमतायाः सभ्यतायाः पूर्वमास्पदीभूतमासीत् तर्हि साम्प्रतं कथमस्याः ह्रासो दरीदृश्यतेऽत्र?। किं सत्यतया सभ्यताया अभावो वरीवर्ति देशेऽस्मिन्?। कालविपर्ययो दृष्टिकोणविपर्यासश्चात्र कारणे। पूर्वमस्माकं पूर्वजा नित्यकर्मनिरता यमनियमादि परायण दया-क्षमार्जवसत्य-दानशील-सद्विवेकाद्यनेकगुणगण मण्डिता विद्याविज्ञानकलानुशीलनतत्पराः परोपकारनिरता धर्मनीतिशास्त्रानुसारिणश्चाभवन्, येन तेषां प्रातःस्मरणीयमहिमत्त्वं पुण्यश्लोकत्वं च जगतीतलेऽधुनाऽप्यऽमरत्वं भजति। तेषां स्वाध्यायपरत्व विद्याव्यसनित्वं च नानादिग्देशस्थितान् लोकान् विद्याभ्यासाय भारतवर्षे समागन्तुमाकर्षतिस्म। येन च

"एतद्देशप्रसूतस्य सकाशादग्रजन्मनः।
स्वं स्वं चरित्रं शिक्षेरन् पृथिव्याँ सर्वमानवाः।"

इत्यादि मनुवाक्यं सफलीभूतमिव प्रतिभाति। भारतवर्षविद्वद्भ्यो विद्यामधिगम्य बहवो वैदेशिका विद्यार्थिन अस्य देशस्य सभ्यता-

माहात्म्यं निजविरचितकृतिषु सम्यक् गायन्ति स्म, येन मृतकल्यापि भारती सभ्यताऽधुनापि जीवत्येव ॥

इदानीन्तने समयेऽस्मदीयं हृदयं सर्वदा परापकारमेव प्रायश्चिन्तयत् ईर्ष्यासूया-कपटदम्भासन्तोष-प्रमादालस्यादिबहुदोष परिपूरितं पापपङ्के एव सर्वथा पतति। अत एतादृश्यां परिस्थित्यां सभ्यताप्राप्तेः कः सम्भवः ?। केवलं यः पूर्वसंचितः सभ्यतालेशलवः, सोऽपि दिनाद्दिनं क्षीणतरो भवति, यद्दृष्ट्वा मनसि नितरां परिखेदः संजायते ॥

हिन्दूसभ्यतायाः ह्रासः प्रथमं विदेशीयानां विधर्मिणां संपर्केण समजायतास्मिन् देशे। येन वर्णाश्रमधर्मेऽपि महान् आघातः समपद्यत। अनन्तरमाङ्गलराज्यकालेऽस्मासु विचारपरिवृत्तिरेतादृशी संजाता, यद् वयं पूर्वीयां सभ्यतामसभ्यतामिति मन्यमाना यत्किंचित् पश्चिमीयमथवाऽङ्गलदेशोद्भवं यूरोपदेशागतं वा वस्तुविचार विमर्शादिकं तत्सर्वं वेदवाक्याभेदतया प्रतीयामहे। यद्यपि आंगलेभ्यः स्वीकृता बहिरंगवेषभूषा कतिभिः कारणविशेषैरपरिहार्या, तथाप्यस्माकं मानसिक उत्कर्षः स्वधर्मविचारादिकं च पूर्वीयरीत्याऽस्मत्पूर्वजमर्यादामनुसृत्यैवाक्षुण्णरूपेण भवितव्यम् ॥

अतः सविनयं प्रार्थ्यते—भवन्तः सर्वदा पूर्वीयसभ्यतानुशीलनपराः, विदेशीयसभ्यतां विषमिव परित्यजन्तः, अस्मद्विधर्मिणामाचारं बाह्यरूपं किंशुकपुष्पविलासमिव परिगणयन्तः, सदा स्वधर्मनिरताः, नीरक्षीरवत् संमिश्रितेभ्यो नानाविधिसंसारिकविषयजातेभ्यः क्षीरमेव निष्कास्य मधुरसुधास्वादमेवाऽनुभवेयुः इतिशम्—!!!

 श्रीः

संस्कृतसाहित्यपरिषदः श्रीनगरस्य १९९२ वैक्रमीयस्यायव्ययस्य निर्णयः ।

तत्रायसूचानिका

वर्षारम्भे बैंकनिक्षिप्तद्रव्यम्	५५७—१३—०
दानं श्रीःपत्रार्थशुल्कश्च १९९२ वि० सं० ...	२३६— ४—०
धर्मार्थकार्यालयात्साहाय्यम्	१५०— ०—०
निक्षिप्तद्रव्ये बैंकात्कुसीदम्	१२— २—०
ऐक्यम्...	९५६— ३—०

व्ययनिर्णयसूची

श्रियः पञ्चाङ्कानां मुद्रायणे	४०८— ५—९
डाक व्ययः	३०—११—६
श्रीकार्यालयपत्रादि सामग्रीव्ययः	६—१०—३
"श्री" पत्रिकानयनादिव्ययः	४— ०—०
कायस्थ-सेवकयोर्वेतनम्	६०— ४—०
उत्तमसंस्कृतप्रस्ताव लेखने पारितोषकम् ...	१३— ०—०
सामान्यव्ययः	२—१५—६
ऐक्यम्...	५२५—१५—०
वर्षान्ते बैंकमध्ये निक्षेपः	४२८— १—३
हस्तगतद्रव्यम्	२— २—९
बृहदैक्यम्...	९५६— ३—०

(हस्ताक्षराणि) (हस्ताक्षराणि)

निरीक्षकस्य परिषन्मन्त्रिणः

पं० ज्ञानीरामस्य कुलभूषणस्य

प्रोफैसर श्री प्रताप महाविद्यालयस्य

श्री राघवेन्द्र संस्कृत पाठशाला होल नोगछिया भागलपुरं (विहारतः)

२-६-३६ तिथौ छात्र स्वातन्त्र्य प्रचारिण्या सभाया यथा समयं यथा नियमं पाक्षिकाधिवेशनं समजनि यत्र आचार्य प्रथम-खंडस्थ श्री शशिशेखर पुराण प्रवचनानन्तरं सभासंचालकः श्री परमानन्दः निम्नांकिताशयं प्रस्तावमुपस्थापितवान् यदद्यत्वे पुरस्कारवितरणं छात्रेभ्यः प्रतिवर्षं प्रतिष्ठितपुरुषहस्तेनैव भवति येन प्रान्ते उद्घोषः विद्यालयस्य कीर्तिः छात्राणां यशः छात्रबन्धूनां मोदश्च जायते। तस्मादिहापि विश्वसनीयस्य कस्यचिदुपान्ते स्थितात्सभाकोशात् शारदोत्सवे वितीर्णं पुरस्कारं यदि छात्रा लभेयु स्तर्हि महच्छोभनं स्यात्" प्रस्तावेऽस्मिन्विवेचनापुरःसरं स्वीकृते आचार्य चतुर्थ-खंडस्थ श्रीयागेश्वर द्वितीयखंडस्थ श्री परमानन्दः कामेश्वरकौ प्रथम-खंडस्थः शशिशेखरकश्च समस्या पूर्ति विषयकं पुरस्कारमध्यगच्छन्। तदनु प्रधानाध्यापकः "संस्कृत परीक्षा शीर्षकं" लेखं श्रावयित्वा सभ्यानमूमुदत।

पुनरपि १६।६।१६३६ तमे सभाधिवेशने "जीवने कीदृशो व्यायामः" इति विषये श्रीवलभद्रमिश्रो हिन्दीभाषया व्याख्यातवान्। "दुर्जया हि विषया विदुषाऽपि" इति समस्यापूरणेन श्री परमानन्दझा आचार्य द्वितीयखंडस्थ श्री परमानन्दो मध्यमस्थ श्च पुरस्कारं प्राप्तवन्तौ। १।१०।३६ तमेऽधिवेशने 'प्राचीनमम्बुज यशो मलिनं करोषि' इति समस्या पूर्तौ कामेश्वर, उमाकान्त, श्री परमानन्द, श्री कीर्त्यानन्द श्री शोभाकान्त मिश्राः व्याख्याने च परमानन्दः शास्त्रार्थे श्री योगेश्वरकाः सभया पुरस्कृताः। १४।११।३६ तिथौ श्री परमानन्दझा भविष्यत्संसारविषये हिन्दीवाचा व्याख्यातवान् "बिन्दुरिन्दुः" इति समस्या पूरणाय यादवचन्द्र परमानन्दौ शास्त्रार्थे श्री परमानन्दः व्याख्याने कामेश्वरः सभया पुरस्कृताः। एवं २८।११।३६ "मैथिल-

वाचो जननी संस्कृतेतरा का भाषा" इति विषयं मैथिला व्याचख्युः। "मन्दायन्ते न खलु सुहृदामभ्युपेतार्थकृत्याः" इति समस्यां यागेश्वर शशिशेखरकौ समापूरयताम् चन्द्रशेखर मिश्रश्च शास्त्रार्थे जयमाप येन ते सर्वे पुरस्कारमवापुः १४।१२।३६ दिने 'स्वीयो धर्मः' व्याख्यान शीर्षक आसीत् 'यत्तपसः फलम्' इति च समस्या पूरणेन पूर्व एव छात्रा पुरस्कारं लब्धवन्तः। एवं २०।१२।१९३६ तमेऽधिवेशनं 'जगद्भविष्यति सन्तति जीवनं किमिव उज्ज्वलं कर्तुं शक्नोति' इत्यस्मिन्विषये व्याख्यानमभूदुमाकान्तस्य शास्त्रार्थश्च परमानन्दस्य येनोभय एव पुरस्कारं समवापतुः। १३।१।३७ तमे 'अस्माकं शारदोत्सवः' इति विषये मैथिलैर्व्याख्यातः 'सन्तति' समस्यायां च महादेव ठाकुरः पुरस्कारं लब्धवान्। प्रतिवर्षं पौष एव शारदोत्सवः स्यादिति—

वर्ष ५
संख्या १

Vol. 5
Number 1

❀ ओ३म् ❀

कश्मीर प्रदेशस्थ श्रीनगरस्थायाः

संस्कृत साहित्य परिषदः

त्रैमासिकं पत्रम्

श्रीः

Quarterly Journal of the

SANSKRIT SAHITYA PARISHAD

SRINAGAR, KASHMIR.

श्रीनगर आषाढ़ १९९३

Srinagar July 1936

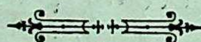
वार्षिकं मूल्यम् १)

प्राप्ति स्थानम्—पं० कुलभूषणः सुन्वारबाग श्रीनगर कश्मीर

विषय सूची

सर्वे लेखा लेखकमहानुभावानां भाषामतानुसारेणैव प्रकाश्यन्ते । तपामुत्तरदायिनो लेखका एव न च सम्पादकाः ।

वर्ष ५ संख्या १ | आषाढ़ संवत् १९९३ वि० जुलाई १९३६ ईसवी | पूर्ण संख्या १७

काश्मीरिक-भट्ट-शिवस्वामिनः महाकाव्यं कप्फणाभ्युदयनामधेयम्।

(पं० जगद्धर ज़ाडू शास्त्री एम. ए.)

श्रीमन्तो मान्या विद्वत्पुंगवाः, श्रीशिवस्वामिनिर्मितं कप्फणाभ्युदयं महाकाव्यं कदाचित् भवत्कर्णगोचरीभूतं स्यात्, यदधिकृत्य श्रीमतामग्रतः किंचिन्मया वाक्-चापल्यं क्रियतेऽधुना। कल्हण पण्डितविरचितायां राजतरङ्गिण्यां कृतनामनिर्देशस्य श्रीराजराजेश्वरस्य महाराज-अवन्तिवर्मणो राज्यकाले भूस्वर्गोऽयं सर्वलोकविश्रुतः काश्मीरदेशः भूयांसं समृद्धिपथं समवागाहत। अस्य पुण्यश्लोकस्य महामहिमशालिनो नृपपुंगवस्य निजगौरवगरिम्णाऽमरपुरमप्युपहसन्ती राजधानी आधुनिकं 'वन्तीपुर'-प्रदेशं समधिष्ठित्य चिरराजतराम्। काश्मीरान् विहायाऽन्यानि समृद्धानि राज्यानि अपि असौ स्वबाहुपराक्रमेण देवगुरुसदृशानां निजामात्यानां अतुलितबुद्धिप्राबल्येन च स्वायत्तीचकार। अस्य महावीरस्य राज्यकालः पट्पंचाशद्वर्षाधिकं क्रैस्टाष्ट शतकं (856 A. D.), यस्मिन् बहवः कवयः

रत्नाकर-मुक्ताकणादयः शूरातिशायिनः शूरनाम्नो महामात्यात् संलब्धसंमानाः निजकविताकमनीयकिरणजालैर्दिग्वनितामुखान्यलंकृत्य परां ख्यातिमधिजग्मुः। यथा च राजतरङ्गिण्यां कल्हणपण्डितेन वर्णितम् :—

१. विच्छिन्नप्रसरा विद्या भूयः शूरेण मन्त्रिणा।
सत्कृत्य विदुषः सभ्यान् देशेऽस्मिन्नवतारिता:॥
(R. T. v. 32)

२. युग्यैः क्षितिभुजां योग्यैरुह्यमानाः महर्द्धयः।
बुधाः प्रवृद्धसत्काराः विविशुर्भूपतेः सभाम्॥
(R. T. v. 33)

३. मुक्ताकणः शिवस्वामी कविरानन्दवर्धनः।
प्रथां रत्नाकरश्चागात् साम्राज्येऽवन्तिवर्मणः॥
(R. T. v. 39)

४. अनुग्रहाय लोकानां भट्ट श्रीकल्लटादयः।
अवन्तिवर्मणः काले सिद्धा भुवमवातरन्॥
(R. T. v. 66)

५. अवन्तिवर्मणः पुण्यैर्जन्तून् जीवयितुं ततः।
स्वयमन्नपतिः श्रीमान् सुय्यः क्षितिमवातरत्॥
(R. T. v. 72)

ध्वनिकाव्यविमर्शनविचक्षणस्य श्रीमतो विद्वच्छिरोमणेरानन्दवर्धनाचार्यस्य ध्वनिकारिकाः सर्वलोकविश्रुताः। याः श्रीमदभिनवगुप्ताचार्यवर्यैः 'आलोकेन' व्याख्याताः प्रसिद्धिं भजन्ते। रत्नाकरमहाकवेः पंचाशत्सर्गात्मकं हरविजयाख्यं महाकाव्यं काव्य-लोकेऽद्वितीयम्। श्रीमतो मुक्ताकणपण्डितस्य कृतिरद्यपर्यन्तं न क्वापि लभ्यते। केवलं तस्य सुभाषितमुक्ताकणाः यत्र तत्र विप्रकीर्णाः सुभाषितग्रन्थेषु समधिगम्यन्ते। श्रीशेषगिरिशास्त्रिगवेषणा-लब्ध-कफ्फिणाभ्युदय-महाकाव्याध्ययनेन श्रीकाश्मीरिकभट्टशिवस्वामिनः किञ्चित् समाचारादिकं साम्प्रतमुपलभ्यते। यथा च—भट्टाचार्यस्वामी श्रीशिवस्वा-

मिनः पूज्यः पिता; अस्य बौद्धधर्मगुरुः चन्द्रमित्रः, यस्यादेशेन राज्ञः कप्फिणस्य अवदानमसौ कप्फिणाभ्युदये महाकाव्ये सूक्तिभिर्निबबंध। असौ शैवधर्मावलम्बी शैवसंप्रदायानुवर्ती च अभवत्" इत्यादि।

अस्य महाकाव्यस्य सर्वोत्कृष्टतायां ऐक्यमस्यं सर्वेषां विदुषां काव्यकलामर्मज्ञानाम्। कोशकाराः, वैयाकरणा अन्ये च सुभाषितसंगृहीतारः कविताकुञ्जकोकिलाः सहर्षं अस्य महत्त्वं स्वीकुर्वन्ति। क्रैस्टीयैकादशशतकवर्तिना कवीन्द्रवचन - समुच्चयकारेण - काव्य प्रकाशकर्त्रा मम्मटभट्टेन च श्रीशिवस्वामिनिर्मिताः श्लोकाः तत्तत्कृतिभ्यः उद्धृताः लभ्यन्ते। येषां पठनेन 'असौ महाकविः सहजसुन्दरां अलौकिकीं वाक्पटुतां, अपूर्वं काव्यकलाचातुर्यं, विस्मापयित्रीं प्राकृतिकदृश्यवर्णनाशक्तिं चावहत्' इति सुतरामनुमीयते।'

इत्थं संस्कृतसाहित्ये विशेषतः काश्मीरीय-काव्यसाहित्य-संसारे उत्कृष्टतमं स्थानमवलम्बमानं श्रीशिवस्वामिना निर्मितमिदं महाकाव्यं धार्मिकेतिहासग्रन्थानां भूयसीं पुष्टिं वितनोति। काव्येऽस्मिन् बौद्ध-शैव वैष्णवधर्माणां समालोचनां कुर्वन् कविः तेषां विरोधवादान् स्वमतिपर्यालोचनया समीकृत्य, तत्तद्धर्मावलम्बिषु प्रेमबुद्धिं संजनय्य, परस्परं तान् स्नेहपूर्वकं व्यवहाराचारधर्मे प्रेरयति।

अथ कोऽसौ कप्फिणः? कप्फिणो बुद्धसमकालीनः राजाऽभवत्। भगवतो बुद्धस्योपदेश-सुधा-रसप्लावितस्वान्तोऽसौ तत्प्रेरणया बौद्धधर्मं स्वीचकार। तथागतस्य मुख्येषु द्वादशशिष्येषु गण्यतेऽसौ। सिद्धार्थस्य जीवनकाले एव 'अर्हन्' इति संम्मानपदं समधिगम्य परां ख्यातिमसौ संप्राप्तवान्। 'जावा' द्वीपे बौद्धमन्दिरभित्तिषु श्रावकमध्येऽस्य नामोट्=ṭṭa ङ्कितं लोकैरधुनापि दरीदृश्यते। बुद्धावदानेषु गाथासु च प्रसिद्धचरितं पुण्यश्लोकमेवंविधं महाराजं कप्फिणं निजकाव्यं निर्माय हिमगिरिधवलेन यशसा समाछाद्य चैनं अमरतां निन्ये महाकविः श्रीभट्ट शिवस्वामी।

(अन्यदग्रे)

पाणिनिराचार्यः

(पं० गोविंदराजदान शास्त्री एम० ए०)

संस्कृतसाहित्यसंसारे गौरवपूर्णं प्रधानतमं पदं भगवत आचार्यपाणिनेरेव सर्वत्र प्रसिद्धम्। महान्तं पारावारपरिमाणरहितं व्याकरणार्णवं केवलं ३९६३ वह्निरसनन्दाग्निपरिमितैः सूत्रप्रवाहैरल्पतमं घटमिव अष्टाध्यायीं सम्पूरयांचक्रे। अनन्यसदृशीं तां तथाविधां प्रतिभामाचार्यवर्यस्यास्य निरीक्ष्य को न भवेत्स्मिन् चकितः स्यात्? क्वासौ मुनिपुङ्गवः पाणिनिः क्व च शब्दसागरः यं सम्यक् तर्तुं पाणिनिं विना सर्वोऽपि देववर्गः कान्दिशीक इव निर्धैयो निरालम्बो निरवग्रहो निष्परिग्रहः सर्वदा सर्वथा सर्वत्र सर्वतोऽपि बिभयाम्बभूव तत्र का कथा परिमितवयसोऽचिरंजीविनो मनुष्यस्य। तथाच—बृहस्पतिरिन्द्राय दिव्यं वर्षसहस्रं प्रतिपदोक्तानां शब्दानां शब्दपारायणं प्रोवाच न चान्तं जगाम। बृहस्पतिश्च वक्ता, इन्द्रश्चाध्येता, दिव्यं वर्षसहस्रमध्ययनकालः, न चान्तं जगाम, किं पुनरद्यत्वे? यः सर्वथा जीवति स वर्षशतं जीवति। चतुर्भिश्च प्रकारैः विद्योपयुक्ता भवति—आगमकालेन; स्वाध्यायकालेन, प्रवचनकालेन व्यवहारकालेनेति। तत्र चागमकालेनैव कृत्स्नमायुः पर्युपभुक्तं भवति। तस्मादनभ्युपाय एष शब्दानां प्रतिपत्तौ प्रतिपदपाठः। कथं तर्हीमे शब्दाः प्रतिपत्तव्याः? किंचित् सामान्यविशेषवल्लक्षणं प्रवर्त्यं येनाल्पेन यत्नेन महतो महतः शब्दौघान् प्रतिपद्येरनिति महाभाष्यकारस्य पतञ्जलेरुक्तिः। तस्मादाचार्यपाणिनेरेवायं प्रभावो येनाष्टभिरेव केवलमध्यायैर्निखिलोऽपि शब्दनिधिः पारं नीत्वाकण्टकितो मार्गः परोपकाराय प्रदिष्टः।

कदासौ पाणिनिरभूत् कंचकुलं जन्मनालंकृतवान् कथं वा जीवनं व्यतीयायेति निश्चयो बाह्यैराभ्यन्तरिकैश्च निरीक्षणविवेचना विपयैरनुसंधातव्योऽपि अतलस्पर्शसागरवद्दुरधिगमो दुः-

साध्यश्च दरीदृश्यते तथापि यथाशास्त्रं यथापूर्वं यथाविधि यथा पाश्चात्यविद्वज्जननिर्दिष्टं यथाशिष्टादेशं प्रयतिष्यायामहे—

Indian wisdom इण्डियन विज़डमनाम्नि पुस्तके होरेस हेमन विल्सनमहाशयो लिखति यदयमाचार्यो गान्धारदेशान्तर्गते शलातुरग्रामे जन्म प्रपेदे येनासौ शालातुरीयः कथ्यते एतस्य जननी दाक्षी देवी तथाच भाष्यकारः—'सर्वे सर्वपदादेशा दाक्षीपुत्रस्य पाणिनेः। एकदेशविकारे हि नित्यत्वं नोपपद्यते' इति तस्माद्दाक्षेयोऽप्यसौ। पाणिनिऋषेर्गोत्रजत्वात्पाणिनिरयम्। पितामहस्तस्य स्मृतिकारो देवलो व्यासादपि पूर्वतमो यतो हि महाभारते 'असितो देवलो व्यासः' इत्यन्यत्रापि देवलस्य नामसंकीर्तनं व्यासात् पूर्वमेव सर्वत्र दृश्यते।

कदासौ अभूदिति तु न निश्चयेनोदाह्रियत अपित्वनुमानप्रमाणाभ्यामेव सिद्ध्यति।

प्रो० गोल्डस्टकरस्तु बौद्धमतप्रचारकस्य शाक्यमुनेरपि पूर्वमेव पाणिनिसमयं निश्चिनोति। बुद्धस्तु ६६३-४१३ कालीनः। अतः पाणिनिः खिस्तात्पूर्वं षष्टयामेव शताब्द्यामासीत्। परन्तु कतिपये विद्वांसस्तं खिस्तात्पूर्वं तुर्ये एव शतके समुत्पन्नं वदन्ति तन्निखिलमप्यसम्मतमेव।

'गवियुधिभ्यां स्थिरः' (८।३।९६) 'वासुदेवार्जुनाभ्यां वुन्'- इति द्वाभ्यामेव सूत्राभ्यां प्रतीयते यत् पाणिनिः कृष्णेन पाण्डवैश्च सह परिचित आसीत् 'बाह्वादिभ्यश्चेति सूत्रान्तर्गतगणपाठे कृष्णयुधिष्ठिरार्जुनप्रद्युम्नरामादयः शब्दाः श्रूयन्ते तथा 'एजेः खश्' इत्यस्मिन् सूत्रे 'अरुर्द्विषदजन्तस्य मुम्,-इत्यनेन मुमागमे जनमेजय इति साधनात् जनमेजयपरिचितः पाणिनिरिति सर्वेषां मतम्। पाण्डवकालीन एव व्यासस्तस्य च पिता ऋषिः पराशरः सोपि पाणिनिपरिचितः 'अतएव पाराशर्यशिलालिभ्यां भिक्षुनटसूत्रयो' इत्यनेन पाराशर्यशब्दव्युत्पत्तौ 'गर्गादिभ्यो यञ्' इति यञ् करणात् पाराशर्यशब्देन

व्याससंज्ञकऋषिज्ञानम् । गर्गादिगणे पराशरशब्दान्तर्भावितात् ब्रह्मसूत्रकर्तुर्व्यासस्यानुमानं तदानीन्तनेनेहसि ब्रह्मसूत्राणां भिक्षुसूत्रव्यपदेश आसीत् यतोहि संन्यासिजना एव तदा तानि सूत्राण्यपठन् सूत्रे च भिक्षुसूत्रपदग्रहणेण व्यासेन वेदान्त दर्शनं पाणिनिकालात्पूर्वमेव रचितमासीदित्यपि निःसन्देहास्पदम् । व्यासस्य पाणिनेश्च पञ्चाशद्वर्षात्मकोन्तरो निकटवर्तित्वं वा पाणिनेः भिक्षुसूत्रज्ञानात् ज्ञायतेऽपि ।

कथं पाणिनिः पाण्डवसमकालीन एव कथं नार्वाचीन इति प्रश्ने सुधातुर कङ् चे—त्यनेन सुधातृ ग्रहणान्अकङ् इञ च विधानात् "सौधातकि" रिति सिद्ध्यति अप्रसिद्धस्य सुधातृनामकस्य मुनेर्ग्रहणात् कथं प्रसिद्धस्य व्यासस्य ग्रहणं न भवेत्—परं वरुडनिषादचण्डालबिम्बानां चेति वक्तव्यमिति कात्यायनकृतप्रथक वार्तिकेन वैयासकि (शुकः) पद सिद्धावनुमीयते पाणिनिसमये व्यासस्य पुत्र एव नासीत्—यदि चासीत् तर्हि बालत्वादप्रसिद्ध एव स्यादित्यपि अनुमीयते यः पश्चात्परीक्षितकथापण्डितो भूत्वा कात्यायनसमये परां ख्यातिमापेदे ।

जनमेजयपरिचितः पाणिनिः कथं न शुकदेवपरिचित इति प्रश्ने तु महाभारतकाले अभिमन्युमृत्युसमये परीक्षितस्य मातुरेवगर्भे सम्भवात् पश्चाच्च जननकालादेव भाविक्षत्रियकुलावतंसकारणात्प्रसिद्धिं जनमेजयो यथावाप न तथा शुकेन ख्यातिर्लब्धा स्यादित्यपि निश्चेतुं शक्यते ।

पाणिनिः पाण्डवकालीन एवेत्यत्रान्यदपि कारणम् । कात्यायन वार्तिककालस्तु पाणिनेः पश्चादेवेति निर्विवादम् । पाणिनिकाले यः शब्दोऽसाधुः स कात्यायनसमये भाषापरिवर्तनेन साधुतां गतः स्यात—इत्यपि—धर्मेणाधिगतो यस्तु वेदः सपरिबृंहणः ते शिष्टा ब्राह्मणा ज्ञेयाः श्रुति प्रत्यक्षहेतवः' इत्यत्र—मनू द्दिष्टलक्षणे (एतस्मिन्नार्यावर्ते निवासे ये ब्राह्मणाः कुम्भीधान्या अलोलुपा अगृह्य-

माणकारणाः किञ्चिदन्तरेण कस्याश्चिद् विद्यायाः तत्रभवन्तः शिष्टाः ।६।३।३। इत्यनेन कात्यायन कथनेनार्यावर्तदेशीयत्वेनैव शिष्टत्वम्—एवमेव आसमुद्रात्तु वै पूर्वादासमुद्रात्तु पश्चिमात । तयोरेवान्तरं गिर्योरार्यावर्तं विदुर्बुधाः इति मनुनोक्तम् । कात्यायनस्तु प्राक् आदर्शात् प्रत्यक् यवनात् उत्तरेण हिमवन्तं दक्षिणेन परियात्रमित्यत्र कात्यायनोक्तौ महदन्तरं मनुसमयादपि मनुसमयः खिस्तात्पूर्वं ३०७ तस्मात्पूर्वं कात्यायनः ३०० ४०० वा तस्मादपि पूर्वं पाणिनिर्वर्षसहस्रमिति सिद्धम् । शतेषु षड्सु सार्धेषु त्र्यधिकेषु च भूतले कलेर्गतेषु वर्षाणामभूवन् कुरुपाण्डवा इति कल्हणो क्त पाण्डवसमयसमकालीनोयं तस्मात्पाणिनिरिति निर्विवादमेव—

पाणिनेर्गुरुर्वर्षः तथा च कथासरित्सगरान्तर्गतप्रथमकथापीठस्य चतुर्थे तरङ्गे—

अथ कालेन वर्षस्य शिष्यवर्गो महानभूत्
तत्रैकः पाणिनिर्नाम जडबुद्धितरोभवत् ॥
स शुश्रूषा परिक्लिष्टः प्रेषितो वर्षभार्यया ।
आगच्छत्तपसे खिन्नो विद्याकामो हिमालयम् ।
तत्र तीव्रेण तपसा तोषितादिन्दुशेखरात् ॥
सर्वविद्यामुखं तेन प्राप्तं व्याकरणं नवम् ।

जयादित्यकृत काशिकायां च—

नृत्यावसाने नटराज राजो ननादढक्कां नवपञ्चवारम् ।
उद्धर्तुकामः सनकादिसिद्धानेतद्विमर्शो शिवसूत्रजालम् ॥

कथं च परलोकं गत इति—

सिंहो व्याकरणस्य कर्तुरहरत्प्राणान्प्रियान् पाणिनेः—इति

——

सरस्वती यात्रा

गत चैत्रमासस्य श्रियः चतुर्थवर्षीय तुरीय संख्यायां 'सरस्वती यात्रा' शीर्षकः स्वल्पलेखो मदीयः प्रकाशित आसीत्। यस्मिन् सरस्वती यात्रा मध्ये १९३६ ई० वर्षस्यारम्भे दृग्विषयीभूतानां नगराणां नाम वर्णनंमात्रमेव परिचयोऽभूत्, विस्तारस्य काचित् प्रतिज्ञा च। अद्याहं स्वप्रतिज्ञां पूरयितुं किञ्चित् पाठकानामुपहारी करोमि।

भारतवर्षस्य प्राचीनेतिहासः (*कलिकाताया महत्त्वम्*)

कलिकाता नगरी भारतवर्षस्य १५० वर्षेभ्यो राज्याधिकारिणामाङ्गलदेशप्रसूतमहाभागशालिराज्ञां प्रतिनिधीनां (Viceroys') राज्यधानी विचित्राद्भुतैव। इदानीं २५ वर्षेभ्यो मुगल सम्राजां प्राचीनार्यराज्ञाञ्च राज्यधानी इन्द्रप्रस्थाभिधाना—देहलीति (Delhi) आङ्गलैरपि पुनः स्वीकृता। १४,१५ लक्ष परिमित स्त्री-पुरुषाणां निवास स्थानं भारत वर्षस्य प्राचीन काले महाराज चन्द्रगुप्तस्य मगधराजस्य निकटवर्ति संस्कृतशिक्षार्यसभ्यताया प्राचीन केन्द्रं महम्मदीय सम्राजां हस्तगतमाङ्गलविद्या प्रचारस्याग्रसरी वङ्गदेशोऽयं यस्य महत् नगरं कलिकाताभिधानम्। कथमाङ्गलैः प्राप्तं भारतीयैः दत्तम् किञ्चिदस्य वृत्तं अर्वाचीन भारतवर्षस्येतिवृत्त-पृष्टेभ्य उद्धृयते।

भारतवर्षस्य बौद्धराज्ञां कालो विशेषतया सम्राट् चन्द्रगुप्तस्याशोकस्य च(३२७B.C.—२२६)कतिपय शताब्दीषु भारतंपूर्वदेशेभ्यः सर्वेभ्य उच्चतमं देशमुद्घोषयत्। यावत् बौद्धानां राज्यंन्यूनतामागात् गुप्तहिन्दूराज्ञां राज्यं भारत वर्षे गौरवं प्राप। अष्टम्यां शताब्द्यां यावत् निरन्तरं भारतीयानामेव स्वराज्यं सर्वत्र भारतेऽऽसीत्।

यवन राज्ञां भारताक्रमणम्—

भारतवर्षस्यावनतेः नक्षत्रं तु खृष्टवर्षस्याष्टम्यां शताब्द्यां महमदीय राज्ञां महमदस्य कासिम पुत्रस्य अरबतः प्रेषणेन सिंधु प्रदेशस्यच स्वायत्तीकरणेन निस्तेजतां गतमासीत् । महमदेन (कासिम पुत्रेण) सिंधु प्रान्तस्य बौद्ध प्रजायाः साहाय्येनार्य राज्ञो विजित्य सिंधु प्रदेशे स्वराज्यं (मुस्लिम राज्यं) स्थापितम् । यद्यपि महमूद ग़ज़नवी अभिधानः कश्चिद् महमदीयः ग़ज़नीत आगत्य १००० ई० शताब्द्यां भारतवर्षं स्वाधीनं चकार तथापि तस्मात् पूर्वं महमदेन (कासिम पुत्रेण) ८०१ ई० शताब्द्यां सिंधू देशस्य बहुभागं विजित्य प्रचुरं धनं अरब देशे प्रेषितमासीत् । १००० ई० तः १७०० ई० यावत् भारते नितान्तं मुस्लिम राज्यमासीत् । दक्षिण भारते १८ शताब्द्यां महाराष्ट्र ललामभूतेन शिवाजी महाराजेन बहुत्र पुनरार्य-राज्य स्थापनाय महान् प्रयत्नः कृत आसीत् । उत्तर भारते तु गुरो गोविन्दसिंहस्य शिष्यैः (सिक्खैरिति) सिक्खराज्यं स्थापितम् ।

पाश्चात्यजातीनां भारत आगमनम्—

१५०० ई० यावत् भारतवर्षो दृढं मुस्लिमराज्याधीन आसीत् । यद्यपि मुग़लानां राज्यस्य गौरवं १६, १७ शताब्द्यां उच्च-शिखर आसीत् तथापि १७ शताब्द्यामेव दैवयोगेनन्यशक्तेः प्रादुर्भा-वोऽपि भारते निश्चयेना ऽभूत् । भारतस्य सर्वं वाणिज्यं कतिपय शताब्दीषु तु केवलं महमदीयानां हस्त आसीत् । विशेषतो यस्मात् समयात् (७ मयां शताब्द्यां) महमदीयैः मिस्रदेशः स्वाधीनता मानीतः तस्मात् कालात् पाश्चात्यजातीनां मिस्रदेशात् भारतवर्ष-मागन्तुं पन्थानमेव महमदीया अरुन्धन् । प्रथमो देशः पाश्चात्येषु पुरतगालित्यासीत् यस्य शूरैः समुद्रयात्रिकैः वैज्ञानिकैश्च पूर्वं देशेषु विशेषतो भारते स्वकीयं वाणिज्यं वर्धयितुं वाणिज्यगृहादिकमधिष्ठा-पितम् । पुरतगाल प्रदेशीयाः मिस्रप्रदेशस्य पन्थानमवरुद्धं दृष्ट्वा

अफ़रीका प्रदीपस्य दक्षिण समुद्रे केप आफ़ गुड होप (Cape of Good Hope नाम्ना पथा भारते आगतवन्तः। त्रिमासपरिमितां दुष्करां यात्रामपि पुर्चगोज़जातीयैर्मानवैस्तृणीकृत्य दक्षिण भारते कतिपय देशेषु स्ववाणिज्यं प्रसारितम्। कालीकट गवा प्रभृति देशेषु भारत वर्षस्यार्यराज्याज्ञया स्वकार्यालयान्यपि निर्मितानि। लङ्कादेश मपि स्वाधीनतामानीतम्। १६ शताब्द्यां विजयनगरेन (हिन्दुराज्य-धान्याः सह) सह प्रभूतं वाणिज्यं चक्रुः।

पाश्चात्यानां परस्परं संघर्षणमाङ्गलानां विजयश्च—

१७ शताब्द्यां डच (Holland) देशीयैरपि पूर्व देशेषु व्यापारार्थं संघ एकः स्थापितः—'ईस्ट इण्डिया ट्रेडिंग कम्पनी' (East India Trading Co.)। शताब्द्यां १६ मयां त, भारतस्य सर्वः सामुद्रिकव्यापारः पुर्चगीज़ानां हस्त आसीत्। परन्तु १७ म्यां शताब्द्यां हालैंड प्रदेशीयै डचाभिधानैरपि बहुषु स्थलेषु स्वकीयानि वाणिज्यालयानि पुर्चगीज़ान् विजित्य स्थापितानि। १७ म्यामेव शताब्द्यां कतिपयवर्षान् डेनिशजातीयैरपि भारते पदारोपः कृतः परन्त्वेतेषां भागदेयमदिष्टावहमेव वरिवर्तिस्य। डचजातीयाः प्रबला आसन्। अस्यामेव शताब्द्यामांगम देशीयानां सामुद्रिक वणिजशूराणां डच जातीयैः सहात्यन्तं कलहः सञ्जातो येनाङ्गलजातीयाः डच प्रभृतीन् सर्वान् समुद्रे विजित्य भारतवर्षे स्वकीयं सम्बन्धं प्रत्यष्ठापयन्। प्रथमत आङ्गल वसतिः (Settlement) १६०८ ईस्वीयाब्दे सूरत देशे निर्मिता।

मुग़ल सम्राजां राज्ये चांगलाः भारते वसतिं स्थापयितु माज्ञप्ताः। वाणिज्यमिषेणै तैरात्मानं स्थिरीकृत्य कलहंकुवतां केषाञ्चिद् भारतीयराज्ञां पक्षमवालम्बयन् येनाङ्गलाः स्वाधिकारं कतिपय भारतीय प्रान्तेषु संवर्ध्य भारतवर्षस्य सर्वं राज्यमेवावन्ते ग्रजहुः। सूरत प्रदेशे व्यापारं संवर्ध्य दक्षिण भारते मोहमय्यां (Bombay Presidency) अन्यत्र च पश्चिमदक्षिण खण्डेषु स्वव्यापारगृहान्य-

स्थापयन्। बम्बे प्रेज़ीडेंसी पूर्वं पुर्चगीज़ानामासीत्। मोहमयी (Bombay) नाम्ना नगरी पुर्चगीज़ैरांगलेभ्यः पुर्चगीज़राज्यकुमार्या आंगलराज्ञा चार्लसाभिधानेन सहोद्वाह काले दायभागरुपेण वितीर्णा। मद्र (Madras) प्रदेशेऽपि स्थानानि क्रीत्वा स्वप्रभावमवर्धयन्।

कलिकाता नगरी—

पश्चिम दक्षिण भारतेऽप्यांगलाः सौवं महिमानं सम्यक् पुपोष्य वहुषु स्थलेषु स्वराज्यं (आंगलराज्यं) प्रतिष्ठाप्य पूर्व तटेष्वपि वाणिज्य-कार्यालयानि संस्थापयामासुः। १६५१ ईस्वीयाब्दे हुगली नद्यां वसतिं कारयामासुः। १६६० ई० वर्षे सम्राजावरंगज़ेबस्याज्ञया कलिकाता नगरेऽप्यापणान्युद्धाप्यामासुः। प्रथमं सूतानुति ग्रामं प्राप्तम्। तद-नन्तरं बहूनि स्थानानि स्वाधीनानि कृत्वा महत् दुर्गं—फ़ोर्ट विलियम नाम्ना कलिकातायामेव निर्ममुः। १७०० ई० वर्षे पूर्व देश व्यापार संघेन (East India Co.) सूतानुति कलिकाता गोविंदपुर ग्रामानि च क्रीतानि यत् महत् कलिकाता नगरं विद्यते। तस्मादेव कालात् शनैः २ कलिकाता नगरी उन्नतिं प्राप्यांगलराज्ये द्वितीयं ब्रहत् स्थानं लेभे, यस्य कीर्तिर्यशः सर्वत्र संसारे श्रूयते।

१७८२ ई० वर्षे महाराष्ट्रदेशीयराज्ञां भाग्यमुदयमगात् तैस्तु किञ्चित् कालमांगलानां प्रभावोऽपि स्थगितः। परं १७५६ ईस्वीयाब्दे ब्लेकहोल (Black hole) नामोपद्रवानन्तरं पलासी युद्धे आँगल-विजयेन च सर्वेषामन्येषां भारतराज्यार्थं युयुत्सूनामुत्साहो ममन्द। तदनन्तरं कलिकाता नगरस्येतिहासः भारते बृटिश (British) राज्येतिहासकल्प एव। तेषाञ्च राज्य चमत्कारो राज्यगौरवं राज्य-वृद्धिः कलिकातायाश्च महत्युन्नतिः समकालीनैव। कलिकाता नगरी भारतवर्षस्य राज्यधानी १७७४ ई० तः १९१२ ई० यावतासीत्। १९१२ ईस्वीयाब्दे तु महाराज जार्ज पञ्चमेन। पुनर्देहलो नगरी भारत-स्य राज्यधानीति स्वीकृता।

आधुनिक कलिकाता नगर्यां सरस्वती मन्दिराणि कलाकौशलञ्च–

कलिकाता नगरे दिदृक्षोरामोद प्रमोदार्थं बहूनि स्थानानि विद्यन्ते।

होड़ा प्रतरं (**Howra Bridge**)—

दिदृक्षोर्चक्षूषी पूर्वं हुगली नद्याः महति होरा प्रतरे पतति। होड़ा रेलवे स्टेशनतः (Railway station) (यत्र वाष्पशकटानां विराम-स्थानं) कलिकातायामागमनाय महती प्रतोलिरियं यस्यां मोटरशक-टादीनि चलन्ति, नीचैस्तु यावदावश्यकं समुद्रे बाष्पनावः (Steam ships) वहन्ति ! महानद्भुतः प्रबंधोऽयं येन निश्चित वेलायां प्रत्यहं प्रतरोऽयंद्विधा विभिन्नो भवति उच्चैश्च गच्छति। तस्मिन्नेव काले सामुद्रिकबाष्पनावः प्रतरस्य परं पारं गच्छन्ति। हुगलि नद्या ब्रहत् पारं यस्मिनदूर एव बाष्पनावः समुद्रयात्रार्थं चलन्ति। कलिकातातः ५ योजन मात्रं (४० मील पर्यन्तं) हुगली नदी तदनन्तरं बृहत् सगमं यत्र हुगली समुद्रेण मिलति। तस्मात् स्थानात् यात्रिणः समुद्रना-विकासु ब्रह्मदेशेषु (Burma) गच्छन्ति अन्यत्र च पूर्व समुद्रे लङ्का-देशादीनां यात्रायां पन्यानो विद्यन्ते। हुगली नद्याः कलिकाता पार्श्वे एव आस्रमघाट (Osram Ghats) नाम्ना स्थानं वर्तते यदतीव रमनीयं दृश्यम्। तस्मादेव स्थानात् सामुद्रिक नाविकायां समुद्र यात्रार्थं यात्रिण आरोहन्ति अवरोहन्ति च।

चौरङ्गी—

नाम्ना बृहत् पन्था विद्यते यत्र धनाढ्यानां वणिजानामापणानि बहूनि रङ्गग्रहाणि पाकशाला सिनेमा होटलेत्यादयः वर्तन्ते। सर्वसंसा-रस्य यात्रीणां भ्रमणस्थानमेव तत्। पाश्चात्यानां कार्यालयान्यप्य-त्रैव। वङ्गदेशशासकस्य (गवर्नर महोदयस्य) राज्यग्रहस्थानमपि तन्निकटमेव। कतिपययोजन पर्यन्तं चौरङ्गी पन्था गच्छति। पार्श्वे-ऽस्यानेनैव मार्गेण कलिकाता ट्रैम (Tram) विद्युतशकटमीति वहति।

मैदान

सम्मुखे चौरङ्गेः महान् विशाल मैदान (Maidan) भूमिखण्ड इति वर्तते यः कलिकातायाः श्वासस्थानमस्ति। हुगली नद्याः कतिपय योजनानि (४-५ मील पर्यन्तं) महान्तः पन्थानः प्रारभन्ते येषु एस्प्लेननेड चौरंगी इत्यादयः पंथानः आगच्छनि। सर्वेषां तेषां सन्मुखे मैदानोयं दृष्टिगोचरो भवति। कलिकातायाः रमणीयता मैदानेन विना विलुप्ता स्यात्। कलिकाता नगरी मैदानेनानेन सुशोभिता मनोरञ्जिका सहस्रशः नारीपुरुषाणामामोद.य वर्तते। वंगशासकस्य निकट एव रमणीयमुपवनं एस्प्लेनेड गार्डन (Esplanade garden) इति तदनन्तरं विशालमुद्यानं ईडन गार्डन (Eden garden इति चक्षूषी आनन्दयति। अति सुन्दरं सरः कमलपुष्पैः सुशोभितं ईडन गर्डन मध्ये वर्तते। अस्मिन्नेव मैदान मध्ये कतिपयांगलमहापुरुषाणां शिलामूर्तयः सन्ति। केषाञ्चिद् भारतराज्याङ्गल प्रतिनिधीनां (Viceroy) आंगलमहानुभावानाञ्च शिलाकृतयः मैदानस्य विशेष स्थानेषु वर्तन्ते।

फ़ोर्ट विलियम

अस्मिन्नेव भूमिखण्डे फ़ोर्ट विलियम नाम्ना प्रसिद्धं दुर्गं (Fort william) हुगली समीपे मैदानस्य पार्श्वे एकस्मिन्नस्ति। पूर्वस्मिन् काले आंगलैः यदा कलिकाता नगरे वसतिः स्थापिता बलञ्च किञ्चिद् प्राप्तं दुर्गमिदं निर्मितं यत्रांगल बलादिकमस्ति। तस्मादेव कालात् फ़ोर्ट विलयमांगलानां बृहत् स्थानं यस्याग्रे सर्वदिक्षु परिकरोऽस्ति। इदानीमपि अत्रैवांगलबलानि निवसन्ति। मैदान मध्ये क्रीड़ा व्यायामार्थमागच्छन्ति। मैदानस्यास्यैकस्य पार्श्वे प्रतिवर्षं प्रथम जनवरी दिवसे (New Years parade) आंगबलानां युद्ध क्रीड़ा भवति। प्रतिवर्षञ्च राज्यप्रतिनिधिः (Viceroy) सर्वसेनानां नमस्कृति सन्ततोः स्वीकरोति।

बृहत् मैदानस्यास्य फ़ोर्ट विलयमस्याग्रे अतिरमणीयं त्रितीय-मुपवनं वरिवर्ति।

महाराणी विक्टोरियाया स्मारकम्

यस्मिन् महाराज्ञाः विक्टोरियायाः स्मारकं स्थापितमस्ति विक्टोरिया मेमोरियल इति प्रसिद्धं स्थानम्। विक्टोरिया मेमोरियल भवनं महत् विशालं सुन्दरञ्च विद्यते रिक्ते। नयनान्ददायिने महावृक्ष-गुल्मगुच्छपुष्पलता युक्ते उद्याने विक्टोरिया मेमोरियल भवनस्य बृहत् स्थानमपि शोभनतमं दृश्यते। चित्र कलाकौशल युक्तानि बहूनि आगाराणि विशेष चित्रैः विक्टोरिया कालात् पूर्वं तत्कालीनानि च महाराणी विक्टोरिया बाल्यकालात् मरण पर्यन्तं चित्राणि शोभ-नानि दृग्पथमायान्ति। बृहदागारे एकस्मिन् आंगलानां भारतीयैः सह दक्षिण भारते उत्तर भारते च युद्धानि चित्रितानि सन्ति। कर्ना-टक मैसूर टीपू सुलतानस्य युद्धानि सिक्ख वीराणां पञ्चनदरक्षण चित्राणि महाराष्ट्रीयाणां स्वगौरवरक्षण चित्राणि सर्वान्या-लेखितानि।

अन्यास्मिनागारे

मुग़लराजभिः सहांगलशासकानां भारतराज्यप्रतिनिधीनां पत्र व्यवहाराः पारसी भाषायामांगल भाषायाञ्च हस्त लिखिताः सुरक्षिताः। बहूनि चित्राणि शिलामूर्तयो बहूमूल्यान्या सामग्री च। पुस्तकालयोऽपि एको महान् विद्यते। न च सर्व वस्तूजातस्य भवने संग्रहीतस्य नामान्यपि स्मर्तुं शक्यते।

कालिकाता कौतकागारः (Calcutta Museum)

भारतवर्षे प्रायशः महानयम्। प्राचीन भारतस्य गौरव दर्शकानि बौद्धकालीनानि तक्षशिला नालेंदेत्यादि देशविशेषेभ्यः आनीतानि बहूनिवस्तूनि शिलामूर्तयश्च चित्राणि पुस्तकानि प्रचीनभारतीय कला-कौशल दर्शकानि पटवस्त्रजजातानि मृतभाडानि सहस्रप्रकारकानि

वस्तूजातानि मध्येऽस्मिन् कौतुकागारे विद्यन्ते। पशुपक्षीणामस्थीनि सामुद्रिक महा जन्तूनां मत्स्यकच्छप कूर्मानां महत् पञ्जराणि तेषामाकृतयश्च मृदङ्गवादित्रादीनि संख्यातीतानि संग्रहीतानि। सम्यक् निरीक्षणायास्य बहूनां दिनानामावश्यकता भवति। [क्रमशः]

कुलभूषणः

परमावश्यकी सन्ध्या

(ले० पं० मुकुन्दराम शास्त्री उपदेशकः, कथावाचक श्री प्रताप सभा, मुख्याध्यापकः स० ध० पाठशाला श्रीनगर)

"अहरहः सन्ध्यामुपासीत" इति भगवतो वेदस्यानुशासनात् सन्ध्योपासनं हि समस्तनित्यनैमित्तिककर्मणां मूलभूतं निखिलाधिव्याधिविध्वंसकं बाह्याभ्यन्तरमलनिर्मोचनं स्वास्थ्यवर्धकमायुष्यं च परमावश्यकं कर्म। यदाचरणं परमो धर्मः। धर्ममूलस्य वेदस्य निखिलधर्मानुशासनं मनुष्यमात्रस्याभ्युदयनिःश्रेयससिद्ध्यै। "यतोऽभ्युदयनिः श्रेयससिद्धिः स धर्मः" इत्युक्तम्। प्रभुसम्मितस्य वेदस्याज्ञानुलङ्घनीया यतः। अतोऽस्य कर्मण अपि प्रति दिनमुपासनं परमं कर्तव्यम्।

समस्तशुभकर्मणां मूलभूतस्य मुख्यस्यास्य कर्मण आवश्यकता युक्तिप्रमाणाभ्यां निरूप्यतेः—संसरणशीलेऽस्मिन्संसारे नानायोनिषु परिभ्रमन्नयं जीवः सत्कर्मवशात् कदाचिदाप्नोति मानुष्यं जन्म। यस्मिन् वेदोदितकर्माचरणे नान्तःशुद्धौ स्वात्मज्ञानस्फुरणादूगमनागमनाभ्यां विप्रमुच्यते। तेष्वखिलेषु कर्मसु "सन्ध्योपासनं" प्रधानं कर्म येन चतुर्वर्ग सिद्धिः।

सम्यग् ध्यायते परब्रह्मानयेति सन्ध्या। अहोरात्रसंयोगः सन्ध्या। इति परब्रह्मध्यानात्मकस्य कर्मणः प्रत्यूष-रजनीमुखकालस्यास्य चोक्तत्वात्स एव संध्योपासनस्य कालः। यदुक्तम्—"अहो

रात्रस्य योगे सन्ध्यामुपासीत" उभयोः संध्ययोर्नैसर्गिकी शान्तिर्भवति। अतः स्ववसरोऽयं ब्रह्मध्यानस्य।

सन्ध्योपासनालाभः। "उद्यन्तमस्तं यान्तमादित्यमभि—
ध्यायन् कुर्वन् ब्रह्मणो विद्वान् सकलं भद्रमाश्नु॥ (तै० आ०)
यदह्ना कुरुते पापं तदह्ना प्रतिमुच्यते।
यद् रात्र्यात्कुरुते पापं तद्रात्र्यात्प्रतिमुच्यते॥ (तै० आ०)
पूर्वां सन्ध्यां जपंस्तिष्ठन्नैशमेनो व्यपोहति।
पश्चिमां तु समासीनो मलं हन्ति दिवाकृतम्॥ (मनु० २। १०२)

अस्मिन्नित्यकर्मणि यानि प्राणायामाचमनोपस्थानजपादीनि कर्माणि विहितानि तानि सर्वथा प्रत्यक्षलाभदायकानि।

तत्र प्राणायामेन—पूरकावस्थायां शुद्धस्य वायोः (oxygan) अन्तः पूरणात् रेचके नान्तर्गतस्य दूषितस्य वायो (Carbonic acid gas) र्बहिर्निर्गमनाद्रक्तशुद्धिः पार्श्वलबवृद्धिश्च जायते। रक्तशुद्ध्या तद्विकारोद्भवा रोगा नश्यन्ति। पार्श्वलबवृद्ध्या च पार्श्वशूल (Neumonia) राजयक्ष्मादयो (Thisis) घातका रोगा नाभिभवन्ति।

आचमनेन—परिमितस्य निर्मलजलस्य प्रातः पानं कफ-वात-पित्त वैषम्यदोषानपाकरोति। कोष्ठबद्धता (कब्ज़ी) मुन्मोचयति मनः प्रसन्नतां च जनयति। यदायुर्वेद (उषापान) इति नाम्ना प्रसिद्धम्।

उपस्थानेन—सूर्योपस्थित्या (Sun Bath) स्नाननिर्मलीभूत शरीरान्तर्वर्तिरोमकूपमार्गेण रविकिरणप्रवेशाद् रक्तशुद्धिरस्थिस्थैर्यं रोगोत्पादक किटाणु (germs) नाशश्च भवति।

जपेन तु—भगवत्स्मरेणान्तः शुद्धिः परमसुखलाभश्च। किं बहुना सन्ध्योपासनयैहिकामुष्मिकसुखलाभः। अतोहि प्राणायामादिकर्मस्वेतान् गुणान् विमृशद्भिः पाश्चात्यैर्भिषग्वरैस्तेषामुपयोगोऽत्यावश्यकः स्वास्थ्यहेतुश्च निर्णीतः। ये तु प्रमादादालस्यादश्रद्धया वा शरीराधार भूतंमुख्यं नित्यकर्मोपेक्षन्ते ते बहुभिः प्रत्यवायैः

प्रबाध्यन्ते। "नित्यस्याकरणे प्रत्यवायः" इत्युक्तत्वात्। सन्ध्योपासनाहीनस्य द्विजकर्माचरणे नाधिकारः, यदुक्तं मनुना—

नानुतिष्ठति यः पूर्वां नोपास्ते यश्च पश्चिमाम्।
स शूद्रवद्बहिष्कार्यः सर्वस्माद् द्विजकर्मणः॥ (२।१० म)

तथा च श्रीदक्षः—

सन्ध्याहीनोऽशुचिर्नित्यमनर्हः सर्वकर्मसु।
यदन्यत् कुरुते कर्म न तस्य फलभाग्भवेत्॥

इत्याद्युक्तत्वादिदमत्यावश्यकं कर्म सदोपास्यम्। वेदविहित कर्माचरणे शैथिल्यादेवास्माकमीदृशी शोचनीयावस्था सञ्जाता। अतोऽस्य प्रधनावश्यककर्मणो यथापूर्वं प्रचारो भविष्यति, तथा धर्मधुरन्धरैः कृपया वा देशोन्नत्यै वा पूर्वाचार्यधर्ममर्यादापरिरक्षणाय वा दोषारोपभयेन वा प्रयतितव्यम्।

अत्र जम्बूकाश्मीरराजकीय-धर्मार्थविभागाध्यक्षमहानुभावैः स्वकीये विभागे प्रतिप्रान्तं प्रतिस्थानं तदधीनकार्यकर्तॄणां कृते संध्योपासनमत्यावश्यकमाज्ञप्तं, येनात्र चत्वारिंशद्वर्षदेशीया अपि सन्ध्योपासनामन्त्रान् पठित्वा कण्ठस्थीकृत्य च सन्ध्योपासनां कर्तुं प्रवृत्ताः। धर्मार्थविभागाधिकारिणामिदं कर्मातिप्रशंसनीयमस्ति। यद्येवं सर्वे धर्मानुरागिणः प्रयतेयुस्तर्ह्यचिरादेवास्माकं पुनरभ्युदयो भवेदिति शम्।

भद्रं पश्येम प्रचरेम भद्रं भद्रं वदेम शृणुयाम भद्रम्। तन्नो मित्रो वरुणो मामहान्ता मदितिः सिन्धुः पृथिवी उत द्यौः।

———

धर्मे सर्वं प्रतिष्ठितम्

ले० पं०शिवनाथ शर्मा शास्त्री साहित्यभूषण: साहित्यमणि: श्रीनगर काश्मीर

खलु जगति सर्वो भूतसंघात उभयलोक संसिद्ध्यै यं कश्चिद्धर्ममवलम्ब्य जगत्यां दरीदृश्यते। किञ्च—"ज्योतींषि यद्दिवि चरन्ति यदन्तरिक्षे सूते पयांसि यदहिर्धरणीं च धत्ते। यद्वाति वायुरनलो यदुदर्चिरास्ते तत्सर्वमेव हि सदा किल धर्मनिष्ठम् ॥" सत्येवं? मर्त्या धर्मभाजो धर्मनिष्ठा वा किं न भवेयुः। तत्र मुनीनां धर्मतत्त्वप्रदर्शकानां बहुत्वात्तन्निर्दिष्टधर्मस्यापि वेदान्त-न्याय-सांख्य-योग शैव-शाक्त-पाशुपतादि मतनामान्तराद्बहुविध्यमस्ति। तत्तन्मतानुयायिनस्तत्तन्मतसरणिमुररीकृत्य तत्तद् धर्मेण धृता विध्यन्ते। धर्ममार्गप्रवर्तकानां मध्ये श्रेष्ठकक्ष्यावर्तमानो धर्मधुरन्धरो मीमांसा दीपप्रकाशप्रकाशस्तत्र भगवाञ्जैमिनिरपि स्वमतानुभूतं मीमांसाधर्ममुपदिदेश। तस्य सकलस्य यथा गतार्थभूतं स्वल्पकर्गलपत्र व्ययेन मीमांसासारं पाठकमहाशयानां पुरस्तादुपढौकयामि।

अथातो धर्म जिज्ञासा।

'अथ' शब्दो वेदाध्ययनानन्तर्य वचनः, 'अतः' शब्दो वेदाध्ययनस्य दृष्टार्थत्वं ब्रूते "स्वाध्यायोऽध्येतव्यः" अर्थज्ञानरूपफलत्वाज्जिज्ञासा कार्या। अथ को धर्मः? अत आह—"वेदप्रतिपाद्यप्रयोजनवदर्थो धर्मः यागादिः, यजेत स्वर्ग कामः। यजेतेति गम्यतेऽत्र धातुप्रत्ययौ तस्य द्वावंशौ लिङ्माख्यातत्वमुभाभ्यां, भावना भवितुर्भावनानुकूलो भावयितुर्व्यापारविशेषः।

सा द्विधा शब्दभावना आर्थी च। पुरुषप्रवृत्त्यनुकूलो भावयितुर्व्यापारविशेषोऽलिङ्गांशेनोच्यते, सा चांशत्रयमपेक्षते साध्यं साधनमिति कर्तव्यता किं भावयेत् केन भावयेत् कथं भावयेत्। प्रयोजनेच्छाजनितक्रियाविषयव्यापार आर्थी भावना। साध्यं स्वर्गादि, सा धनं यागादि इति, कर्तव्यता प्रयाजादि। अपौरुषेयं वाक्यं वेदः

विधिमन्त्रनामधेयनिषेधार्थवादभेदात्पञ्च विधः। अज्ञातज्ञापको वेदभागो विधिः, यजेत स्वर्गकामः। यत्र कर्ममानान्तरेण प्राप्तं तत्र तदुद्देशेन गुणमात्रं विधत्ते, दध्ना जुहोति। यत्र तूभयं प्राप्तं तत्र विशिष्टं विधत्ते, सोमेन यजेत सोमविशिष्टयागविधानम्। विधिश्चतुर्विधः—उत्पत्तिविधिर्विनियोगविधिरधिकारविधिः, प्रयोगविधिः। कर्मस्वरूपमात्रबोधको विधिरुत्पत्तिविधिः अग्निहोत्रं जुहोति। अङ्गप्रधानसम्बन्ध बोधको विधिर्विनियोगविधिः, दध्ना जुहोति। एतस्य विधेः सहकारिभूतानि षट् प्रमाणानि श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरण समाख्यानि। निरपेक्षो रवः श्रुतिः, सा त्रिविधा विधात्री अभिधात्री विनियोक्त्री। आद्या लिङाद्यात्मिका, द्वितीया व्रीह्यादि श्रुतिः। यस्य च शब्दस्य श्रवणादेव सम्बन्धः प्रतीयते सा विनियोक्त्री। सा त्रिधा विभक्तिरूपा, एकाभिधानरूपा, एकपदरूपा। विभक्तिश्रुत्या यागाङ्गत्वं, व्रीहिभिर्यजेत। द्वितीया पशुना यजेत। एकत्वपुंस्त्वयोरेकाभिधानेनाङ्गत्वं यागस्य। ऐन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठेतेति। द्वितीयश्रुत्या गार्हपत्योपस्थानम्। शब्द सामर्थ्यं लिङ्गम्। यथाहुः—सामर्थ्यं सैव शब्दानां लिङ्गमित्यभिधीयते।" इति सामर्थ्यं रूढिरेव नतु समाख्या, अतो नाभेदः। बर्हिर्देवसदनं, दामि कुशलवणाङ्गत्वं न तूलपाद्यङ्गत्वं, एवमन्यत्रापि विनियोगो ज्ञेयः। समभिव्याहारो वाक्यम्। समभिव्याहारश्च साध्यत्वादि वाचकद्वितीयाद्यभावेऽपि शेषशेषिवाचकयोः सहोच्चारणात्। यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति, न स पापं श्लोकं शृणोति। पर्णता जुह्वो समभिव्यहारादेव पर्णताया जुह्वङ्गत्वम्, यत्र समग्राङ्गोपदेशः सा प्रकृतिः। दर्शपूर्णमासादि, तत्प्रकरणे सर्वाङ्गपाठात्। यत्र न समग्राङ्गोपदेशः सा विकृतिः। सौर्यादिः, तत्र कतिपयाङ्गानामतिदेशेन प्राप्तत्वात् अनारभ्यविधिः सामान्यविधिः। इन्द्राग्नी इदं हविः, एकवाक्यत्वाद्दर्शाङ्गत्वम्। उभयाकाङ्क्षा प्रकरणम्। उपकार्या दर्शपूर्णमासादि, उपकारकाकाङ्क्षास्वर्गादि, समिदो यजति। शब्दभावनाफलयोरनिर्देशात्। प्रकरणं

द्विविधं, महाप्रकरणमवान्तरप्रकरणम्। मुख्यभावना सम्बन्धि प्रकरणं महाप्रकरणम्। प्रयाजादीनां दर्शपूर्णमासाङ्गत्वम्। अङ्गभावना सम्बन्धि प्रकरणमवान्तरप्रकरणम्। अभिक्रमणादीनां प्रयाजाङ्गत्वं सन्दंशेन ज्ञायते। एकाङ्गानुवादेन विधीयमानयोरप्यङ्गयोरन्तराले विहितत्वं सन्दंशः। यथा अभिक्रमणादीनाम्। अङ्ग इति प्रसिद्धः। देशसामान्यं स्थानम्। तद्द्विविधम्, पाठसादेश्यं-अनुष्ठानसादेश्यम्। आद्यं द्विविधम्, यथासंख्यपाठः सन्निधिपाठश्चेति। ऐन्द्राग्नमेकादशकपालं निर्वपेत्। वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत् यथासंख्यस्थानेन वाक्यम्। सन्निधिपाठश्च दार्शपौर्णमासादि, तत्र सर्वकर्मण अन्यापेक्षा। प्रकृतिवद्विकृतिकार्येत्यतिदेशेन। समाख्या यौगिकः शब्दः। सा द्विविधा लौकिकी वैदिकी, यथा होतृचमसः होतुश्चमसः। आध्वर्यवम् अध्वर्योरिदमाध्वर्यवम्। एवं संक्षेपतो निरूपितानि षट् प्रमाणानि। दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेत्यङ्गानि द्विविधानि, सिद्धरूपाणि क्रियारूपाणि, जातिद्रव्यसंख्यादीनि क्रियारूपाणि,द्विविधानि गुणकर्माणि प्रधानकर्माणि तच्च दृष्टार्थमदृष्टार्थं मवघातादि, प्रोक्षणादि पशुपुरोडाशादि संक्षेपतो विनियोगविधिः।

प्रयोगप्राशुभाव सम्बन्धबोधको विधिः प्रयोगविधिः। अङ्गानां क्रमबोधको विधिः प्रयोगविधिरित्यपि लक्षणम्। क्रमो नाम विततिविशेषः पौर्वापर्यरूपो वा, तत्र षट् प्रमाणानि श्रुत्यर्थपठनस्थानमुख्यप्रवृत्त्याख्यानि, क्रमपरं वचनं श्रुतिः तद्द्विविधं केवल क्रमपरं, तद्विशिष्टपदार्थपरं, वेदं कृत्वा वेधिं करोति। यत्र प्रयोजनवशेन क्रमनिर्णयः स अर्थक्रमः, अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति। यवाग्वा होमार्थत्वेन तत्पाकः प्रयोजनवशेन क्रमः। पदार्थबोधकवाक्यानां क्रमः पाठक्रमः। यथाप्रत्ययं च पदार्थानामनुष्ठानम्। सच द्विधा मन्त्रपाठो ब्राह्मणपाठः। आग्नेयाग्निषोमेयं प्रयोगा द्बहिरेवेदं कार्यम्। स्थानं नामोपस्थितिः। ज्योतिष्टोमे त्रयः पशुयागाः। अग्नीषोमेयः, सवनीयः, आनुबन्ध्य इति। प्रधानक्रमेण योऽङ्गानां क्रमः

स मुख्यक्रमः। द्वितीयादिपदार्थानां प्रथमानुष्ठितपदार्थक्रमाद्यः क्रमः स प्रवृत्तिक्रमः निरूपितः षड्विधकर्मनिरूपणेन प्रयोगविधिः।

कर्मजन्यफलसाम्यबोधको विधिरधिकारविधिः—यजेत स्वर्गकामः। स्वर्गमुद्दिश्य यागं विदधतानेन स्वर्गकामस्य यागजन्य फलभोक्तृत्वं प्रतिपाद्यते। प्रयोगसमवेतार्थस्मारकाः मन्त्राः। नानासाधनसाध्यक्रियायामेकसाधनप्राप्तौ अप्राप्तस्यापरसाधनस्य प्रापको विधिर्नियमविधिः। यथाहुः—

"विधिरन्यन्तमप्राप्तौ नियमः पाक्षिके सति।
तत्रा चान्यत्र चाप्राप्तौ परिसंख्येति गीयते॥१॥

प्रमाणान्तरेणाप्राप्तस्य प्रापको विधिरपूर्वविधिः—यजेत स्वर्गकामः। पक्षे प्राप्तस्य प्रापको विधिर्नियमविधिः—व्रीहीनवहन्ति, अपूर्वार्थं विधिः। उभयोश्च युगपत्प्राप्तावितरव्यावृत्तिपरो विधिः परिसंख्याविधिः। पञ्च पञ्चनखा भक्ष्याः, रागप्राप्तनियमप्राप्ता पञ्चनखभक्षण निवृत्तिपरा। सा द्विधा श्रौती लाक्षिणिकी। पञ्च पञ्चनखा भक्ष्याः प्रसिद्धा श्रौती, लाक्षिणिकी अत्रैवेतरनिवृत्तिवाचकपदाभावात्। एषा त्रिदोषग्रस्ता। श्रुतहानिरश्रुतकल्पना प्राप्तबाधः। श्रुतपञ्चनखभक्षणहानाद् अश्रुतपञ्चनखभक्षणनिवृत्तिकल्पनात् प्राप्तस्य पञ्चनखभक्षणस्य बाधात्। नामधेयं च निमित्तचतुष्टयात्। उद्भिजा यजेत पशुकामः, उद्भिद्वता यागेन मत्वर्थलक्षणाभावात्। चित्रया यजेत पशुकामः, कर्मनामधेयत्वं वाक्यभेदभयात्। अग्निहोत्रं जुहोति, कर्मनामधेयत्वं तत्प्रख्यशास्त्रात्, श्येनाभिचरन्यजेत, श्येनशब्दस्य कर्मनामधेयत्वं तद्व्यपदेशात्। तद्बाधकं द्विविधं, तस्य व्रतमित्युपक्रमो यथा—नेक्षेतोद्यन्तमादित्यम्। विकल्पप्रसक्तिः याजतिषु येयजामहं करोमि नानुयाजेषु। प्राशस्त्यनिन्दान्यतरपरं वाक्यमर्थवादः। स्वर्गकामो यजेत्, सद्विविधः—विधिशेषो निधिशेषश्चेति। वायव्यं श्वेतमालभेत भूतिकामः। वायुर्वै क्षेपिष्ठो देवता। बर्हिषि रजतं न देयमिति विधिनिधिशेषे नार्थवादः। सत्रेधा—विरोधो गुणवादः

स्यादनुवादेऽवधारिते । भूतार्थवादस्तद्ध्यानादर्थवादस्त्रिधा मतः। आदित्यो यूपः, यूपे आदित्याभेदस्य प्रत्यक्षबाधितत्वादादित्यवदुज्ज्वलत्वरूपगुणोऽनेन लक्षणया प्रतिपद्यते। प्रमाणान्तरावगतोऽर्थं बोधकोऽनुवादः। "अग्निर्हिमस्य भेषज"मिति हिमविरोधित्वस्याग्नौ प्रत्यक्षावगतत्वात्। प्रमाणान्तरविधि तत्प्राप्तिरहितार्थबोधकोऽर्थवादो भूतार्थवादः। यथेन्द्रो वृत्राय वज्रमुदयच्छत्। यजेत स्वर्गकामः इति। सोऽयं धर्मो यदुद्दिश्य विहितस्तदुद्देशेन क्रियमाणस्तद्धेतरेश्वरार्पणबुध्या क्रियमाणस्तु निश्रेयसहेतुरिति शिवम्।

—-—

अन्त्यजानां मन्दिर प्रवेशोऽनधिकारः

२

(पूर्वतोऽनुवर्तते)

(श्री दीनानाथ शर्मा शास्त्री, स० ध० कालेज, अध्यापक: मुलतानस्थः)

'सूतम्' यजुः ३०।६ क्षत्रियाद् ब्राह्मण्यां जातं परासुव। 'अन्तकाय श्वनिनम्' ३०।७ हिंसक तथा कुत्ते के पालने वाले चाण्डालादि को दूर बसावें, इति दयानन्दभाष्यम्। अत्र श्वनिनमितिपदेन चाण्डालस्य ग्रहणं समूलकम्, तथा च मनुः—(चाण्डालश्वपचानान्तु बहिर्ग्रामात् प्रतिश्रयः। अपपात्राश्च कर्त्तव्या धनमेषां श्वगर्द्दभम्, १०।५१ 'न तैः समयमन्विच्छेत् पुरुषो धर्म्ममाचरन्, मनु० १०।५३ ! यद्येवं वेदेन तदनुसारिणा मनुना च चाण्डालादीनां बहिर्निवासनं प्रोक्तम्, सुधारकाऽग्रणीः स्वा० दयानन्दोऽपि यमर्थं स्वयमनुवदति, तर्हि तत्रैवं कथनं यद्—वेदे न काऽपि भेदवाद, इति महताऽऽटोपेन लेखनञ्च वक्तुर्लेखकस्य च साहसं वेदाऽदर्शनञ्चोपोद्बलयति। एवन्तु भवन्तो यत् किमपि कुर्व्वन्तु—भवत ऽ को रुणद्धि; परन्त्वत्र वेदानां स्मृतीनां पुराणानां वा नाम न मलिनयन्तु, यत्—तत्राऽभेदवादो लिखित इति। अस्पृश्येष्वपीदृश्यो जातयो या मिथः स्पर्शं न कुर्व्वन्ति, तर्ह्यस्मास्वेव स कलङ्कः कथमारोप्यते ?

अत्र विषये स्वा० दयानन्दस्याऽपि स्पष्टशब्दाः श्रोतव्याः—

'जैसे अन्त्यजों की दुर्गन्ध के सहवास से पृथक् रहने वाले बहुत अच्छे हैं; जैसे अन्त्यजों की दुर्गन्ध के सहवास से निर्मल बुद्धि नहीं होती, वैसे तुम और तुम्हारे संगियों की भी बुद्धि नहीं बढ़ती, सत्यार्थप्रकाश १२ पृ० ५७८ (गु०) स्वाम्यनुयायिनः सावधानं पठन्त्विदं वचनम्। केचिच्च महाशया अभेदवादस्योद्घोषणं कृत्वा तैस्सह सहभोजादिकमपि चिकीर्षन्ति, अकुर्वंश्च अजमेरादिके; तेऽपि स्वस्वामिनः स्पष्टं वचनं शृण्वन्तु—

(प्रश्न) कहो जी, मनुष्य-मात्र के हाथ की की हुई रसोई के खाने में क्या दोष है; क्योंकि—ब्राह्मण से लेके चाण्डालपर्य्यन्त के शरीर हाड़मांस चमड़े के हैं, और जैसा रुधिर ब्राह्मण के शरीर में है, वैसा ही चाण्डालादि के, पुनः मनुष्यमात्र के हाथ की पकी हुई रसोई के खाने में क्या दोष है?

(उत्तर) दोष है, क्योंकि—जिन उत्तम पदार्थों के खाने-पीने से ब्राह्मण और ब्राह्मणी के शरीर में दुर्गन्धादि दोष रहित रजवीर्य उत्पन्न होता है, वैसा चाण्डाल का शरीर दुर्गन्ध के परमाणुओं से भरा हुआ होता है, वैसा ब्राह्मणादि वर्णों का नहीं, इसलिये ब्राह्मणादि उत्तम वर्णों के हाथ का खाना, और चाण्डालादि नीच भंगी चमार आदि का न खाना। भला जब कोई तुम से पूछेगा कि—जैसा चमड़े का शरीर माता, सास, बहिन, कन्या, पुत्रवधू का है, वैसा ही अपनी स्त्री का भी है, तो क्या माता आदि स्त्रियों के साथ भी स्वस्त्री के समान वर्तोगे? तब तुम को संकुचित होकर चुप ही रहना पड़ेगा। जैसे उत्तम अन्न हाथ और मुख से खाया जाता है, वैसे दुर्गन्ध भी खाया जा सकता है, तो क्या मल आदि भी खाओगे? क्या ऐसा भी कोई हो सकता है, पृ० ३३५ (गु०)।

'शूद्र के पात्र तथा उसके घर का पका हुआ अन्न आपत्काल

के बिना न खावें।......आर्य्यों के घर जब (शूद्र) रसोई बनावें, तब मुख बांध के बनावें, क्योंकि—उनके मुख से उच्छिष्ट और निकला हुआ श्वास भी अन्न में न पड़े, पृ० ३२६ (गु०)। इयं श्वासाऽपवित्रताया ऽ कथाऽस्ति शूद्रस्य; तदा चाण्डालादिकस्य तु का कथा?

'(इन्होंने) अंगरेज़, यवन, अन्त्यजादि से भी खाने पीने का भेद नहीं रक्खा। इन्होंने यही समझा होगा कि—खाने-पीने और जाति भेद तोड़ने से हम और हमारा देश सुधर जायगा; परन्तु ऐसी बातों से सुधार तो कहां, उलटा बिगाड़ होता है। पृ० ४८० (गु०)।

कीदृशाः स्पष्टशब्दाः, सुधारकैः स्वनेतुरिमे शब्दा अवधेयाः।

'(प्रश्न) देखो—युरोपियन लोग......होटल में सब के हाथ का खाते हैं—इसीलिये अपनी बढ़ती करते जाते हैं।

(उत्तर)—यह तुम्हारी भूल है, क्योंकि—मुसलमान, अन्त्यज लोग सब के हाथ का खाते हैं, पुनः उनकी उन्नति क्यों नहीं होती?' पृ० ४८१ गु०।

अन्यान्यपि स्वा० दयानन्दस्यैतद्विषये बहून्युद्धरणानि; यान्युपस्थापयितुं शक्यन्ते। स्वा० दयानन्द आधुनिकयुगस्य वैदिक ऽ प्राचीनतापरिष्कर्त्ता च मन्यते तदनुयायिभिः; तद्व्यत्वे कथं तदनुयायिनस्तद्वचनान्युपेक्षन्ते? कथं वा स्वयं निन्दितानां विषसम्पृक्ताऽन्नसदृशत्वेन च व्यपदिष्टानां पुराणादीनां स्वयमाश्रयं ग्रहीतुं तेऽद्यत्वे उत्कलिकाकुला दृश्यन्ते? स्वा० दयानन्दो द्विजबालकानां शूद्रबालकानाञ्च पाठशालामपि भिन्नां भिन्नां मन्यते, किम्पुनश्चाण्डालादिबालकानां द्विजबालकैस्सह पठनं रोचयेत? हन्त? कीदृक्षमिदं वैषम्यम्? तस्य शब्दा अमी—

'८ वें वर्ष के आरम्भ में द्विज अपने सन्तानों का उपनयन करके आचार्यकुल में......भेज दें और शूद्रादिवर्ण उपनयन किये बिना, विद्याभ्यास के लिये गुरुकुल में भेज दें, पृ० ३४ गुटका।

अत्र स्वा० दयानन्दो द्विजसन्तानानां पठनाय 'आचार्य्यकुलम्' आज्ञापयति, शूद्रसन्तानांश्च गुरुकुले पठनाय प्रेरयति। हंहो! कीदृशो भेदभावः स्वामिनाऽप्याज्ञप्तः। न जाने! तदनुयायिनस्तदाचरणं कुर्व्वन्ति नो वा?

वेदाऽनुसारिणी मनुस्मृतिश्चाण्डालादीनां स्पर्शमपि निषेधति, तदुक्तम्—'घ्राणेन सूकरो हन्ति पक्षघातेन कुक्कुटः। श्वा तु दृष्टिनिपातेन, स्पर्शेनाऽवरवर्णजः' मनु० ३। २४१ अवरवर्णजश्चाण्डालादिरित्यर्थः, स्पर्शेन हन्ति। कीदृशाः स्पष्टशब्दाः। कथं वेदानुसारिणी सा स्मृतिर्वैषम्यवादं वदति? तत्रेदमेव कारणम्, यद्—वेदे साम्यवादो नाऽस्ति, अथवेदमेव वाच्यम्—भिन्न-भिन्न जातीनां मिथः साम्यवादोऽवैदिकः। मनुना केवलं जीवन एव न, मरणेऽपि शूद्रस्पर्शो निषिद्धः। तथा च—'न विप्रं स्वेषु तिष्ठत्सु मृतं शूद्रेण नाययेत्। अस्वर्ग्या ह्याहुतिः सा स्याच्छूद्रसंस्पर्शदूषिता' मनु० ५। १०४। गोभिलगृह्यसूत्रे शूद्रगृहाद् अग्न्यानयनमपि नादिष्टम्; तथा च—'आगाराद् ब्राह्मणस्य वा, राजन्यस्य वा, वैश्यस्य वा, १।१।६ एतदेवाऽभिलक्ष्य स्वा० दयानन्देनाऽपि 'संस्कारविधौ' पृ० २४ ब्राह्मण क्षत्रिय वा वैश्य के घर से अग्नि ला······अग्न्याधान करे, इति लिखितम्, इतोऽधिको भेदवादः कोऽन्यो भवेत्? 'यथेमाम्' यजुः २६। २ इति मन्त्रे स्वा० दयानन्देन 'अरणाय—अन्त्यज के लिये इत्यर्थं कृत्वा सोऽन्त्यजश्शूद्रादपि भिन्नो मतः; तर्हि तस्य भेदवादे का नाम कथा? अतएव—'दिवाकीर्त्तिमुदक्याञ्च पतितं सूतिकां तथा। शवं तत्स्पृष्टिनञ्चैव स्पृष्ट्वा स्नानेन शुध्यति, मनु० ५। ८५ दिवाकीर्त्तिः—चाण्डालः, तत्स्पर्शे सति स्नानेन शुद्धिरुक्ता। इत्थं शीतकालेऽपि वयं स्नानकष्टं स्वयमेव कुर्म्मः; चाण्डालेभ्यस्तत्-कष्टं न प्रदद्मः; परंत्वात्मनोऽस्पृश्यानां हितैषिणो मन्यमानाः सुधारकाः परमचतुराः; ते स्वयं तु तत्स्पर्शेन शीते स्नानादिकष्टं नेच्छन्ति; परं तानादिशन्ति यद्—भवन्तः स्नानादिकं कृत्वाऽस्माभिस्सह स्पृशन्तु? धन्येयं तद्धितैषिता!

'पञ्चजना मम होत्रं जुषध्वम्' ऋ० १०।५३।४ इतिमन्त्रमुपन्यस्य श्रीविश्वदेवशास्त्रि-महोदयेन तस्य स्पष्टता न कृता, तत्र निरुक्ते ३।८।१ पञ्चजनाः—इत्यस्य 'गन्धर्व्वाः पितरो देवा असुरा रक्षांसी' त्येके—इति बहुसम्मतोऽर्थो लिखितः। किं श्रीमान् इममर्थं मनुते? यदि न—तत्र किं कारणम्? 'चत्वारो वर्णा निषादः पञ्चमः इत्यौपमन्यवस्यैकाकिनो मतम्' नामग्रहणादरुचिः सूच्यते। तर्हि कथमेकस्याऽर्थो मन्येत? अथवा मन्येताऽपि; तर्ह्यत्र किं नश्छिद्यते—निषादश्चाण्डालो न भवति—'ऋक्षीकाभ्यो नैषादम्' यजुः ३०।८ वायवे चाण्डालम्' यजुः ३०।२९ इति। 'कुलालवरुडकर्म्मार(निषादचाण्डालमित्रामित्रेभ्यश्छन्दसि' इति ५।४।३६ सूत्रस्थवार्त्तिकेन स्वार्थिकाऽण्प्रत्ययान्तयोः, निषादचाण्डालयोः पार्थक्येन ग्रहणम्। निषादोऽनुलोमजो भवति, चाण्डालस्तु प्रतिलोमजः। 'तस्माद् बीजं प्रशस्यते' मनु० १०।७२। 'बीजस्य चैव योन्याश्च बीजमुत्कृष्टमुच्यते। सर्व्वभूतप्रसूतिर्हि बीजलक्षणलक्षिता, मनु० ९।३५, 'यादृशं तूप्यते बीजं क्षेत्रे कालोपपादिते। तादृग् रोहति तत्तस्मिन् बीजं स्वैर्व्यञ्जितं गुणैः, ९।३६ 'इयं भूमिर्हि भूतानां शाश्वती योनिरुच्यते। न च योनिगुणान् कांश्चिद् बीजं पुष्यति पुष्टिषु॥ ९।३७ 'अन्यदुप्तं जातमन्यदित्येतन्नोपपद्यते। उप्यते यद्धि यद् बीजं तत् तदेव प्ररोहति, मनु० ९।४० —इत्युच्चवर्णपितुर्हीनवर्ण-मातर्युत्पन्नस्याऽनुलोमजस्य, हीनवर्णबीजाद् उच्चवर्णक्षेत्रे जातस्य प्रतिलोमजस्याऽपेक्षया श्रेयस्त्वं भवति। प्रतिलोमजः, तत्राऽपि चाण्डालस्तु अत्यन्ताऽधमो मतः, तथाच—'चण्डालश्चाधमो नृणाम्, मनु० १०।१२, १०।१६ 'चाण्डालश्च नराऽधमः' १०२६ 'यथैव शूद्रो ब्राह्मण्यां बाह्यजन्तुं प्रसूयते' मनु० १०।३०। तेन चाण्डालादिकानां यज्ञसेवनेऽनधिकारः, यतस्ते 'शूद्राणां च सधर्म्माणः' मनु० १०।४१। परन्त्वनुलोमजास्तु तथा न निषिद्धाः, अत उक्तम्—'सजातिजाऽनन्तरजाः षट् सुता द्विजधर्म्मिणः' मनु० १०।४१। केवलं ते "स्त्रीष्वनन्तरजातासु द्विजैरुत्पादितान् सुतान्।

सदृशानेव तानाहुर्मातृ—दोषविगर्हितान् ॥ मनु० १०।६ इत्यादिना मातृदोषमात्रविगर्हिताः, अतएव तेषां सर्व्वविधास्त्वधिकारा न भवन्ति, परन्तु यज्ञाऽऽगमनमात्रं न निषिद्धम्, अतएव—'तावुभावप्यसंस्कार्य्याविति धर्म्मो व्यवस्थितः। वैगुण्याज्जन्मनः पूर्व्व उत्तरः प्रतिलोमतः' ॥ मनु० १०।६८ इति तस्योपनयनादिकं निषिद्धम्, तेन यज्ञादिकरणस्य नाऽधिकारः, परं तत्राऽऽगमनमात्रं न निषिद्धम्। एवं शूद्रस्याऽपि; तैस्तु स्वस्वनियत-सेवामात्रमेव कर्त्तव्यम्भवति. 'तस्माच्छूद्रो यज्ञेऽनवक्लृप्तः' कृष्णयजुर्व्वेदे। न वै देवाः सर्व्वेण संवदन्ते। ब्राह्मणेन वा क्षत्रियेण वा वैश्येन वा, ते हि यज्ञियाः, शत० ३।१।१।१० इत्यादिना पूर्व्वोक्तं सिद्ध्यति। यत्तु निरुक्ते—निषादस्य निषण्णमस्मिन् पापकमिति निर्व्वचनं कृतम्, तस्याऽयं भावः यद्—'उभयं तु समं यत्र सा प्रसूतिः प्रशस्यते'। मनु० ९।३३ 'सुबीजञ्चैव सुक्षेत्रे जातं सम्पद्यते यथा। तथाऽऽर्य्याज्जात आर्य्यायां सर्व्वं संस्कारमर्हति. मनु० १०।६९ 'सर्व्ववर्णेषु तुल्येषु पत्नीष्वक्षतयोनिषु। आनुलोम्येन सम्भूता जात्या ज्ञेयास्त एव ते ॥ मनु० १०।५ सवर्णाऽग्रे द्विजातीनां प्रशस्ता दारकर्म्मणि। कामतस्तु प्रवृत्तानामिमाः स्युः क्रमशोऽवराः ॥ मनु० ३।१२—इति कामतः प्रवृत्तत्वान्निषादे सवर्णाऽपेक्षया न्यूनाऽऽदरणीयता। तेनोक्तमन्त्रेण न काऽपि भ्रान्तिः, नच चाण्डालादिकानां तत्र साम्यवादः। प्रेमवादोऽन्यो भवति, शास्त्रीयव्यवहारोऽन्यो भवति, किं पुरुषस्य स्वस्त्रिया सह प्रेम न भवति, परं नैमित्तिकाऽस्पृश्यत्वे (रजस्वलात्वे) स स्वस्त्रियाऽपि न व्यवहरति, स्वा० दयानन्देन त्वेतत्पर्य्यन्तं संस्कारविधौ लिखितम्—'रजस्वला के हाथ का छुआ पानी भी न पीवे। पृ० ३५। तर्हि वंशपरम्पराप्राप्ताऽस्पृश्यताकैर्यदि न व्यवह्रियते; तर्ह्यत्र का नाम घृणा? घृणा तु सुधारकाणां सनातनधर्म्मिब्राह्मणेभ्य एव भविष्यति, चाण्डालादिके कथं स्यात्?

स्वार्थपरम्परया पश्चाज्जन्मप्राधान्यमेव मत्वा भेदबीजमवापुः,

लिखत्यग्रे विश्वदेवमहोदयः। सोऽस्मासु स्वार्थाक्षेपं न करोतु, किन्तु वेदादिके तदनुसारि-मनुस्मृतौ, परमात्मनि वा। न जाने परमात्मनि कः स्वार्थ ईदृशः प्रापप्तत्, यो ब्राह्मणं मुखादुदपादयत्, शूद्रञ्च पादाज्जनितवान्। भवन्तश्च पादं शिरसि स्थापयितुमीहन्ते, शिरश्च छित्त्वा पादस्थाने सन्धित्सन्ति। सन्दधतु, परं तादृक्त्वे विराड्-रूपपुरुषस्य गतिरपि द्रष्टव्या भविष्यति, या मरुत्तरादिकमप्यतिक्रामन्ती भवेत्। प्रथमतो निजबाबूमण्डल एव शूद्रो निर्मेयो भविष्यति, यो विदेशीय-भाषाराश-प्रवणो वेदं पश्यत्येव न, पठनस्य तज्ज्ञानस्य तु कैव कथाऽऽस्ताम्। किं स (बाबूमण्डलः) एतत्स्वीकरिष्यति ?

वैदिक काले यदि मन्दिरनिर्माणपद्धतिर्मूर्त्तिकल्पना वा नाऽऽसीदित्युच्यते, तर्हि पुनर्वेदविरुद्धानि पुराणप्रमाणानि समुपस्थाप्य श्रीविश्वदेवशास्त्रिणा कथं स्वात्महननम् कृतम्?। किं श्रीमतीयो वेदविश्वासोऽधुना व्यपगतः?। यदि व्यपगतः, पुराणानि च प्रमाणानि मन्यन्ते; तर्हि श्रीमतेतावल्लेखं लिखित्वा एकं पृष्ठं कथं कलुषितम् ?

हन्त ! कथयन्ति—वेदे मन्दिरनिर्माणकल्पना नाऽस्ति, कृपया वेदे दृष्टिपातन्तु विदधतु। इष्टापूर्त्ते सꣳ सृजेथाम्' यजुः १५।५४ इति मन्त्रे इष्टापूर्त्तनिर्म्माणं विहितम्। तत्र पूर्त्तस्य च लक्षणमत्र स्मृतौ श्रोतव्यम्—वापीकूपतडागादि देवतायतनानि च। अन्नप्रदानमारामः पूर्त्तमित्यभिधीयते' अत्रि० ४५। 'इष्टापूर्त्तेन' इत्यथर्व्ववेदे १८।३।५८ पूर्तं—स्मृतिपुराणागमचोदितं वापी-कूप-तटाक-देवागारनिर्माणादि—इति सायणः। 'पूर्तं सुरालयाऽऽराम-कूपाजीव्यादिलक्षणम्' भागवतपुराणे ७।१५।४६ इति भवत्प्रमाणिते पुराणे, यदवश्यमन्तव्यं भविष्यति पुराणप्रमाणपक्षपातित्वात् अतः 'यत् पूर्त्तं याश्च दक्षिणाः तदग्निर्वैश्वकर्म्मणः स्वर्देवेषु नो दधत्' यजुः १८।६४ इति पूर्त्तस्य देवपूजोपयोगित्वमुक्तम्। अत एव योनिष्टे इन्द्र ! सदने अकारि' सामवे० ३।९।२ अत्र इन्द्रस्य सदने-मन्दिरे योनिः-स्थितिरुपलभ्यते। 'कार्य्याणि देवतायतनानि च

म० ८ । २४८ देवतागारभेदकान् हन्यादेवाऽविचारयन्' मनु० ९ । २८० 'प्रतिमानाञ्च भेदकः, प्रतिकुर्य्याच्च तत्सर्व्वं पञ्च दद्याच्छतानि च' ६ । २८५ इति वेदाऽनुसारि-मनुस्मृतौ, (यां स्वा० दयानन्दः— 'क्योंकि—यह मनुस्मृति जो सृष्टि की आदि में हुई है—उसका प्रमाण है' सत्यार्थप्र० एकादशसमुल्लासारम्भे ३४१ पृष्ठे (गु०) इति वैदिककाले प्रणीतामाचक्षौ सुबहु-प्राचीनाञ्च मेने)—देवमन्दिर-निर्म्माण-मूर्त्ति पूजासत्ता सिद्ध्यति; तेन श्रीविश्वदेवस्याऽऽक्षेपो निर्म्मूलः।

अधुना मूर्त्तिपूजाबीजमपि वेदे श्रूयताम्—

'नमो मात्रे पृथिव्यै' यजुः ९ । २२ इति पृथिवीपूजा । 'शिला भूमिरश्मा पांसुः सा भूमिः, ...तस्यै...पृथिव्या अकरं नमः' अथर्व० १२ । १ । २६ * इत्यश्मादिकस्य, तदात्मक पृथिव्याश्च पूजा। 'नमोऽस्तु दैवाय प्रस्तराय' अ० १६ । २ । ६ इति देवसम्बन्धि-प्रस्तर-पूजा । 'ग्रावाणो ! अपदुच्छुनामपसेधत दुर्म्मतिम्' ऋ० १० । १७५ । २ इति ग्रावभ्यो दुर्म्मत्यपसरण प्रार्थना । 'ते वा एतेऽश्ममया ग्रावाणो भवन्ति' शत० ३ । ९ । ४ । २ । स्वा० दयानन्देन यजुः १ । १५ 'बृहद्-ग्रावाऽसि' इत्यस्याऽर्थः 'बड़े पत्थर हैं' इति कृतः। इत्यादि प्रमाणानि आधिक्येन मम मूर्तिपूजा-निबन्धे द्रष्टव्यानि। अधुनाऽप्येतत्साहसिक्यं भवितुं शक्नोति ? यद्देवमन्दिरनिर्म्माणप-द्धतिर्मूर्त्तिकल्पना च वैदिककाले नाऽऽसीत् ? सूर्य्यदेव-मूर्त्तिपूजा तु सृष्ट्यारम्भादेव, प्रत्युत वैदिककालादेव भवद्भिरपि मन्तव्यो भविष्यति; यामपह्नोतुं न कोऽपि शक्तः, वेदः स्पष्टमाचष्टे—"योऽसा-दित्ये पुरुषः सोऽसावहम्' इति यजुर्व्वेदस्याऽन्तिमो मन्त्रः। उद्यते नम उदायते नम उदिताय नमः' अ० १७ । १ । २२ 'अस्तं यते नमोऽस्तमेष्यते नमोऽस्तमिताय नमः' अ० १७ । १ । २३ इत्यादि ।

---

*अत्र २६ इति पङ्क्तः, विवाहविषयके मम गतलेखे बहुत्र पङ्क्तस्थाने नवाऽङ्को मुद्रितः । एवमन्यत्राऽपि प्रमादा दृश्यन्ते प्रूफ शोधकानां शैथिल्यात् । ते स्वयं ज्ञेयाः ।

अधुना पुराणश्लोकानां व्यवस्था श्रूयताम्—श्रीमत्सम्प्रदायका जनाऽप्राग् लिङ्गपूजनदर्शनस्योपहासं कुर्व्वन्ति स्म; अधुना त एव लिङ्गदर्शनाऽर्थं प्रेरयन्तीत्याश्चर्य्य-विषयः। अन्त्यजानां लिङ्गदर्शनं सनातनधर्म्मो न विरोधं समाचरति, परं नियमोऽयम्, यत्—तल्लिङ्गं गर्भगृहस्थं वेदमन्त्रप्रतिष्ठापितञ्च न स्यात्। सनातनधर्म्मस्य मूर्त्ति-पूजनमपि रहस्यमयम्, यदज्ञात्वा बहवो भ्रान्ता भवन्ति। काश्चि-न्मूर्त्तयो ब्राह्मणादिभिः प्राणप्रतिष्ठाद्वारा प्रतिष्ठाप्यन्ते। कासु चिच्च प्राणप्रतिष्ठा न भवति, यथा च ज्योतिर्लिङ्गानि स्वयं दिव्यशक्तिमन्ति। काश्चिच्चलमूर्त्तयः, तासां यात्रा भवति, पुनस्संस्कारश्च। या मूर्त्तयः प्रतिष्ठापिता भवन्ति, ता यदि मूर्तीः प्रतिष्ठापकपुरुषादुच्चपदवीकाः प्रणमेयुः, यथा परमहंसा दण्डिस्वामिनः, तदाऽपि तत्र देवत्वं न तिष्ठति (एतदर्थं पूजाविधि-प्रतिपादक-पुस्तकानां दर्शनमपेक्ष्यते) अत-एव दण्डिस्वामिनस्ताभिः सह दण्डस्पर्शमात्रं कुर्व्वन्ति, न ताः प्रणमन्ति। एवं तमोजन्माश्चाण्डालादयोऽमूः पश्येयुस्तदाऽपि तत्र देवत्वं न तिष्ठति, अतएव तासां मूर्त्तीनां पुनश्शोधनं प्रतिष्ठा च क्रियते, तदैव तत्र पूज्यत्वम्भवति। एवं यदि चाण्डालादयः काश्चिन्मूर्त्तिं प्रतिष्ठापयेयुः, तर्हि तत्रोच्चपदवीको ब्राह्मणादिस्तां मूर्त्तिं न नमस्क-रोति। परं या दिव्यज्योर्लिङ्गादिमूर्त्तयो भवन्ति, ता एतदपवाद-स्वरूपाः, तामुच्चकोटिका नीचकोटिका वा द्रष्टुं शक्ताः, परं चाण्डा-लादीनां गर्भगृह प्रवेशनिषेधाद् मन्दिरस्यैकतः किञ्चिद् विशिष्ट-स्थानं नियती-क्रियते, छिद्रादिकं वा तत्र किञ्चित् स्थाप्यते, येनाऽ-न्त्यजादयोऽपि तद्दर्शनं कर्त्तुं शक्नुयुः, एवञ्च चलमूर्त्तयोऽपि भवन्ति, तासां यात्रासमये सर्व्व एवाऽन्त्यजपर्य्यन्तास्तद् दर्शनं कर्त्तुं शक्ताः। यानि च ज्योतिर्लिङ्गानि वटादिवृक्षाणामधस्तात् स्थापितानि भवन्ति, तानि सर्व्वे द्रष्टुं शक्ताः। यास्तु प्रतिष्ठापितसंस्कृतमूर्त्तयस्तत्र तासां चाण्डालादि-कर्तृकदर्शनं सर्व्वथा निषिद्धम्भवति, अतएव मन्दिर-स्योपरितनशिखरे तत्सदृशी मूर्त्तिः स्थाप्यते, येन दिदृक्षवोऽनधि

कारिणश्चाऽपि तद्-दर्शनं न कुर्य्युः । तद्-दर्शनेनाऽपि अन्त्यजानां तादृशं फलं मूर्त्तिपूजाविधि-प्रतिपादकपुस्तकेषु दृश्यते—,प्रतिलोमाऽन्त्यजातीनां स्तूपिं दृष्ट्वा समाचरेत्, अर्चनानवनीत० १०। 'दर्शनं गेहचूड़ाया दर्शनं गोपुरस्य च। अन्त्यजानां तथाऽन्त्यानां विज्ञेयं देवदर्शनम्'॥ शैवसिद्धान्तरहस्ये। चाण्डालादयस्तु दूरे—मरणाद्यशौचाऽवस्थायां वयमपि देवमन्दिरं गन्तुं न शक्नुमः, तर्हि येषामशुद्धता जन्ममूलिका, प्राक्तनकर्म्ममूलिका, तादृशपितृवीर्य्यमूलिका च, या स्नानादिभिरपि न द्रावयितुं शक्या, तर्हि तेषां तत्र प्रवेशः कथं सम्भवेत्। यद्येतदादिविषये शास्त्रवचनं प्रमाणं न मन्यते, यन्मन्दिरशिखरादिदर्शनमेव तेषां पुण्यप्रदम्, तर्हि मन्दिरे प्रविश्यैवोपासनया तेषां पुण्यम्—इत्येव कथनं कथं प्रमाणभूतं तेषाम्? अविश्वासो यदि सुधारकाणां जीवनम्, तर्ह्युभयत्रैवाऽविश्वासः कार्य्यस्तैः।

अथ च श्रीयुतशास्त्रिमहोदयेनेदं विचिन्त्यम्, यत्सनातनधर्म्मिणः कथं मन्दिर-प्रवेशाय निषेधन्तु?। तेषान्तु स्वधार्म्मिकसिद्धान्त-प्रसरणेन महती प्रसन्नता भवेत्, स्वसिद्धान्तस्य विश्वव्यापितया कस्य प्रसन्नता न भवति? ये आर्य्यसामाजिका मूर्त्तिपूजाखण्डका आसन्, यैश्चैतद्विषयक-शास्त्रार्थेषु परस्सहस्राणां रूप्यकाणां व्ययः कृतः, त एव यदाऽन्त्यजानपि मूर्त्तिदर्शनाय प्रेरयन्ति, प्रत्युत स्वयमप्यधुना मन्दिराणि गन्तुं सन्त्युद्यताः, ये च मूर्त्तिपूजां वेद-विरुद्धां मन्यन्तेस्म, तेऽपि तत्पुष्टौ गुप्तरूपेण लेखनीं प्रचारयन्ति इति स्पष्टं सनातनधर्म्म-सिद्धान्त-विजयः, तर्हि कथं सनातनधर्म्मिणोऽत्र निषेधन्तु। तथाऽपि यदा ते निषेधन्ति, तत्र कारणम्, यत्—तेन तेषां सिद्धान्तमर्य्यादायां भङ्गः समापतति। अन्त्यजाः स्वयं मूर्त्तिं स्वगृहे स्थापयन्तु—तान् को निषेधति? चित्ते भक्तिः, भावो वेष्यते, सर्व्वकार्य्याणि सिद्ध्यन्ति।

शास्त्रिमहाशयेन ये श्लोका उपस्थापिताः, तत्र प्रथम एव

श्लोके एतल्लिखितम्—'लिङ्गानि ज्योतिषाञ्चाऽत्र विद्यते मुनिसत्तमाः। तान्यहं कथयाम्यद्य श्रुत्वा पापं व्यपोहति' । १७ । किं शास्त्रिमहोदय एतच्छ्लोकं प्रमाणं मन्यते ? अत्र लिखितम् यज्ज्योतिर्लिङ्गनाममात्रमेव श्रुत्वा पापं नश्यतीति। यदि सनातन-धर्म्माणो मन्दिर-प्रवेशं विरुन्धन्त्यपि; तर्हि श्रीमन्त उक्तज्योतिर्लिङ्गानां नाममात्रमेव श्रावयन्तु, येनाऽन्त्यजानां पापक्षयः स्यात्। यदि भवन्तः 'श्रुत्वा पापं व्यपोहति' इति न मन्यन्ते; तर्हि तस्माच्च दर्शनं चरेत्, इत्यस्य श्लोकस्याऽपि तदेव मूल्यम्। भवद्भिः २१-२२ २३-२४-२५-२६-२७ श्लोकाः कथं त्यक्ताः ? तस्मिन्नेव पुराणे शिवोऽष्टमूर्त्तिर्दर्शितो जल-वह्नि-यजमान-सूर्य्य-चन्द्र-भूम्याकाश-वायु-प्रभृतिभेदेन; तद्-द्वाराऽपीश्वरोपासना मता, इमां पूजान्तु न कोऽपि रुणद्धि। रोद्धुं वा शक्तः, भवन्त आसामेव मूर्त्तीनां-याः सनातनधर्म्माणोऽपि पूजयन्ति-पूजनकृतेऽन्त्यजान् कुतो न प्रेरयन्ति ? मनसि यदि श्रद्धा, शास्त्रविश्वासो भक्तिश्च, तदा त्वेतद् द्वाराऽपि पूजा शास्त्रे दर्शिता, यदि श्रद्धा न, तर्हि मन्दिराऽभ्यन्तरे प्रविश्याऽपि पूजा न भवितुमर्हति । वस्तुतस्तु मन्दिराऽभ्यन्तरे प्रवेशाऽऽग्रहोऽप्येका राजनीतिः; यदेषां परस्परं-विरोधो भवतु सनातनधर्म्मणाञ्च जगति निन्दा स्यात्। अद्य यदि सर्व्वे सनातनधर्म्माणोऽन्त्यजानां मन्दिर-प्रवेशविरोधं त्यजन्तु; तर्हि तदीयमन्दिर-प्रवेशाऽऽग्रहं न कोऽपि कुर्य्यादित्यस्माकं विश्वासः ।

तस्माद् यत्र पुस्तके लिङ्गादिदर्शनस्याऽपि वार्त्ता, तत्रेदमेव तात्पर्य्यम्, यद् अन्त्यजाः स्वप्रतिष्ठापितमूर्त्तिं द्रष्टुं नन्तुञ्च शक्ताः नाऽत्र कश्चित् सनातनधर्म्मस्य विरोधः। यश्च खलु—'सर्व्वे लिङ्गाऽर्चनादेव देवा दैत्याश्च मानवाः' इति श्लोक उद्धृता, तत्रेदं पृच्छ्यते किं देवा दैत्या अस्माकमेव मन्दिरेषु समागच्छन्ति लिङ्गार्चनं कर्त्तुम् ? नहि-सर्वे स्वयमेव लिङ्गं प्रतिष्ठापयन्ति, स्वयञ्च पूजयन्ति । त्रैवर्णिकप्रतिष्ठापितं लिङ्गं त्रैवर्णिकानां कृते, अन्त्यजप्रतिष्ठापित-

आऽन्त्यजानां कृते । प्रागस्माभिर्वेदप्रमाणैस्त्रैवर्णिकानां शूद्राऽन्त्यजादीनाञ्च वैषम्यं साधितम् अत्राऽपि तदेव ज्ञेयम् ।

'अपि वा यश्चाण्डालः शिव इति वाचं वदेत्, तेन सह संवदेत तेन सह भुञ्जीत' इति श्रुतिरुद्धृता श्रीमता; परन्न लिखितम्, यत्—सा कस्मिन् पुस्तके वर्त्तते; केवलं कस्यचिट्टीकाकारस्य श्रुतिनामग्रहणेनैव सा श्रुतिर्न मन्तव्या भवति । केचिदीदृशा अप्येकदेशिक-सम्प्रदाया भवन्ति, येषां परिभाषा व्यवहाराश्च ऐकदेशिका भवन्ति, महाभाष्ये च एतादृशानां नाम—'पारिषदकृतिः' इति प्रसिद्धम् । सार्व्वलौकिकव्यवहारास्तानुसृत्य न भवन्ति, अत्र न्यायदर्शनस्य प्रमाणं सदा स्मरन्तु—'यज्ञो मन्त्रब्राह्मणस्य, लोकवृत्तमितिहासपुराणस्य, लोकव्यवहार-व्यवस्थापनं-धर्मशास्त्रस्य विषयः' न्यायदर्शन० ४ । १ । ६२ । अथ चाऽऽदृक्षाणि वचनान्यर्थवादरूपाणि, विधेयस्तुतिमात्रतायां पर्यवस्यन्ति, न तु अक्षराऽर्थमात्रपर्यवसायीनि भवन्ति 'अपशवो वाऽन्ये गो-अश्वेभ्यः' इत्यादिवत् । यथाऽस्यैकमुदाहरणं गृह्यताम्—'नाऽहं वेदैर्न तपसा न दानेन न चेज्यया । शक्य एवंविधो द्रष्टुं दृष्टवानसि मां यथा' ॥ गीता० ११ । ५३ अस्मिन् श्लोके विराड्-रूपदर्शन-समये श्रीकृष्णेनाऽर्ज्जुनः प्रोच्यते । तदिदं पद्यं भक्तिप्रशंसामात्रतात्पर्ये विश्रान्तम्, न तु वेद—तपो-दानयज्ञादिनिन्दापरम्, अन्यथा वेदादिकास्त्यक्तव्याः स्युः, वेदादिकैश्च परमात्मप्राप्तिरपि न मन्येत । परं नैवम्-एव पूर्व्वोक्त-श्रुतावपि शिवनामकीर्त्तनमात्रतायामेव तात्पर्य्यम्, न तु चाण्डालेन भोजनादिकेऽपि, तस्य परश्शतग्रन्थेषु विरोधात् । अत्र प्रकरणे, सति सम्भवेऽवसरान्तरे प्रकाशः पात्येत । अस्माभिरन्त्यजानां विषये नैतिकरूपेण धार्म्मिकरूपेण च पर्य्याप्तं चिन्तितम्, एतद्वादिकं द्रष्टुं 'सूर्य्योदये' ८ । ५ । ९ । १. ९ । ५ । ६ । ७, १० । ८ । ९ । १० पश्यन्तु । 'वेद पुराणयोरेक वाक्यतायाञ्च' ४० पृष्ठे निबद्धम् 'अस्पृश्यताविज्ञानम्' अपि पश्यन्तु ।

अन्ते श्रीविश्वदेवशास्त्रिमहाशयेन व्यवस्था याचिता, सा चेत्थमस्माभिः प्रदीयते—

'न बुद्धिभेदं जनयेद् अज्ञानां कर्म्मसङ्गिनाम्। जोषयेत् सर्व्व-कर्म्माणि विद्वान् युक्तः समाचरन्' गीता० ३।२६ 'श्रेयान् स्वधर्म्मो विगुणः परधर्म्मात् स्वनुष्ठितात्। स्वधर्म्मे निधनं श्रेयः परधर्म्मो भयावहः' गी० ३।३५। श्रेयान् स्वधर्म्मो विगुणः परधर्म्मात् स्वनुष्ठितात्। स्वभाव-नियतं कर्म्म कुर्व्वन् नाप्नोति किल्बिषम्' गी० १८।४७ 'सहजं कर्म्म कौन्तेय! सदोषमपि न त्यजेत्। सर्व्वारम्भा हि दोषेण धूमेनाग्निरिवाऽऽवृताः' गी० १८।४८ 'स्वे स्वे कर्म्मण्यभिरतः संसिद्धिं लभते नरः। स्वकर्म्मनिरतः सिद्धिं यथा विन्दति तच्छृणु' गी० १८।४५ यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन सर्व्वमिदं ततम्। स्वकर्म्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः' गी० १८।४६।

वरं स्वधर्म्मो विगुणो न पारक्यः स्वनुष्ठितः। परधर्म्मेण जीवन् हि सद्यः पतति जातितः' मनु० १०।९७ 'स्वानि कर्म्माणि कुर्व्वाणाः दूरे (व्यवहारादिति भावः) सन्तोऽपि मानवाः। प्रिया भवन्ति लोकस्य स्वे स्वे कर्म्मण्युपस्थिताः' अत्रि० १२। 'ये व्यपेताः स्व-धर्म्मात् ते परधर्म्मे व्यवस्थिताः'। तेषां शास्तिकरो राजा स्वर्गे लोके महीयते' अत्रि० १७। आत्मीये संस्थितो धर्म्मे शूद्रोऽपि स्वर्गमश्नुते। परधर्म्मो भवेत् त्याज्यः सुरूप-परदारवत्' अत्रि०। 'येनाऽस्य पितरो याता येन याताः पितामहाः। तेन यायात् सतां मार्ग्गं तेन गच्छन्न रिष्यते' मनु० ४।१७८। 'यः शास्त्र-विधिमुत्सृज्य वर्त्तते कामकारतः। न स सिद्धिमवाप्नोति न सुखं न परां गतिम्, गी० १६।२३ 'तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं ते कार्य्याऽकार्य्यव्यवस्थितौ। ज्ञात्वा शास्त्रविधानोक्तं कर्म्म कर्त्तुमिहाऽर्हसि, गी० १६।२४। इत्थं कृते सति, अन्त्यजानामार्थिकदशासुधारे च सति (यस्याऽत्यन्ताऽऽ-वश्यकता, यद्विषये च वयं पुनः प्रकाशमर्प्पयितुं चेष्टिष्यामहे, येन देश-स्य कल्याणं जायेत। अतएव वेदोऽप्यभिधत्ते—'मा नः पित्र्यान्मान-वादधि दूरं नैष्ट परावतः' ऋ० ८।३०।३ पित्र्यो मार्गश्च वेद-प्रोक्तः। वेदश्च स्पष्टमभिधत्ते—

'नीचैर्दासा उपसर्प्पन्तु भूमिम्' अ० ५।११।६

'यथा वशं नयन्ति दासमार्य्यः' ऋ० ५।६।३४

'दैव्याय कर्म्मणे शुन्धध्वं देवयज्यायै यद्वोऽशुद्धाः पराज-घ्नुरिदं वस्तच्छुन्धामि' यजु० १।१३

'यो दासं वर्णमधरं गुहाऽकः' ऋ० २।१२।४

वैदिकविवाहवयोनिर्णयः

आक्षेपपरिहारः

(३)

(ले० प्र० रत्ना० धर्मदेवः सिद्धान्तालङ्कारो विद्यावाचस्पतिः वैदिकधर्मप्रचारकः)

श्रियश्चैत्राङ्के प्रकाशितलेखे मया श्रीदीनानाथशास्त्रिणां लेखं विमर्शयता तत्कृतानेकाक्षेपपरिहारोऽकारि । अवशिष्टविषय-विमर्शं चिकीर्षुणा लेखोऽयं लिख्यते । विवाहविषयकं वैदिक तत्त्वं बुभुत्सूनां सत्यजिज्ञासूनां वाचकमहानुभावानां च लाभाय ।

श्रीमदुभयवेदान्ताचार्यमहोदयैः कन्याविवाहमाहात्म्यं प्रतिपाद्य कन्या नाम—

अष्टवर्षा भवेत् कन्या नववर्षा तु रोहिणी ।
दशवर्षा भवेद्गौरी, तत ऊर्ध्वं रजस्वला ॥

बिना कन्याविवाहं रजस्वलाविवाहकरणे निन्दारूपं वेदोपबृंहितस्मृतिवचनं—'पितुर्गेहे तु या कन्या' इत्यादि, स्वकीये विवाहसमर्थनाभिधे लेखे निरूपितं, तदेव निराकर्तुं मया कन्याशब्दार्थ-विमर्शो व्यधायि, मया सायणीयभाष्यमुद्धरता वेदेषु कन्याशब्दो नाष्टवर्षीयबालिकाभिधायकः किन्तु "युवतिः," अकृतविवाहा स्त्री, कमनीया इत्यादिवाचक इति निरूपितम् । तेन प्रमाणजातेन 'अष्ट वर्षा भवेत्कन्या' अथवा 'दशवर्षाभवेत्कन्या' इत्यादिवाक्यानाम-प्रामाण्यं नूनमुपपद्यते । अष्टदशवर्षीयकुमार्या नाम कन्या न भवतीति केनापि नोदीर्यते 'अकृतविवाहा या कापि स्यात् तदर्थं पदमिदमुपयोक्तुं शक्यमेव, तस्मात् 'अष्टवर्षा दशवर्षैव वा कन्या' इति कल्पितां परिभाषां कृत्वा तदाधारेण लघुबालिका विवाह समर्थन मनुचितं वेदविरुद्धमित्येवास्माभिः सघण्टाघोषं भूयो भूय उद् घुष्यते । एवं सामान्यतयाऽकृत विवाहास्त्री मात्र वाचके कन्या शब्दे सत्यपि ।

"मृते भर्तरि या तु स्त्री, न च संप्राप्तमैथुना ।
अन्यस्मै विधिवद्देया, यथा कन्या तथैव सा ॥

लघुशातातपः ।

उद्वाहितापि या कन्या, न चेत्संप्राप्तमैथुना ।
पुनः संस्कारमर्हेत, यथा कन्या तथैव सा ॥

नारदस्मृतिः ।

बलाच्चेत्प्रहृता कन्या, मन्त्रैर्यदि न संस्कृता ।
अन्यस्मै विधिवद्देया, यथा कन्या तथैव सा ॥
विसृष्टायां हुते वापि, यस्या भर्ता म्रियेत सा ।
सा चेदक्षतयोनिः स्याद्, गतप्रत्यागना सती ॥
पौनर्भवेन विधिना, पुनः संस्कारमर्हति ॥

बौधायन धर्मशास्त्रम् ।

इत्यादि भवदभिमतस्मृतिवचन प्रामाण्येन बालविधवास्वपि कन्यापदमपवादरूपेण प्रयुज्यते, तद्विवाहश्च 'उदीर्ष्वनार्यभिजीवलोकं गतासुमेनमुपशेष एहि । हस्तग्राभस्य दिधिषोस्तवेदं पत्युर्जनित्वमभि-
संबभूथ ॥ ऋ० १० । १८ । ८ अथर्व का० १८ । ३ । २
इयं नारी पतिलोकं वृणाना निपद्यत उपत्वा मर्त्य प्रेतम् ।
धर्मं पुराणमनुपालयन्ती तस्यै प्रजां द्रविणं चेह धेहि ॥

अ० १८ । ३ । १

इत्यादि वेदमन्त्राधारेणापद्धर्मरूपेणानुज्ञायत एव । अप्रासंगिकत्वाद् विधवाविवाहविषयोऽयं नात्र 'सप्रपञ्चं निरूपयितुं शक्यः । एतेन श्रीदीनानाथशास्त्रिभिरुत्थापिता कन्याशब्दविषयकाः सर्वेऽप्याक्षेपाः परिहृता वेदितव्याः । यत्तु श्रुतिस्मृत्योर्विरोधे तु श्रुतिरेव गरीयसी' इति मदुद्धृतं श्लोकं प्रामाणिकत्वेनाभ्युपगच्छद्भिरपि तैर्महोदयैः' अत्र नास्ति श्रुतिस्मृत्योर्विरोधः, किन्तु श्रुत्या यः कन्याशब्दो निर्दिष्टः तस्य स्मृत्या स्पष्टतयाऽवस्थासंख्या नियमिता । किमेषविरोधो नाम" इत्यलेखि तन्नूनमाश्चर्यास्पदम् ।

श्रुतिस्तावद् भगवती 'पुत्रकामा, उशती (ऋ० १०।८५।३७) पतिकामा (अ० २।३०।५) युवतिः (ऋ० १०।१८३।२) पत्ये शंसन्ती (ऋ० १०।८५।९) इत्यादि विशेषणानि बध्वर्थं प्रयुञ्जाना स्फुटमेव विवाहकाले कन्याया यौवनं सूचयति "ब्रह्मचर्येण कन्या युवानं विन्दते पतिम्"। (अथर्व ११।७।१८) इत्यादिभिश्च मन्त्रैर्ब्रह्मचर्यानन्तरं पतिवरणं च तस्या अनुजानाति—

बालेति गीयते नारी, यावद्वर्षाणि षोडश।
ततस्तु तरुणी ज्ञेया, द्वात्रिंशद्वत्सरावधि॥ भावप्रकाशे
षोडशवार्षिकं यावत्, बाल्यं तावत्प्रवर्तते॥
हारीतसंहितायां शारीरस्थाने,
"षोडशीस्तोम ओजो द्रविणं" (यजु० १५।३)
अथास्मै पञ्चविंशतिवर्षाय षोडशवर्षां पत्नीमावहेत्
पित्र्य धर्मार्थ कामप्रजाः प्राप्स्यतीति"। सुश्रुतसंहिताशारीरस्थाने दशमाध्याये।

इत्याद्यनुसारं च षोडषवर्षानन्तरं कन्यानां यौवनमिति, तदनन्तरमेव तत्परिणयो वेदै र्विधीयते। पराशरादिनामतः कल्पितानि स्मार्तवचनानि तु—

दशवर्षा भवेत्कन्या अत ऊर्ध्वं रजस्वला।
माता चैव पिता चैव, ज्येष्ठो भ्राता तथैव च।
सर्वे ते नरकं यान्ति, दृष्ट्वा कन्यां रजस्वलां॥

इत्यादिना यौवने विवाहं सर्वथापि विनिन्द्य निषिध्य च बाल्यविवाहमनुमोदयन्ति। इत्थमाकाशपातालयोरिव वर्तमानमति स्थूलं श्रुतिकतिपय (कल्पित) स्मृतिविरोधं श्रीदीनानाथ शास्त्रिणो यदि द्रष्टुं न समर्था नूनं शल्यचिकित्सार्हे तेषां नयन इत्येव मया वक्तुं पार्यते। किं वेदैः प्रयुक्तान्युपर्युद्धृतानि विशेषणानि 'युवतिः पतिकामाऽपत्ये शंसन्ती' इत्यादीनि दशद्वादशवर्षीयबलिकासु कथमपि संघटन्ते, नो चेन्न। कथं तत्र विरोधोऽभ्युपगम्यते श्रौतस्मार्तवचसाम्।

"यत्तु सोमः प्रथमो विविदे गन्धर्वो विविद उत्तरः। तृतीयो अग्निस्ते पतिस्तुरीयस्ते मनुष्यजः ॥ ऋ० १० । ८५ । ४०।

सोमोऽददद् गन्धर्वाय गन्धर्वोऽददग्नये । रयिं च पुत्रांश्चादादग्निर्मह्यमथो इमाम् ॥ ऋ० १० । ८५ । ४१

इति मन्त्रद्वयप्रामाण्येन द्वादशे वर्षे विवाहं वेदानुमतमुपपादयितुं प्रयतितं श्रीशास्त्रिमहोदयैस्तत्तु केवलमुपहासजनकं, निष्पक्षपातं श्रौतस्मार्तमतमालोचयताम् विपश्चितां दृष्टौ, कथमिचेत् सोमगन्धर्वाग्नि-भोगानन्तरं कन्याया विवाहो वेदानुमत इति श्रीदीनानाथ शास्त्रिणोऽप्यभ्युपगच्छन्ति ।

पूर्वं स्त्रियः सुरैर्भुक्ताः सोमगन्धर्ववन्हिभिः ।
भुज्यन्ते मानुषैः पश्चान्नैता दुष्यन्ति कर्हिचित् ॥
(अत्रिस्मृतौ ५। ९)

पूर्वं स्त्रियः सुरैर्भुक्ताः सोमगन्धर्ववन्हिभिः।
गच्छन्ति मानुषान् पश्चाद् नैता दुष्यन्ति धर्मतः ॥
(वसिष्ठस्मृतौ २८। ५)

इत्यादीनि स्मार्तवचनानि चोदाहरन्ति, किन्तु तैर्यद्वयो विवाहार्थं निर्धार्यते एतादृशवचनाधारेण, तत्तु सर्वथा कपोलकल्पितमेव। नैतानि वचनानि बाल्यविवाहं कथमपि समर्थयन्ति किन्तु निराकुर्वन्त्येवेत्यस्माकं द्रढीयान् विश्वासः । कस्यां कस्यामवस्थायां सोमाद्याधिपत्यं कन्याशरीरेष्वित्यधस्तनानि प्रमाणानि द्योतयन्ति ।

"व्यञ्जनेषु च जातेषु, सोमो भुंक्ते च कन्यकाम् ।
पयोधरेषु गन्धर्वो रजस्याग्निः प्रतिष्ठितः ॥
(अत्रिः ९। ९।)

रोमकाले तु संप्राप्ते, सोमोभुङ्क्तेऽथ कन्यकाम् ।
रजः काले तु गन्धर्वो वन्हिस्तु कुचदर्शने ॥
(संवर्तः)

अत्रानेकसंस्करणेषु 'कामकाले' इति पाठान्तरम् ।

व्यञ्जनैस्तु समुत्पन्नैः सोमो भुञ्जीत कन्यकाम् ।
पयोधरैस्तुगन्धर्वो रजस्याग्निः प्रकीर्तितः ॥

(गोभिल पुत्र गृह्यसूत्रसंग्रहे)

"कन्यां भुंक्ते रजःकालेऽग्निः शशी रोमदर्शने ।
स्तनोद्भवे च गन्धर्वः ।।" (काशीखण्डे ३९ अ०)

एतानि च सर्वाण्यपि वचनानि नहि द्वादशे वर्षे विवाहं किन्तु रजोदर्शनानन्तरमेव युवत्या विवाहं पोषयन्तीति स्पष्टमेव, नहि कुचदर्शनादिकमष्ट-दशवर्षीयबालिकासु संभवति । अनृतुमत्यास्तु विवाहं सर्वथापि निराकुर्वन्तीमानि वचनानि कन्याया रजोदर्शने सत्येवाग्नेराधिपत्यात्तदनन्तरं च कस्या विवाहस्याभ्यनुज्ञायमानत्वात् ।

एतस्मिन्नेव विषय ऋग्वेदीयमन्त्र एकः सायणभाष्यसहित उद्ध्रियते यस्य पराशरः शाक्त्या ऋषिः । अग्निर्देवता । जारः कनीनां पतिर्जनीनाम्" इति मन्त्रस्यान्तिमं चरणं सायणाचार्य इत्थं विवृणोति (अग्निः) (जनीनाम्) जायानां कृतविवाहानां (पतिः) भर्ता तथा च व्याख्यायते । अनुपजातसंभोगेच्छावस्थां स्त्रियं सोमो लेभे, स च सोम ईषदुपजातसंभोगेच्छावस्थां तां विश्वदसवे गन्धर्वाय प्रादात् , स च गन्धर्वा विवाहसमये अग्नये प्रददौ, अग्निश्च मनुजाय भर्त्रे इमां प्रायच्छदिति । इममर्थं काचिदृक् स्पष्टं ब्रूते "सोमोऽददद् गन्धर्वाय" इति ।

अष्टमाद्वर्षात्प्रारभ्य एकवर्षपर्यन्तं सोमस्य, तत एकवर्षपर्यंतं गन्धर्वस्य, तत एकाब्दवर्षपर्यन्तं चाग्नेराधिपत्यम् , एवं च "अग्निकर्तृकं वराय दानमेव विवाहे फलति, तादृशी चावस्था पूर्णैकादशवर्षानन्तरं द्वादशे वर्ष एव फलति तेन वेदेनापि कन्या विवाहो द्वादशे वर्षे तिष्ठायिषितः" इति श्रीदीनानाथ शास्त्रिणां निराधारं कपोलकल्पितं कथनं न कथमपि मान्यतामर्हत्युपर्युक्तवचनविरुद्धत्वात् ।

प्रसङ्गोपात्ततया वर्तमानलघुपराशरस्मृतावुपलभ्यमानाः "अष्टवर्षाभवेद्गौरी नववर्षातु रोहिणी"। इत्यादयः श्लोका अपि समासतोऽत्र विमृश्यन्ते वाचकमहाभागानां कुतूहलमुपशमयितुं, यद्यपि वैदिकधर्मानुगायिनामस्माकं वेदविरुद्धवचनेषु यत्र क्वचिदुपलभ्यमानेष्वपि व्यक्तमनास्था न कथमप्याक्षेप्या। लघुपराशरस्मृतेरन्ते श्लोकसंख्यैवं परिदृश्यते—

"एतत् पाराशरं शास्त्रं, श्लोकानां शतपञ्चकम्।
द्विर्नवत्या समायुक्तं, धर्मशास्त्रस्य संग्रहः॥ १२। ८१

अत्र पराशरस्मृतेः श्लोकसंख्या ५९२ इति निर्दिष्टा वस्तुतस्तु गणनायां क्रियमाणायां सा ६१५ वर्तत इत्यालोकमालोकमाश्चर्यचकितोऽहमभवम्। श्रीदीनानाथशास्त्रिणोऽन्ये वापि महानुभावा गणनां स्वयं विदधतु, यदिसंशीतिस्तेषामस्मिन् विषये। इत्थं च२३ श्लोका वर्तमान लघुपराशरस्मृतौ प्रक्षिप्ता इति तैः स्पष्टमवगंस्यते। अष्टवर्षा भवेद्गौरीत्यादि श्लोकानां प्रक्षिप्तत्वमप्रासङ्गिकत्वादपि व्यक्तम्। कथमिति चेत्

अयमस्य सप्तमाध्यायस्याद्यः श्लोकः —

"अथातो द्रव्यशुद्धिस्तु, पराशर वचो यथा।
दारवाणां सुपात्राणां, तत्क्षणाच्छुद्धिरिष्यते ॥७।१
मार्जनाद् यज्ञपात्राणां, पाणिना यज्ञकर्मणि।
चमसानां ग्रहाणां च, शुद्धिः प्रक्षालनेन च ॥७।२
चरूणां स्रुक् स्रुवाणां च, शुद्धिरुष्णेन वारिणा।
भस्मना शुद्ध्यते कांस्यं, ताम्रमम्लेन शुध्यति ॥७।३

इत्थं दारुकांस्यादि द्रव्यशुद्धि प्रकरणेऽस्मिन् :—

अष्टवर्षा भवेद् गौरी, नववर्षा तु रोहिणी।
दशवर्षा भवेत्कन्या, अत ऊर्ध्वं रजस्वला॥
माता चैव पिता चैव, ज्येष्ठा भ्राता तथैव च।
सर्वे ते नरकं यान्ति, दृष्ट्वा कन्यां रजस्वलाम्॥

इत्यादयः श्लोकाः कथमप्रासङ्गिका इति न कथनमपेक्षते। अप्रासङ्गिकं विवाहविषयकं श्लोकजातमिदं परित्यज्यते चेत् पुनश्चतुर्विंशश्लोकस्य तृतीयश्लोकेन सह सङ्गतिरति स्पष्टतयावगम्यते यथा।

भस्मना शुद्ध्यते कांस्यं, सुरया यन्न लिप्यते।
सुरामात्रेण संस्पृष्टं, शुध्यतेऽग्न्युपलेपनैः ॥७।२५
गवाघ्रातानि कांस्यानि, श्वकाकोपहतानि च।
शुद्ध्यन्ति दशभिः क्षारैः, शूद्रोच्छिष्टानि यानि च ॥७।२६
आयसेष्वायसानां च, सीसस्याग्नौ विशोधनम्। इत्यादि

इदमप्यत्रावधेयं यल्लघुपराशरस्मृतिर्यस्यामिमे "अष्टवर्षा भवेद् गौरी" इत्यादयः श्लोकाः साम्प्रतमुपलभ्यन्ते "धर्मशास्त्रस्यसंग्रहः" (लघुपरा० स्मृ० १२।६१ न तु मूलधर्मशास्त्रम्। मूलधर्मशास्त्रं तु बृहत्पराशर संहितेति नाम्ना प्रख्यातम्। तस्यां संहितायां ३३०० श्लोकाः सन्ति विवाहविषयके चतुर्थेऽध्यायेऽपि ३७१ श्लोका वर्तन्ते किन्तु "अष्टवर्षा भवेद् गौरी" इत्यादिका बालिकाविवाहप्रतिपादकाः श्लोका न तत्र क्वाप्युपलभ्यन्ते। बृहत् पराशरसंहिता तु व्यक्तं यौवने वधूवरयोर्विवाहमनुमोदयतीत्यधस्तनश्लोकैरूपपद्यते—

स्वजातिमुद्वहेत्कन्यां, सुरूपां लक्षणान्विताम्।
अरोगिणीं सुशीलां च, तथा भ्रातृमतीमपि ॥४।३२
सर्वावयवसम्पूर्णां, असगोत्रां कुलोद्भवाम्।
हंसमातङ्गगमनां, मृद्वङ्गीं च सुलोचनाम् ॥४।३३
सलज्जां शुभनादां च, पतिप्रीतिकरीमपि।
श्वश्रू श्वशुरगुर्वादि—शुश्रूषाकारिणीं प्रियाम् ॥४।३४
कन्यायाश्च वरस्यापि, यत्रोभयोर्भवेद्रतिः।
तथा कन्यां वरं धीमान्, वरयेद् वंशशुद्धये ॥४।२४
स्त्रियाश्च पुरुषस्यापि, भवेद् यत्रोभयोर्वृतिः।
तत्र धर्मार्थकामाः स्युस्तदधीना यतस्त्वमी ।४।४६

रेखाङ्कितानि कन्याविशेषणानि न ह्यष्टद्वादशवर्षीयबालिकासूप-

पद्यन्ते युवतिष्वेव तानि चरितार्थानि भवन्ति। वरवध्वोः परस्परं वरणमपि नहि बाल्ये संभवति। न केवलमेतदेव किन्तु बृहत्पराशर संहिताया अधस्तनं श्लोकद्वयं यौवने विवाहं मुक्तकण्ठतया प्रतिपादयति तद् यथा—

"विवाहात्प्राक् पिता रक्षेत्, यौवनस्थां पतिस्तथा ॥४।५८

उद्वाह उदितः स्त्रीणां, यौवने बन्धुकारणात्। बृ. प. अ० १०

इत्थं च मूलधर्मशास्त्रभूतबृहत्पराशरसंहिता विधानविरुद्धत्वादपि वर्तमानलघुपराशरस्मृतावुपलभ्यमानानां बालिकाविवाहप्रतिपादकश्लोकानामप्रामाण्यं प्रक्षिप्तत्वं च व्यक्तमुपपद्यते। विस्तरभिया स्मृत्यन्तरवचनविमर्शो नात्र विधातुं शक्यते।

साम्प्रतं श्रीदीनानाथशास्त्रिणां बालिकाविवाहसमर्थनस्य मूलभूता कल्पना विमृश्यते सा चेयम् "स्त्रीणां विवाह एवोपनयनसंस्कारः, तथा च या तत्तद् वर्णस्योपनयनावस्था सैव तत्तद्वर्णस्त्रीणां विवाहावस्था।" इति

इयं कल्पना सर्वथाप्यवैदिक्यसमीचीना च। वेदाध्ययनमुपनयनादिकं च बालकानामिव कन्यानामपि विहितम्। वैदिककाले शतश ऋषिका ब्रह्मवादिन्यश्चासन्निति "गोधा घोषा विश्ववारा, अपालोपनिषन्निषत्। ब्रह्मजाया जुहूर्नाम, अगस्त्यस्य स्वसा दितिः। इन्द्राणी वेन्द्र माता च, ब्रह्मवादिन्य ईरिताः"। इत्यादि सूच्यवलोकनेन मूलवेदसंहितावलोकनेन वा सम्यगवगन्तुं शक्यते। एतासां ब्रह्मवादिनीनामुपनयनं भवति स्म प्राक्तनकाल इति। "तत्र ब्रह्मवादिनीनामुपनयनमग्नीन्धनं वेदाध्ययनं स्वगृहे भिक्षाचर्येति सधोवधूनां तु यथाकथञ्चिदुपनयनं कृत्वा विवाहः कार्यः" इति हारीतसंहितातः।

"पुराकल्पे कुमारीणां, मौञ्जीबन्धनमिष्यते। अध्यापनं च वेदानां, सावित्रीवचनं तथा॥" यमः (पाराशरमाधवीय उद्धृतमिदं वचनद्वय) प्रावृतां यज्ञोपवीतिनीमभ्युदानयन् जपेत् "सोमोऽददद् गन्धर्वायेति" (गोभिलगृह्यसूत्रम्)

'नहि शूद्रसमाः स्त्रियः। नहि शूद्रासु ब्राह्मणक्षत्रियवैश्या जायन्ते तस्मात् स्त्रियो मन्त्रतः संस्कार्याः॥ (हारीतसंहिता अ० २१)

प्राहुरप्युत्तमे स्त्रीणामधिकारं तु वैदिके।
यथोर्वशी यमी चैव, शच्याद्याश्च तथापराः॥

(व्योमसंहितातो माध्वब्रह्मसूत्र भाष्य उद्धृतम्)

इत्यादिभिः शतशः प्रमाणैरुपपादयितुं शक्यम्। एवंविधमेव प्रमाणजातं मनसि निर्धार्य लवपुरीयप्राच्यविद्यामहाविद्यालयस्य मुख्याध्यापकैर्दिवंगतैर्महामहोपाध्यायश्रीशिवदत्तशर्मभिर्जैमिनीय न्यायमालाविस्तारव्याख्यायामित्थमलेखि।

"अस्यैव (यज्ञे अधिकारविषयकस्य) अधिकरणस्यानुसारेण अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयीत तमध्यापयीत इत्यत्रापि स्त्रिया अप्यधिकार" अतएव।

"प्रावृतां यज्ञोपवीतिनीमभ्युदानयन्" (गोभिलगृह्यसूत्रे)

"मनसा भर्तुरतिचारे सावित्र्या अष्टशतेन जुहुयात् पूता भवति (वसिष्ठस्मृतौ २०।५)

"अथ य इच्छेत् दुहिता मे पण्डिता जायेत" (बृहदारण्यके)

किं च यजमानपत्न्या अध्ययनमन्तरेण ऋत्विजादिप्रोक्तार्थस्य ज्ञानाभावात् तदुक्तकर्मणि प्रवृत्तिरेव न स्यात् उपलभ्यते च प्राचीनेतिहासेषु सीतामहाश्वेतादीनां सन्ध्योपासनमपि। यथा

"सन्ध्याकालमनाः श्यामा, ध्रुवमेष्यति जानकी।
नदी चेयं शुभजला, सन्ध्यार्थे वरवर्णिनी॥"

(वाल्मीकिरामायणे)

"सा (कौशल्या) क्षौमवसना नित्यं, हृष्टा व्रतपरायणा।
अग्निं जुहोति स्म तदा, मन्त्रवत्कृतमङ्गला॥ (वा० रामा०)

सुग्रीवपत्नी तारा विषये—

"ततः स्वस्त्ययनं कृत्वा, मन्त्रविद् विजयैषिणी इत्यादि। सनातनधर्माभिमानिपण्डितमूर्धन्यानां—श्री शिवदत्तशर्मणामयं लेखो

नितान्तं मननीयः सर्वैरपि सत्यहग्रहे वृद्धपरिकरैर्महाभागैः ।

एतच्च सर्वं "ब्रह्मचर्येण कन्या युवानं विन्दते पतिम् ॥

(अथर्व ११ । ६ । १८)

भीमा जाया ब्राह्मणस्योपनीता दुर्धां दधाति परमे व्योमन् ॥

(ऋ० १० । १०९ । ४)

इत्यादि वेद मन्त्राधारेण निरूपितं सामाण्यमर्हति । ब्रह्मचर्य पदव्याख्याधः सायणाचार्येणापित्र ह्यवेदः—तदध्ययनार्थमाचरणीयं समिदाधानोर्ध्वरेतष्कत्वादिकं ब्रह्मचारिभिरनुष्ठीयमानं कर्म ब्रह्मचर्यम् "ब्रह्मणि—वेदात्मके अध्येतव्ये चरितुं शीलमस्येति ब्रह्मचारी" इत्येवं रूपेणैव व्यधायि । इत्थं च कन्यानां वेदाध्ययने तदधिकारस्थापक उपनयनसंस्कारे च सिद्धे श्रीदीनानाथशास्त्रिणां कल्पनाया मूलमेवोच्छिद्यते 'नष्टे मूले नैव शाखा न पत्रम्" इत्याभाणकं चानुसृत्य तत्कथनस्य निस्सारता स्वयमेवोपपद्यते ।

दुर्जनतोषन्यायेन "स्त्रीणां विवाह एवोपपयनसंस्कारः" इति श्रीदीनानाथशास्त्रिभिः प्रस्तुतमवैदिकं सिद्धान्तमभ्युगम्यापि रजस्वला विवाहस्य निन्दितत्वमशास्त्रीयत्वं वा न कथमपि वक्तुं युक्तम् । अधोलिखित श्लोकेषु प्रतिपादित उपनयन कालावधिरस्मिन् विषये द्रष्टव्यः—

"आषोडशाह ब्राह्मणस्य, सावित्री नातिवर्तते ।

आद्वाविंशात् क्षत्रबन्धोराचतुर्विंशतेर्विशः ॥" मनुस्मृतौ, आश्वलायनगृह्य सूत्रे (अ० १ क० १६)

"आषोडशाद ब्राह्मणस्यानतीतः कालः । आद्वाविंशात् क्षत्रियस्याचतुर्विंशादित्यनात्ययबौधायन धर्मशास्त्रे ।" (१ । २ । ३)

"आषोडशादाद्वाविंशादाचतुर्विंशादित्यनात्यय एषां क्रमेण ॥"

(अ० ११)

वसिष्ठ धर्मशास्त्रे—

"आषोडशाद् ब्राह्मणस्य नातीतः कालः । आद्वाविंशात् क्षत्रियस्य; आचतुर्विंशाद्वैश्यस्य ॥"

याज्ञ वल्क्य स्मृतावाचाराध्याये—

आषोडशाद्द्वाविंशाच्चतुर्विंशाच्च वत्सरात्।
ब्रह्मक्षत्रविशां काल औपनायनिकः परः॥

इत्थमेव शङ्खापस्तम्बधर्मसूत्रादिष्वपि।

एषु च सर्वेष्वपि वाक्येष्वैकमत्येन ब्राह्मणक्षत्रियविशामुपनयन कालावधिः, क्रमेण १६, २२, २४ वर्षपर्यन्तं निर्दिष्टः। एतदवधि पर्यन्तमुपनयन संस्कारानुष्ठाने न किमपि प्रायश्चितमपेक्ष्यत एतदवध्युत्तरं तु प्रायश्चित्तं विधीयते। स्त्रीणां विवाहः क्रमेण १६, २२, २४ वर्षपर्यन्तमनुज्ञायत एव शास्त्रकृद्भिरित्यवश्यमङ्गीकर्तव्यं भवत्येतत्सिद्धान्त समर्थकैः सर्वैः। श्री दीनानाथशास्त्रिभिः कुतोऽयं सुप्रसिद्धोऽपि विषयो न लक्ष्यमानीत इति नाहं वक्तुमर्हामि। "मम सर्ववर्ण कन्यानां द्वादशवर्ष एव विवाहे पक्षपातः" इति स्वयमभ्युपगतः पक्षपात एव तत्र मुख्यहेतुः संभवति स्त्रीणां विवाह एवोपनयनस्थानीयः इति सिद्धान्तं प्रतिपादयितुं यः श्लोकः श्री दीनानाथशास्त्रिभिर्वर्तमानमनुस्मृतेरुद्धृतः।

"वैवाहिको विधिः स्त्रीणां, संस्कारो वैदिकः स्मृतः।"

तत्रेदं वक्तव्यम्। अत्र स्त्रीणां वैदिको विधिः वैदिकः संस्कार इत्युक्तम् तेन विवाहसंस्कारस्योपनयनस्थानीयता नोपपद्यते। कुल्लूकस्य "विवाहविधिरेव स्त्रीणां वैदिकः संस्कार उपनयनाख्यः मन्वादिभिःस्मृतः" इति व्याख्यानं तु सर्वथाप्यमान्यं कपोलकल्पितं च मूले एव कारस्याभावात्। तथैव पतिसेवा गुरौ वास इत्यादावपि. यद्यपि पूर्वोक्तदिशा वेदविरुद्धवचनानि यत्र क्वचिदुपलभ्यमानान्यप्यस्मभ्यमप्रामाणिकानि, तथापि श्रीदीनानाथशास्त्रिभिर्भूयोभूय उद्धृतम्

"त्रिंशद्वर्षो वहेत् कन्यां हृद्यां द्वादशवार्षिकीम्।"
अष्टवर्षोऽष्टवर्षां वा धर्मे सीदति सत्वरः॥

इति वर्तमानमनुस्मृतावुपलभ्यमानं वचनं सुप्रसिद्धत्वात् किञ्चिद् विवेचनमपेक्षते।

प्रथमं तावत् एतस्मिन् श्लोकेऽनेकविधं परिवर्तनं सञ्जातमित्यवधेयम्। कतिपयसंस्करणे त्र्यष्टवर्षः (२४ वर्षीयः) इत्यस्य स्थाने द्व्यष्टवर्षः (१६ वर्षीयः) क्वचिच्च "अष्टवर्षः" इति पाठो दृश्यते (पं० वामनशास्त्रिसम्पादितपराशरस्मृतिव्याख्यापादटिप्पण्याम्)

सुप्रख्यातविपश्चिच्छिरोमणयो वाराणसीस्था श्री डा० भगवानदासमहोदया इतरे चानेकपण्डितप्रकाण्डाः "द्वादशवार्षिकीम् इत्यस्य स्थाने द्विदशवार्षिकीम् (२० वर्षीयाम्) "अष्टवर्षाम्" इत्यस्य स्थाने च "अष्टिवर्षीम्" (१६ वर्षीयाम्) इति पाठं समीचीनं मन्यन्ते वेदायुर्वेदानुकूलत्वात्।

वाराणसीस्थराजकीयमहाविद्यालयस्य महामहोपाध्याया दिवं गताः श्रीराममिश्रशास्त्रिणः 'उद्वाहसमयमीमांसायाम्' "अष्टवर्षाम्—षोडशवर्षवयस्कामित्यर्थः। स चायमर्थः अष्टौ च अष्टौ च इत्यष्टौ इत्येकशेषेन लभ्यस्तत्र प्रमाणं च "त्रिंशद्वर्षं षोडशाब्दां, भार्यां विन्देत नग्निकाम्" इति महाभारतीयमुद्वाहतत्वे रघुनन्दनकृते १६ वर्षवयस्ककन्याया उद्वाह्यत्ववचनम्।" इत्याश्चर्यकारिणीं व्याख्यामकार्षुः। द्विदशवार्षिकीम् (२० वर्षीयाम्) इति पाठेऽभ्युपगम्यते 'हृद्याम्' इति विशेषणं यथा संगच्छते न तथा द्वादशवार्षिकीमिति पाठे। द्विदशवार्षिकीम् (२०) अष्टिवर्षाम् (१६) इति पाठौ मनुस्मृति महाभारत ब्रह्मपुराणादि वाक्यैरपि सङ्गतौ समीचीनौ च प्रतीयेते। मनुस्मृतेः—

त्रीणि वर्षाण्युदीक्षेत कुमार्यृतुमती सती।
ऊर्ध्वं तु कालादेतस्माद्, विन्देत सदृशं पतिम्॥"

अयं श्लोक उद्धृत एव प्राक् यः षोडशवर्षीयकन्याया उद्वाहमनुमोदयति प्रायशस्त्रयोदशवर्षान्त ऋतुमतीत्वदर्शनात्। महाभारतीयम्—

"त्रीणिवर्षाण्युदीक्षेत, कन्या ऋतुमती सती।

चतुर्थे त्वथसंप्राप्ते, स्वयं भर्तारमर्जयेत् ॥
प्रजा न हीयते तस्या रतिश्च भरतर्षभ ।
अतोऽन्यथा वर्तमाना, भवेद्वाच्या प्रजापतेः ॥"

अनुशासनपर्वणि अ० ४०

इत्यादिकं वचनमपि मानवसिद्धान्तमेव समर्थयति । एतद्विशिष्टापद्विषयकमपि न वक्तुं युक्तम् । मानवगृह्यसूत्रेऽपि विवाहकाले—"रेतोहमस्मि रेतो धत्तम् ता एहि विवहावहै पुंसे पुत्राय कर्तवै श्रिये पुत्राय वेतवै । रायस्पोषाय सुप्रजास्त्वाय सुवीर्याय ॥" इत्यादि मन्त्रपाठात् "द्वादशरात्रं ब्रह्मचर्यं चरतः त्रिरात्रमेकरात्रं वेति" इति विधानाच्च यौवन एव विवाहः स्पष्टं सूच्यते ।

श्रीनाथचूड़ामणिकृते विवाहतत्त्वार्णवे ब्राह्मपुराणादुद्धृताव-धस्तनौ श्लोकावस्मिन् विषय उल्लेख्यौ—

"द्वात्रिंशद्वर्षपूर्णेन, यदि षोडशवार्षिकी ।
लब्धा तदा तु वस्तव्यं,षड्रात्रं संयते न तु ॥
विंशत्यब्दा यदा कन्या, वस्तव्यं त्वत्र वै त्र्यहम् ।
अत ऊर्ध्वमहोरात्रं, वस्तव्यं संयतेन वै ॥

विस्तरभिया विषयस्यास्य विवेचनमत्रैव पर्यवसीयते । 'वस्तुतस्तु'

अव्यङ्गाङ्गीं सौम्यनाम्नीं, हंसवारणगामिनीम् ।
तनुलोमकेशदशनां, मृद्वङ्गीमुद्वहेत् स्त्रियम् ॥ ३ ।१०
असपिण्डा च या मातुरसगोत्रा च या पितुः ।
सा प्रशस्ता द्विजातीनां दारकर्मण्यमैथुनी ॥ ३ । ५

(अमैथुनी=अक्षतयोनिरिति नन्दनः)

बाल्ये पितुर्वशे तिष्ठेत्, पाणिग्राहस्य यौवने ॥ ५ । १४८
पिता रक्षति कौमारे, भर्ता रक्षति यौवने । ९ । ३

इत्यादयो मानवश्लोका कन्याया यौवन एव विवाहमनुमोदयन्ति । ब्राह्मदेवार्षप्राजापत्यरूपविवाहेषु क्वचिदपि रजस्वला विवाहनिषेधोनोपलभ्यते विशेषतः—

"सहोभौ चरतां धर्ममिति वाचानुभाष्य च।
कन्या प्रदानमभ्यर्च्य, प्राजापत्यो विधिः स्मृतः ॥ मनु० ३।३०
कन्याचैव वरश्चोभौ, स्वेच्छया धर्मचारिणौ।
स्यातामिति हि यत्रोक्त्वा, दानं कार्यं विधिस्त्वयम् ॥
बृहत्पराशरसंहिता ४। ७

सह धर्मं चरत मिति प्राजापत्यः ॥ आश्वलायनगृह्यसूत्रे,

इति लक्षणानुसारं प्राजापत्यविवाहो बधूवरयोरुभयोरपि यौवनं सूचयत्यन्यथा सहधर्मचरणासंभवाद् बालिकया सह।

षडानुपूर्व्या विप्रस्य, क्षत्रस्य चतुरोऽवरान्
विट् शूद्रयोस्तु तानेव, विधाद् धर्म्यानराक्षसान् ॥ मनु० ३।२३

ब्राह्मणस्य ब्राह्मादि क्रमेण षट् ब्राह्मदैवार्षप्राजापत्यासुरगान्धर्वान् धर्म्यान् धर्मादनपेतात् जानीयात् (कुल्लूकः) इति मानव वचनमनुसृत्य गान्धर्वविवाहोऽपि ब्राह्मणाय धर्म्मतयानुज्ञायते यल्लक्षणं तत्रैव

इच्छयान्योन्यसंयोगः कन्यायाश्च वरस्य च।
गान्धर्वः सतु विज्ञेयः, मैथुन्यः कामसंभवः ॥ ३। २३
एवं निरूपितम्।

"सुश्रुतसंहितात उद्धृतवाक्यस्य विमर्शो पि प्रसङ्गोपात्ततया विधीयते, यद्यपि लेखविस्तरो मां भीषयति। तत्र अथास्मै पञ्चविंशतिवर्षाय द्वादशवर्षां पत्नीमावहेत् पित्र्यधर्मार्थ कामप्रजाःप्राप्स्यतीति" पाठः शारीरस्थानात १०।५३, श्री दीनानाथशास्त्रिभिरुद्धृतः। वस्तुतस्तु स पाठोऽसमीचीनः सुश्रुतकारमतविरुद्धत्वाद् धूर्तपरिकल्पितश्चेत्यस्माभिरुपपादयितुं शक्यम्। षोडशवर्षां पत्नीमित्येव समीचीनः पाठो यत इतोऽग्रएव। "ऊनषोडशवर्षायामप्राप्तः पञ्चविंशतिम्।" इत्यादिकः सुप्रसिद्धः श्लोको वर्तते यत्र पञ्चविंशति षोडशवर्षयोः सम्बन्धोऽनुपातो वा स्पष्टं सूचितः।

"पञ्चविंशे ततो वर्षे पुमान्नारी तु षोडशे।
समत्वागतवीर्यौ तु, जानीयात्कुशलो भिषक् ॥
सुश्रुतस्य सूत्रोस्थाने ३५।८

इतिश्लोके व्यक्तं पञ्चविंशवर्षवयस्कस्य षोडशवर्षया सह संयोगो निरूपितः। प्राचीनसंस्करणेषु 'षोडशवर्षां पत्नीमावहेत्' इत्येव पाठ आसीदिति १९४७ वैक्रमाब्दे (सन् १८९१) मुद्रिताच्छ्री विश्वेश्वरानन्दसरस्वतीकृतात्सुश्रुतार्थप्रकाशाभिधाद् ग्रन्थाद् विज्ञायते, यत्र युवति विवाहसमर्थन इदमेव वचनं प्रबलतया "अथास्मै पञ्चविंशतिवर्षाय षोडशवर्षां पत्नीमावहेत्" इतिरूपेणोद्धृतं दृश्यते। "गर्भाधानं विवाहश्चेति भिन्नौ संस्कारौ भिन्नकालिकौ च" इति श्री दीनानाथशास्त्रिणां कथनं सप्रमाणं समालोचितपूर्वमेव मयेति न पिष्टपेषणं विधीयते। वस्तुतो विवाहकाले कन्याया द्वादशवर्षवयसि निर्धारितं पुरुषस्य च पञ्चविंशेवर्षे गर्भाधानाभिधायके श्लोकेऽपि एकोनत्रिंशत् त्रिंशद्वेति पाठः समीचीनोऽभविष्यत् विवाहस्य प्रयोजनमेव त्रिवर्ग धर्मार्थकाम प्रजाः प्राप्स्यतीति" यदद्वारा सूचितत्वान्न सा कल्पना मान्यतामर्हति। "स्त्री यदि द्वादशवर्षा निर्बला वा स्यात् तथापि भाविसन्ततौ बाधा नैर्बल्यं वा न भवति" इति शास्त्रिमहोदयानां कथनमायुर्वेदविरुद्धत्वात् प्रत्यक्षविरुद्धत्वाच्च केवलमविगणनीयमुपहासजनकं च। प्राक्तनकाले याः सन्ततयो बभूवुस्ता अल्पवयो विवाहितवनिता जनिता इत्यप्यैतिहासिकदृशा सर्वथाप्यमान्यं कथनम्। प्राक्तनकालेऽस्माकं पूर्वजा वेदाननुसृत्य "समानं ब्रह्मचर्यम्"। इति श्रौतसूत्रप्रतिपादितं सिद्धान्तमभ्युपगम्य यौवन एव कन्यानां विवाहमकार्षुः स्वयंवरविधिश्च न केवलं क्षत्रियासु किन्तु ब्राह्मणादिकन्यास्वपि प्रचलितोऽभवदिति निरूपितपूर्वमेव। सीताविवाह विषयेऽपि तस्याः स्वकीयोक्तिर्दृश्यताम्।

"पतिसंयोगसुलभं वयो दृष्ट्वा तु मेपिता।
चिन्तामभ्यगमद्दीनो वित्तनाशादिवाधनः ॥
वा० रामा० अयो० का० ११८।३४

("पतिसंयोगे सुलभम् अन्यथा तु दुर्लभम् इत्यर्थः। पति संयोगं विना स्थातुमशक्यं यौवनावस्थावत् इत्यर्थः इति श्रीकृष्णमाचार्यकृत टिप्पणयाम्") किं षष्ठवर्षं ईदृशं पतिसंयोगसुलभं वयो यौवनावस्था वा भवतीति श्री शास्त्रि महोदया एव कथयन्तु। विवाहानन्तरमेव श्री सीतादेव्यादि विषये रामायणे।

"अभिवाद्याभिवाद्यांश्च, सर्वा राजसुतास्तदा।
रेमिरे मुदिताः सर्वाः, भर्तृभिः सहिता रहः॥

इत्यादिकं वर्णितं किमेतदेकान्ते रमणं षड्वर्षीयबालिकया सह संभवति ?

विवाहे काले श्रीरामादीन् सम्बोधयन् जनक एवमवोचत्।
सर्वे भवन्तः सौम्यास्तु सर्वे सुचरितव्रताः॥
बा० का० ७३। ३१

इयं सीता मम सुता, सहधर्मचरी तव।
पतिव्रता महाभागा छायेवानुगता सदा॥ ७३। २४

किं षड्वर्षीयबालिका सहधर्मचरी छायेवानुगता च संभवतीति निष्पक्षपातविवेचका एवालोचयन्तु। इत्यादिभिरनेकप्रमाणैः श्री सीतादेव्या विवाहो यौवन एव संवृत्त इति व्यक्तं विज्ञायते। कुन्ती देवी विषये—"तां तु तेजस्विनीं कन्यां, रूपयौवनशालिनीम्"
आदिपर्व। १२। २

दमयन्ती विषये—

"स समीक्ष्य महीपालः स्वां सुतां प्राप्तयौवनाम्॥"
वनपर्वणि ५३। ८

वसिष्ठभार्या लोपामुद्राविषये—

वैदर्भी तु तथा युक्तां, युवतीं प्रेक्ष्य वै पिता॥"
व० प० ९६। १३

ब्राह्मणवर्येस्थ—"शुक्राचार्य कन्या देवयान्या विषये।

स शीलयन् देवयानीं, कन्यां संप्राप्तयौवनाम्॥"
आ० प० ७६। २५

इत्यादिकानि निदर्शनानि श्री दीनानाथशास्त्रिणां कथनं सर्वथापि मिथ्या साधयन्तीत्यसन्देहं वक्तुं शक्यम्।

लेखान्ते श्री दीनानाथ शास्त्रिभिर्गोभिलगृह्यसूत्राद् वचनमेकमुद्धृतम् 'नग्निका तु श्रेष्ठा ॥" गो० ३।४।१।८

नग्निका त्वनागतार्तवेति प्रसिद्धमेवेति च तत्र टिप्पणीकृता। "वस्तुतस्तु अयं पाठोऽप्यसमीचीनः। अस्मिन् विषये बङ्गदेशीयं विपश्चिच्चूडामणीनां सुगृहीत नामधेयानां दिवंगतानां श्री सत्यव्रत सामश्रमिणां भाष्यमेतस्य सूत्रस्योपरिमयाऽऽशेषतयोद्ध्रियतेऽत्यावश्यकत्वात्। तैः "अनग्निका तु श्रेष्ठा।" इति सूत्रपाठमुद्धृत्य लिखन्ति तत्र तु अपि (अनग्निका) यस्याः कन्याया ऋतुर्न भवेत् यावच्च नग्ना विचरितुं शक्नुयात् सा नग्निका तद् भिन्ना अनग्निका ऋतुमती· प्राप्तयौवना। सैव श्रेष्ठा—प्रशस्या। कन्याया ऋतौ संजाते ह्येवाग्नि भोज्यत्वमुपयुज्यते तदैव "सोमोऽददद् गन्धर्वाय" इति मन्त्रप्रयोगो युज्यते नान्यथेत्येव दारकर्मणि ऋतुमत्या प्राशस्त्यम्। अतएव मनुरपि।

"देवदत्तां पतिर्भार्यां, विन्दये नेच्छयात्मनः ॥" (९।९५)

इति तदेवं प्राप्तायौवनायाम्।

आसन्नयौवनापि नोद्वाह्येति फलितम् ॥

गोभिलगृह्यसूत्रं सामवेदीयमिति पण्डितप्रकाण्डानां सत्यव्रत सामाश्रमिणां भाष्यं तत्र प्रामाणिकमेव मन्तव्यम्।

इत्थं च श्रीदीनानाथशास्त्रिकृताक्षेपपरिहारपूर्वकं यौवन एव विवाहविधिमुपपाद्य विस्तर भियात्रैवोपरम्यते मया। मन्ये सर्वेऽपि विपश्चितः पक्षपातं विहाय धार्मिकसामाजिकदृष्ट्यावश्यकमिमं विषयमालोचयिष्यन्ति वैदिकं चादेशमनुसरिष्यन्तीति ॥

———

संपादकीयम्

श्रियः पञ्चमो जन्मोत्सवः—

पाठकानां संस्कृतसाहित्य-परिषदः काश्मीर-श्रीनगरस्य सदस्यानां मनोरञ्जनाय सूचनेयं सुखावहा भविष्यति, यदद्य पाठकमहाभागाः श्रियः पत्रिकायाः पञ्चमे वर्षे प्रवेशं पश्यन्ति। यादृशीं सेवां वयं पत्रस्यास्य कुर्मः सर्वे स्वयमेव जानन्ति। भारतवर्षस्य संस्कृतवाङ्मयस्य संसारे प्रचलितपत्राणां संख्यैतेषु वर्षेषु संवर्धित इति हर्षास्पदम्।

पूर्वमपि बहुषु स्थानेषु स्वनियमं स्वमतञ्चास्माभिः प्रकटितमस्ति। वयं तु देववाण्याः सरस्वतीमन्दिरस्य पूजकाः प्राचीन-वैदिकार्येतिहासस्य अर्वाचीनहिन्दुजातेः सभ्यतायाश्च रक्षकाः। अत्र श्रीःपत्रस्य पूर्ववर्षाणां पृष्ठा एवास्माकं साक्षिणः, यत् श्रियः सर्वे लेखा हिन्दुजातिसभ्यतायाः संस्कृतवाङ्मयस्य च दृढं पोषकाः। न च वयं जीर्णहिन्दुजातेः कुरीतीनां प्रचारकाः, याभिः कुरीतिभिरस्माकं धर्मकर्म सव नष्टं स्यात्, आर्यजातेः संख्या चातिन्यूनतां गता भवेत्। न चापि वयं हिन्दुजातेः प्राणप्रियस्येष्टस्य कस्यचिद् धर्मस्य वा खण्डकाः, न च कस्यचिद् हृदयङ्गतस्य धर्ममतस्य 'सुधारकाः'। सर्वेषां लेखास्तु तेषामेव भाषया तन्मतानुसारेण च प्रकाशयामः। यथा समयं यथावकाशं यदि कस्यचिल् लेखस्योत्तरमपि प्राप्नुमस्तदपि तथैवादरेण प्रकाशयामः। उत्तरप्रकाशने भिन्न-भिन्न लेखानां स्वीकरणे अन्तिमप्रमाणं तु संपादका एव। तेषामपि प्रयोजनं सर्वसमाजस्य हितमेव न चान्यत् किञ्चिद् इति।

वैदिकविवाह-वयो विमर्षः—

श्रियः तृतीयसंख्यायां श्रीमन्तो नडादूरस्वामिनः कृष्णाचार्याः मद्रप्रदेशाद् बालविवाहसमर्थकं लेखं लिखितवन्तः,

यस्योत्तरं श्रीमता पं० धर्मदेववेदवाचस्पतिना बङ्गलोर नगरतः श्रियः पत्रेषु प्रकाशनार्थं प्रेषितम् अस्माभिश्च पूर्वोक्तलेखद्वयं सादरं यथावदुट्टङ्कितम्। तदनन्तरं पं० दीनानाथ शर्मणा सारस्वतेन मूलत्राणवास्तव्येन पं० धर्मदेवपक्षं खण्डितुं स्वाभिनां च पक्षं मण्डितुमारब्धो लेखो बृहत्। पं० धर्मदेवेन तस्यापि दीर्घेण लेखेनोत्तरं प्रकाशितम्। स्वामिपादास्त्वस्मभ्यं रुष्टाः, यतः किमर्थमस्माभिस्तेषां बालविवाहसमर्थक लेखस्य खण्डनरूपमुत्तरं प्रकाशितम्। इदानीं ते तु विरमिताः, परं पं० दीननाथ-धर्मदेवयोः परस्परं शास्त्रार्थः प्रीतिपूर्वकश्चलत्येव यथा जानन्ति श्रियः पाठकाः। इदानीमस्मदभ्यर्णे द्वयोरपि पण्डित महोदययोर्लेखौ प्रकाशनार्थमागतौ विद्येते। ययोः प्रकाशनानन्तरं पाठकैः सर्वं ज्ञातं भवेत्। इदानीं विवादोऽयं यथा समाप्ति लभेत्तथैव वर्तितव्यमस्माभिः। एतयोर्लेखयोः प्रकाशानन्तरं प्रायशः विवादोऽयं समाप्तिमेष्यति। लेखक महाभागौ कृपया क्षमाप्रदानं कुरुतां, यदि विषयेऽस्मिन् पर्याप्त विचारानन्तरं वयमग्रे विरमामः। इदं समाजस्य हितायाहिताय वा विषयोऽयं इति सर्वे स्वयमेव जानन्तु। काश्मीरनरेन्द्रेण तु (बालविवाह-निरोधनार्थं) नियमाः स्वीकृताः, यैर्बालविवाहकर्तारौ मतापितरौ पुरोहितश्च दण्डार्हाः स्थापिताः। लेखक महाभागानामन्तिम लेख प्रकाशनसमये वयमपि स्वविचारान् प्रकटयिष्यामः।

जयपुरेऽभिनन्दन समारोहः—

श्रीमता महापण्डित गिरिधरशर्मणा जयपुरराज्यसंस्कृत महाविद्यालयस्याध्यक्षेण जयपुरे चैत्रशुक्लद्वादश्यां गुरुवासरे सं० १९९३, एप्रिल २ सन् १९३६ दिवसं प्रारभ्य चतुर्थं एप्रिलं यावत् संस्कृतसाहित्यसम्मेलनस्य वृहदधिवेशनं समजनि। तत्र प्रयोजनं तु श्रीमतां विद्यावाचस्पतीनां श्रीमधुसूदनओझा महा-

नुभावानां वैदिकसाहित्यस्याद्वितीयविदुषां शताधिकग्रन्थ रचयितानां सप्तति (७०) वर्षायुप्राप्तावभिनन्दनपत्रदानमासीत। श्रीगोकुलनाथस्वामिमहाराजाः मोहमयीत अवसरमेनमलङ्कर्तुमागताः सभापतिपदञ्च संगृहीतवन्तः। भारतवर्षस्य जयपुरराज्यस्य च प्रचुर संख्याविदुषां समारोहोऽयम्।

प्रथमे दिवसे प्रसिद्धपण्डितानां प्रारम्भिकभाषणानन्तरं प्रौढच्छात्राणां व्याकरणसाहित्यविषयेषु प्राचीनशैलीमवलम्ब्य शास्त्रार्थाः सञ्जाताः। निपुणतमैश्छात्रैर्मध्यस्थपण्डितानां संमत्या पारितोपिकाणि प्राप्तानि। द्वितीयदिनेऽपि व्याकरणदर्शन-विषयाववलम्ब्य प्रौढछात्राणां पुनरपिशास्त्रार्थाः सञ्जाताः। मध्याह्नोत्तरकाले वेदपाठ-मङ्गलगानाद्यनन्तरं ईश्वरवादविषये पञ्चविद्वांसः स्वनिबन्धानश्रावयन्। तदनन्तरं कतिपयैर्विद्वद्भिः सुरभारतीविषये स्वकविताः पठिताः। भट्टश्रीमथुरानाथसाहित्याचार्यस्य कवितामत्युत्तमां ज्ञात्वा सभापतिना "कविशिरोमणिः" इत्युपाधिस्तेभ्यः प्रदत्ता। तृतीये दिवसेऽपि इत्थमेव संस्कृतोद्धाराय संमेलनं सञ्जातम्। वैदिकदेवताविषये प्रतियोगितारूपेण निबन्धौ द्वौ पठितौ। ततो विद्यावाचस्पति-श्रीमधुसूदनमहाशया अभिनन्दनपत्रं प्राप्तवन्तः। कुरुक्षेत्र पाणीपत्त मोहमयी-वाराणसी लवपुरेत्यादि भिन्न २ भारतप्रान्तेभ्यो महाविद्वांसस्तत्र प्राप्तवन्त आसन्। जयपुर महाराजस्य राज्याधिकारिणां कृपया तत्रत्यपण्डितमण्डले उत्साहेन च अतिसमारोहेण कार्यमिदं समजनि। अहो!! कीदृशी सेवा संस्कृतवाङ्मयस्य। धन्यवादार्हाः सर्वे इमे यैः स्वसमयदानेनैतादृशो मनोविनोददः सहस्रसंख्यासंख्येयपुरुषाणां समारोहो दिनत्रयं रचित इति।

भारते भातु भारती

कुलभूषणः

परिषद् वृत्तम्

संस्कृतसाहित्यपरिषदः श्रीनगर-काश्मीरस्य, सं० १९९२ चैत्रमासाज् ज्येष्ठ १९९३ पर्यन्तं वृत्तम्।

सौरचैत्रीयद्वाविंशे दिवसे परिषदः सरस्वतीसम्मेलनं वासन्तिकं यथासमयं सार्धद्विनाडिकायां माइसूमान्तर्वर्त्ति-हिन्दूसहायकसभामन्दिरे अन्तरङ्गपुरःसरं समजनि, यस्यां चान्तरङ्गसंसदि नियोजितसदस्यसंमत्या अधः उट्टङ्किताः प्रस्तावाः स्वीकृताः।

(१) श्रीः पत्रिकायाः कश्मीरेषु बहिश्च प्रचाराय सर्वैः प्रयतितव्यम्। गीर्वाणवाणीरसिकानां सूची संपाद्य पञ्चर ग्राहकाः सदस्यैः संपादनीयाः॥

(२) परिषत्कायस्थसेवकानां कर्यबाहुल्यप्रयासफलात्मकं द्विगुणं वेतनं विधेयम्।

(३) संस्कृतोन्नत्यै व्यावहारिकोक्ति-प्रत्युक्ती प्राचीनार्वाचीनेतिहासादिविविधविषयमुद्रापणं पत्रिकायाम्।

(४) श्रीपत्रिकायाश्चाग्रिमं मूल्यं केवलं मुद्रिकैका इति। तदनन्तरं धर्मार्थविभागाध्यक्षाणां वार्षिक-साहायप्रदानाय शतशो धन्यवादवितरणपूर्वकं सभाविसर्जनमभूत्।

दिवाकरीय-माधवस्यैकोनत्रिंशे वासरे सार्धद्विघण्टानादकाले परिषदो मासिकमधिवेशनमभूत्। यत्र पं० जगद्धरजाडूशास्त्रिणा अवन्तिवर्मकालीन-शिवस्वामिनः काव्यमधिकृत्य, पं० कुलभूषणेन सरस्वतीयात्रा शीर्षक लेखोपहारः, पं० मुकुन्दरामशास्त्रिणा च सन्ध्यावन्दनविषये स्वविचाराः प्रकटिताः। अनन्तरं एस. पी. महाविद्यालयीय तृतीयकक्ष्याविद्यार्थिना चमनलालेन वसन्तर्तुविवरणात्मकं गद्यखण्डं श्रावितम्। यत्पश्चात् प्रधानवर्येण धन्यवादं दत्त्वान्तिमं व्याख्यानविचर प्रकटनं विधाय परिषद्विसर्जितेति।

भास्करीयशुचौ २५ शे तिथावुत्तरमध्याह्ने सार्धचतुर्थघण्टा-

वादने विद्वत्समाजोऽभूत्। यत्र राजकीयकार्यवशात् काश्मीरप्रान्तीय-संस्कृतपाठशालानिरीक्षणार्थं बहिर्गतस्य प्रधानवर्यस्यानुपस्थितावुपप्रधानेन तदासनं सेवितं कार्यं चारब्धम्। पूर्वं मन्त्रिमहोदयेन गाधी-याधिवेशनकार्यक्रममुपस्थाप्य दानशुल्क-रसीदनियमो निश्चयात्मको विनियोजितः। ततश्च वार्ताकजातिमता रामजी इयत्नेन सन्ध्यावन्दन-विषये, पं० श्यामलालगंजूशास्त्रिणा महात्मा तुलसीदासस्य जीवनचरित्रविषये, पं० लक्ष्मीचन्द्रशास्त्रिणा मानुष्यकृत्यविषये, तदनन्तरं परिषदुपमन्त्रिणा पं० शिवनाथ शास्त्रिणा च पुरावृत्तविषये, सारगर्भितानि व्याख्यानानि श्रावितानि। अनन्तरं मन्त्रिवर्येण काश्मीरानागतस्य भूतपूर्वविद्यासचिवमन्त्रिणे रमेशदत्तपाण्डे महाशयस्य सुस्वागतमकारि। ततश्च संस्कृतप्रचारमधिकृत्य पाण्डे महाशयेनापि स्वकीया विचारसरणी अन्ते प्रकटिता। तत अहो-रात्रसन्धौ सभाविसर्जनमभूदिति।

परिषन्मन्त्रिणौ

व्यायामः

(श्री पं० रमाकान्त शास्त्री वैद्य विशारदः जम्मू)

यादृशः उपयोगः यस्य द्रव्यस्य यदि तद् द्रव्यं तदर्थम् न उपयुज्यते, ततः कालेन तत् स्वयमेव तस्मै उपयोगाय अयोग्यं जायते। यथा अभिनवानां फलानां अस्ति भक्षणे उपयोगः। तानि एव यदि अभुक्तानि कतिपयान् दिवसान् गृहे रक्षितानि विकृतिं गच्छन्ति, अभक्ष्याणि च जायन्ते।

इत्थम् एव निष्क्रियाणि शरीरस्य अङ्गानि विकृतानि भवन्ति, दुर्बलानि, अनुपयोगीनि जायन्ते। तानि एव सम्यगुपयुक्तानि पुष्यन्ति। ऊर्ध्वबाहवः संन्यासिनः सदैव भुजम् एकम् उत्तानीकृत्य तिष्ठन्ति। परं स बाहुः अल्पेन कालेन तथा निष्क्रियो जायते, परि-शुष्यति च, यथा चालयितुमपि न शक्यते, इति बहुभिः विलोकितं स्यात्।

तस्मात् शरीरस्य कार्यक्षमतां पुष्टिं च वर्धयितुं निष्कर्मतां आलस्यं च निवारयितुं आरोग्य-शास्त्रविदः व्यायामं उपदिशन्ति। सच सर्वैः मानवैः प्रतिदिनं कर्तव्यः। केचित् मानवाः वृत्तेरनुरोधात् नानाविधान्परिश्रमान् (भारवहन-कृषिकर्म लोह-काष्ठादि शिल्प कर्माणि) सदैव कुर्वन्ति। ते चेत् व्यायामं न कुर्वन्तु, न तेषां तेन कापि हानिः भवति। परं यैः अहोरात्रे कोऽपि परिश्रमः न क्रियते (यथा छात्राः, राजकर्मचारिणः, अध्यापकाः, वणिजः इत्यादयः) तैः अवश्यम् एव प्रतिदिनं नियतकाले व्यायामः कर्तव्यः। तेन व्यायामेन बहवः उपकारा भवन्ति शरीराणाम्, तथा हि—व्यायाम-माचरतः मानवस्य श्वासेन अधिकपरिमाणतः वायोः गमागमौ भवतः, स्वेदः च सर्वशरीरे समुद्भवति। इत्थं रक्तशुद्धिः त्वरया समधिका जायते, यया प्राणशक्तिः (ओषजन-रूपा) प्राचुर्येण लभ्यते, रक्तस्थं विषाक्तं मलं आधिक्येन निर्गच्छति। किञ्च शरीर-स्थानि नानायन्त्राणि वेगात् संचलनात् पुष्टिं लभन्ते। व्यायाम—समुद्भूतेन ऊष्मणा भुक्तं अन्नं सम्यग् जीर्णं शरीरं पुष्णाति।

अथ व्यायाम सम्बन्धिनः छात्रैः पालनीयान् नियमान् संक्षेपतः वक्ष्यामः। तान् अनुसृत्य व्यायामः कर्तव्य :—

(१) क्रीडनम् एव अल्पवयसां बालानां उचितः व्यायामः। तत् खलु सर्वेभ्यो बालेभ्यो रोचते च। परं क्रीडनमपि तादृशं स्यात्, यस्मिन् तेषां परिश्रमः स्यात्।

(२) अल्पवयसां बालानां (५ वर्षाणि यावत्) सम वयस्कैः बालैः सह कूर्दनं पलायनं इत्यादयः एव स्वाभाविका व्यायामाः समुचिताः।

(३) ततः ऊर्ध्वं नेत्रनिमीलन-प्रभृतीनि च भारतीयानि, क्रीड़-नानि क्रिकेट-फुटबाल प्रभृतीनि च पाश्चात्यानि क्रीड़नानि विधेयानि।

(४) दिवसे कोऽपि कालः घण्टानां द्वयं त्रयं वा व्यायामार्थं नियोक्तव्यः। तस्मिन् नियते काले एव स कर्तव्यः।

(५) द्वारबाह्याः (Out door) द्वारान्तराः (Indoor) इति द्विविधा भवन्ति व्यायामाः। तेषु पूर्वतनाः एव प्रशस्ततरा ज्ञेयाः। गृहाद् बहिः सति सम्भवे नगराद् बहिः प्रशस्ते विशुद्ध-पवनयुक्ते स्थले द्वारबाह्याः व्यायामाः कर्तुमुचिताः।

(६) भोजनानन्तरं व्यायामः न कर्तव्यः। तेन शरीरस्य महती हानिर्जायते।

(७) पूर्वोक्तपञ्चवर्षान्तरवयस्कानां बालिकानां कृते 'रज्जु कूर्दन' नामकं क्रीडनं साम्प्रतं प्रचलितमस्ति। ताभिस्तदेव अनुष्ठेयम्।

(८) उच्चैः नादः हास्यं च अपि व्यायामौ एव विज्ञेयौ।

(९) केचित् छात्राः व्यायाममुपेक्ष्य अहोरात्रं अध्ययने एव रता भवन्ति। तत् अतीव आरोग्यनाशकं अस्ति। आरोग्येनष्टे अध्ययनं स्वतः एव नश्यति।

(१०) दुराचारैः अति क्रोधनैः विरुद्धप्रकृतिभिः समवयस्कैः सह क्रीड़नम् प्रशस्तम्।

सम्पादक समितिः

१. पं० डाक्टर कुलभूषण, डी. पी. एच. (लण्डन)

२. पं० गोविन्द राजदानः, शास्त्री, एम.ए., एम.ओ.एल., एल.टी.

३. पं० जगद्धर जाडू, शास्त्री, एम.ए., एम.ओ.एल.

४. पं० शिवनाथ शास्त्री ।

——

भीमसेन विद्यालङ्कार द्वारा नवयुग प्रिंटिंग प्रैस, १७, मोहनलाल रोड, लाहौर में मुद्रित ।

संस्कृत साहित्य परिषदः श्रीनगरस्य
श्रियश्च नियमाः

उद्देश्यः—

परिषदोऽस्याः केवलमेक एवउद्देश्यः संस्कृत भाषार्यसभ्यता रक्षार्थं प्रचारः ।

एतत् प्राप्त्यर्थं १।) श्रीनगरात् भिन्ननगरस्थेभ्यः । १) श्रीनगर स्थेभ्यश्च शुल्करूपेण धनमपेक्ष्यते । अनेनैव पत्रिकापि लभेत सभासत्त्वमपि च भवेत् ।

श्रीः पत्रं सभासदैः सर्वैं रुप्यकेन एकेन १) प्राप्यते । संस्कृतानुरागिभिरस्याः परिषदः सभासत्वम् स्वाकर्तव्यम् पत्र लिखनेन ।

सहायताः—

परिषद्दो व्ययः पत्रिकाया अस्याः कृते शुल्कादत्यधिकं भवति, परन्तु धनाभावात् बहवः संस्कृतज्ञाः छात्राः ब्राह्मणाश्च विनामूल्येनैव लभन्ते पत्रम् । अतः सहायतारूपेण किञ्चिद् धनमस्यै अवश्यमेव संस्कृतोद्धारप्रणयिभिर्दातव्यम् ।

पत्रप्रकाशनसमयः—

त्रैमासिकं पत्रमिदं सौरवर्षस्य आषाढ़, आश्विन, पौष, चैत्र मासेषु निर्गच्छति । पत्रप्रकाशनमासानन्तरमपि पत्रस्यानुपलब्धौ सूचनया पुनरपि प्रेषयिष्यते पत्रम् । मासादनन्तरं तु पत्रं न प्राप्यते ।

पत्रव्यवहाराः—

लेखप्रेषणाय पत्रप्रबंधाय च निम्नाङ्कितेन प्रत्ययेन पत्रव्यवहारो विधेयः

आषाढ़ १९९३ }
जुलाई १९३६ }

कुलभूषणः
परिषन्मन्त्री
श्रियः सञ्चालकः
सम्पादकश्च

सुन्वार बाग़, श्रीनगर, (कश्मीर)

वर्ष ५
संख्या २

Vol. 5
Number 2

❀ ओ३म् ❀

कश्मीर प्रदेशस्थ श्रीनगरस्थायाः

संस्कृत साहित्य परिषदः

त्रैमासिकं पत्रम्

श्रीः

Quarterly Journal of the

SANSKRIT SAHITYA PARISHAD

SRINAGAR, KASHMIR.

श्रीनगर आश्विन/कार्तिक १९९३

Srinagar October/November 1936

वार्षिकं मूल्यम् १।)

प्राप्ति स्थानम्—पं० कुलभूषणः श्री कार्यालय, सुंवारबाग श्रीनगर कश्मीर

सर्वे लेखा लेखकमहानुभावानां भाषारूतानुसारेणैव प्रकाश्यन्ते । तेषामुत्तरदायिनो लेखका एव न च सम्पादकाः ।

वर्ष ५ संख्या २ | आश्विन संवत् १९९३ वि० अक्तूबर १९३६ ईसवी | पूर्ण संख्या १८

ऋषिप्रवीरादिसिद्धानां जीवनचरित्रम् ।

(ले० पं० शिवनाथ शर्मा शास्त्री साहित्यभूषणः साहित्यमणिः
उपमन्त्री संस्कृतसाहित्यपरिषदः काश्मीरस्य)

देवा यत्र कृतास्पदा रुचिधरा विश्वेनिलाः कोमलाः
साध्या हस्तगताः समं वसुगणैर्विद्याधरा मानवाः ।
माहाराजिकवंशजाश्च तुषिता ह्याभासुराः सज्जनाः
सेयं शक्रपुरीमतीत्य न कथं कश्मीरभू राजते ॥

मियाँशाह (मीशाह) कृष्णकारौ ।

पुरावृत्तम् :—

किल पुरा ईसवीयसप्तादशशताब्द्यां प्रारम्भे शाहजहाँ-राजशासनकाले सर्वतो धिक्कृतेषु क्षुत्पिपासापरिपीडितेषु हिन्दुषु एकोऽकिञ्चनः क्षुदाप्रपीडितः काश्मीरदेशोपत्यकाप्रान्तीयो हिन्दु-पुत्रः स्वगृहान्निर्गत्य भ्रामंभ्रामं (लारपरगना) लहरविषयस्थं कमपि यवनगृहं सेवायै उपागमत् । केवलं वस्त्रान्नादिकमेव सेवाशुल्क-ममंस्त । प्रत्यहं स्वस्वामिनः अजाविकं वने चारयन्कालं निनाय ।

एकदा तद्ग्रामस्थेन केनापि हिन्दुना तदीयं स्वामिप्रेम सेवौत्सुक्यं चावलोक्य तत्स्वामिनिकटे गत्वा स्वगृहार्थे याचितोऽसौ भृत्यः। तत्पतिना प्रातिवेश्मिकप्रेममुग्धेन दत्तोऽसौ भृत्यः। हिन्दुगृहेऽपि भृत्यकार्यलग्नस्य तस्य महान्कालो व्यतीतः। एकदा कथायां स्वामिना प्रष्टो जन्मवृत्तान्तं हिन्दुगृहजन्म च निवेद्य तद्दिनात् मियाँ इति नाम्ना प्रसिद्धो बभूव। हिन्दुगृहेऽपि तस्य मियाँनामधेय-भृत्यस्य पशुचारणं दिनकृत्यमासीत्। अथैकदा वने गाश्चरयतो मियाँभृत्यस्य बहुजन्मसुकृतकर्मणः जन्मान्तरीयसंस्कारसिद्ध्यै कश्चित्सिद्धो मिलितः। यश्च वस्तुतः शिवदूत एवासीत्। मियाँ-भृत्यं कृतार्थीकृत्वा अदृष्टो बभूव। गच्छति काले मियाँभृत्यः स्व-स्वामिनः कृषिकर्म च चरन् राजकर्मचारिणा (कारदार) कारजा-त्यङ्कितेन कृष्णनाम्ना दृष्टः। राजकर्मचारी कृषिकर्म चरतो मियाँ-भृत्यस्यालौकिकी सिद्धिं दृष्ट्वा चकित इव सञ्जातः, सायं च रात्रि-निवासहेतोः तत्स्वामि हिन्दुगृहमेवाजगाम। गृहस्वामिना राज-कर्मचार्यातिथ्येन सत्कृत्यार्चितः। मियाँभृत्येन गृहस्थितानां पादक्षालनं कृत्वा राजकर्मचारिणं प्रत्यपि पादक्षालनहेतोः समुपागतम्। पादक्षालने निषेधं कृत्वा कारदारो गृहस्वामिने भृत्यागमनवृत्तान्तमपृच्छत्। गृहस्वामी सर्वं वृत्तान्तमकथयत्। श्रुत्वा च तद्कारदारो भोजनादि निर्वर्त्य स्वगृहार्थं मित्यौंभृत्यमयाचत। गृहस्वामीः—महाराज! मदीयं सस्त्रीपुत्रं गृहं भवदधीनं, का वार्ता भृत्यस्य, नीयतां स्वगृहम्। तथानुष्ठिते रात्रौ विश्रम्य कारदारः प्रातः पुनरपि गृहपतेराज्ञां लब्ध्वा मियाँभृत्यं स्वात्मसात्कृत्वा निर्जगाम। पथि मियाँभृत्यो नूतनस्वा-मिनं विजिज्ञापयत्। स्वामिन्! इदमश्वमारोहनक्रियाकर्तृकं कुरु, विश्रान्तोऽसि, अहमग्रतो भूत्वा भवामि। कारदारः—नहि २ भवाने-वाश्वारूढो भव, अहमग्रेसरो भवामि। भृत्यः—किं मया कृतं, अकृत-सेवस्य सेवकस्य मम भवन्तो रुष्टाः सञ्जाताः। कारदारस्तु मियाँ-भृत्यस्य पादावुपसंगृह्य प्रार्थनां कृतवान्। महात्मन्! ज्ञातोऽसि

सम्यङ्मया, अनुगृहाण मां दासोऽस्मि ते यावज्जीवम्। मियाँभृत्यः- भवतु तुष्टोऽस्मि, ते परिपक्का दशा, त्वामधुना संस्करोमि। इत्युक्त्वा ग्रामात्तस्मान् निमिषार्धेन कृष्णकारः सह मियाँशाहेन रैणादित्य-वाटिकास्थं (रैणावारी) स्वंगृहं प्राप्य गृहलक्ष्मीमाज्ञापितवाँश्च। भवति ! गृहलेपनं विधाय तत्र भवतामेतेषामर्थे स्वासनं विस्तारय। तया च भर्त्राज्ञासमकालमेव सर्वं यथोदितं कृतं, मियाँशाहश्च तत्रोवास। गच्छति काले प्रत्यहं मियाँशाहः अर्धरात्रवेलायां निर्गत्य शङ्कराचार्यपर्वतोपत्यकास्थं दुर्गानागप्रदेशं स्वधार्मिकक्रियायै गच्छतिस्म। मध्याह्नवेलायां पुनरागत्य मौनेनैव दिनमत्यवाहयत। एकदा कृष्णकारो रात्रौ जागरमाणः समये निर्गतं मियाँशाहं छाया-वत्पृष्ठे गत्वा दुर्गानागकुण्डोपविष्टं तं पृष्ठ उवास। कियत्क्षणानन्तर-मकस्मात् कृष्णकारस्य क्षुन्मुखान्निर्गता। यया प्रतिबोधितोऽसौ मियाँशाहः स्वपृष्ठगं कृष्णकारं ददर्श। उवाच च। भो कृष्ण ! आगच्छ समयोऽस्ति ते। इत्युक्त्वा मियाँशाहो दुर्गाकुण्डादुद्धृतं जलपात्रमेकं कृष्णकाराय प्रायच्छत्। पानसमकालमेव निश्चेतनो बभूव कृष्णकारः। एवमेव द्वितीयं तृतीयं पात्रमपि ददौ। द्वितीयपात्र-पानेऽपि न संज्ञामवाप्तवान्, ततस्तृतीयपात्रपानकाले संज्ञामवाप्य सिद्धो बभूव भविष्यद्वृत्तमपि उदाजहार। दृष्ट्वैतत्कृष्णकारस्यासाम-यिकं मियाँशाहो रुष्टः सन् भर्त्सयन्नुवाच। अरे ! किमेतावतैव निरङ्कुशोऽसि जातः। इत्युक्त्वा तस्य मुखं पिधाय, गच्छ तावदिद-ममूल्यरत्नं त्वत्पार्श्वे निक्षेपरूपेण तिष्ठतु, यावत् ऋषिप्रवीरो (ऋषिपीरः) सिद्धो जनिं गृहीष्यति, तस्मै दास्यसि, स एवास्य योग्यभूमिरिति शशाप, तस्मात् स्थानाच्च उदतिष्ठत्। पूर्ववन्न कृष्ण-कारगृहमगमत् रैणादित्यवाटिकायामेवान्यं स्थानं यावज्जीवं निष-साद, यत्त्वधुनापि मीशाहपुर इति नाम्ना प्रसिद्धमस्ति।* मियाँशाहे-

*नोटः—तदानीं काश्मीरेषु यवनशासनत्वात्पारसीकभाषैव राजभाषा (Court Language) आसीत्। अतः शाह इति पीर इति च, उत्तमोत्तमो-पाधिः (Title) तदा आसीत्॥

नालौकिकं सिद्धिचमत्कारं न केवलं कश्मीरे समग्रभारते चीनदेश-पर्यन्तं दर्शितम्। हिन्दूनां यवनानाञ्च गुरुर्बभूव, यः कोऽपि यया कामनया तन्निकटे आगच्छति स्म, तां कामनामलब्ध्वा न प्रत्याययौ। सर्वकामप्रपूरकत्वाज् जगति "मीशाह पादशाह इति" नामान्तरं प्राप। अद्यापि कामनाकार्यसिद्ध्यभिलाषुका मीशाहस्य नाम्ना उपयाचितं निर्धार्य कामनासिध्यनन्तरं रैणादित्यवाटिकास्थ—मीशाहपुरे गत्वा (नियाज़) इति दास्यन्ति तत्स्थानाधिष्ठातृपीरेभ्यो हिन्दवो यवनाश्च। नाविका अद्यापि डल-सरसि "मीशाह पादशाह" इति उच्चारयन्तो वायुविघ्नात्प्रमुच्यन्तेति नाम्नस्तात्कालिकी सिद्धिः। गते च षष्टिवर्षात्मके महति काले पौषकृष्णाष्टम्यां मीशाहो नश्वरं देहं विसृज्य निर्वाणमभजत्। हिन्दवो यथोपयोगि मृतदेहकर्म संसाधना-यागताः, इतश्च म्लेच्छा अपि मृतशरीरं भूमौ निखननाय (दफनार्थं) आगताः। परस्परं विरोधोऽभवत्। यवनशासनकालत्वात् शासका म्लेच्छपक्ष्या एवासन्नतो हिन्दव अकिञ्चित्कर्तुं क्षमा बभूवुस्तत्रैव तस्थुश्च। ततो म्लेच्छैः पीरान् मल्लांश्चाहूय मोहम्मदीयरीत्यनुसारं मीयाँशाहशरीरे स्नानं (गुस्ल) इति दत्त्वा कफानं परिधाय ताबूदे निहितम्। हिन्दवश्च पृष्ठलग्ना एवासन्। अत्रान्तरे कश्चिदन्यः सिद्धस्तत्रागत्य तान् परस्परं विरुध्यमानान् विज्ञाय पृष्ठवान्। किं विरोधकारणम्। उभयपक्षैः स्ववृत्तान्तं कथितम्, सोऽपि मनसीकृत्य कथितवान्। शिविकां भूमौ क्षणमात्रं स्थापयन्तु यावदहं मियाँशाह-मेव "कस्य पक्षस्य भवान्" इति पृष्ट्वा भवद्विरोधमपाकरोमि। तथानुष्ठिते आगतेन सिद्धेन क्षणमात्रं शिविका (ताबूद) निकटे कर्णं दत्त्वा कथितम्। भोः! मियाँशाह आज्ञापयति। यवनैरेव सर्वं कार्यं करणीयं, परिधानवस्त्रं (कफनं) विमोच्य केवलं नग्नमेव शरीरं भूमौ निखातव्यमिति। श्रुत्वा चैतदुद्धताः सहर्षाश्च पीरा मल्लाः शिविकापट्टिकामुत्थाप्य तत्र कफनवस्त्रमेव केवलं ददृशुर्न देहमिति विषण्णाः लज्जाधोमुखाः सकफनां शिविकामेव भूमौ निचख्नुः। उपरि

च मकबरा इति संपादयामासुः । मसजिदस्य च कारणे, हिन्दुभ्योऽपि धनं याचितम् । किञ्चित्कालं मियाँशाहोत्सवं हिन्दुम्लेच्छा एकत्रैव कुर्वन्तिस्म । तदनन्तरं वैररोगग्रसितान् यवनान् परित्याग हिन्दुभि- मियाँशाहनाम्ना मसजिदनिकटे एव मन्दिरं संपादितम्, यत्राधुना मीशाहोत्सवं कुर्वन्ति पृथगेव हिन्दवः ।

इतश्च कृष्णकारः स्वकीयं सकलत्रं गृहं परित्यज्योन्मत्त इव इतस्ततो बभ्राम । स्वगुरोः मियाँशाहस्याज्ञां ऋषिप्रवीरस्य जनिष्यमानस्योपदेशदानादिरूपां हृदि निधाय कालं प्रतीक्षमाण आस्ते इति ॥

सावशेषम्

सरस्वती यात्रा

(२)

कलिकाता कौतुकागारदर्शनेन महानानन्दो संजायते, सम्यक् निरीक्षणेन त्वतीव ज्ञानलाभः प्राचीन भारतस्य आत्मनि गौरव क्षोभः। प्रथमकपाटस्य दक्षिणदिशायां तक्षशिलातः (परुपपुर-रावलपिंडी मध्ये नार्थवैस्टर्न रेलवे लाईनतः निकटमेव स्थानं) आनीताः बह्वयः शिलामूर्तयस्तत्कालीनबौद्धकालस्य सभ्यता धर्मकर्मदर्शकाः स्थापिताः सन्ति। तक्षशिला (Taxila) उत्तर-भारतस्य प्रसिद्धं स्थानमिदानीं पुरातत्त्वविज्ञानां सर्वेषां ज्ञानागारे सम्यक्चित्रितमस्ति । आङ्गल-भारतीय-मध्यराज्य प्राचीनान्वेषण विभागकार्यालयस्य राज्याधिकारिभिः तक्षशिला (Taxila) भूमेः स्तूपाः खनिता येभ्य एतः मूर्तयो मिलिताः ।

<u>कलिकाता वनस्पत्युपवनानि (Calcutta Botanical Gardens</u>—नगरतः ८ मीलपर्यन्तं दूरे हुगली नद्याः पारे होड़ापार्श्वे सन्ति । महत् विशालोपवनानि सर्वप्रकारवनस्पतिवृक्षगुल्म-

गुच्छपुष्पलतायुतानि सुन्दरहरितघासमयानि क्षेत्राणि पुष्पागाराणि, जल प्रवाहानि, स्वल्पबृहन् नालिकाश्च पदे पदे दृक्पथं गच्छन्ति। उद्यानस्यास्यैको महान् वटवृक्षः यस्य १७० शाखा वृक्षरूपेणैव भूमौ स्थगिताः। आयुश्चास्य १५० वर्षादप्यधिकं कथयन्ति। कतिपययोजनेषु ४, ५ मीलादप्यधिकमुद्यानस्याकृति दीर्घता च वर्तते, वनस्पति-शास्त्र-तत्त्वज्ञानां तच्छास्त्रपिपठिषूनां ज्ञानवृद्ध्यर्थं महानवसरोऽयं यदेतादृशमुद्यानं विशालरूपेण कलिकातायां विद्यते। तत्र गतानां यात्रिणामपि सुखदायकस्थानं यत्र सम्मिलित्वा यात्रिणो भोजनपानेत्यादिकं परस्परं प्रीत्या वहन्ति। विशालायां नवीनायां नगर्यामेवास्यामागत्य विरमन्त्येतेषु स्थानेषु दिनं यापयन्ति च।

पशुपक्षिणां विशेषोपवनम् (**Zoological Gardens**)—कलिकातानगर्यां पशु-पक्षि-कीट-पतङ्गसर्पेत्यादीनां विशेषरीत्या सुरक्षितानामतीवादरेण पालितानां बृहदद्भुत स्थानमिदं भारतवर्षस्य सर्वमहानगरेभ्य अपूर्वमुद्यानं यत्र पशवः सर्व प्रकारकाः दृष्टिगोचरा भवन्ति। भिन्न २ जातीयसर्पाः कोबरा वाँईपर हरित पीतरक्ताः (Cobra viper) विशेष काञ्चनागारेषु पतिताः सन्ति, येषां दर्शनेनावश्यमेव पूर्वं भयं भवति। सिंह द्वीपि जेबरा (Zebra) हिपोपाटेमस (Hipopotamus), वानर लंगूल, कङ्गरू (Kangru) गेंड़ा (Rhinocerous) श्वापदाः ज़िराफ़ (Giraffe) सील (Seels) मकराः (Corcodile) कच्छपाः पशु विशेषाः, जलजन्तवश्च, अनेक प्रकारकाः पक्षिरवा उद्यानमिदं शोभयन्ति दर्शकस्य दिनमपि सर्वमेकम् यदि तत्र यापितं स्यात् तथापि दर्शनेन पर्याप्तः सन्तोषो न भवति। कलिकाता राज्यस्य नागरिक सभाया वाद्भुतः प्रसंशनीयः प्रबंधोऽयं लोकज्ञान वृद्धयै।

जैन मन्दिरम्—मित्रैः कैश्चिज् जैनमन्दिरदर्शनार्थं प्रेरितोऽहं बहु-

प्रयासेन प्राप्तवान्। मन्दिरस्य संमुखेऽतिसुन्दरं सरो विशाल रूपेण वरीवर्ति। नवीना भूमिः नवीनं स्थानं नवीनमेव सर्वं गृह-निर्माणादिकं मन्दिरस्योपरितने भागे महावीरस्य मूर्तय उपासकानाञ्चार्थे आसनानि हस्तपादमुखप्रक्षालनाय बृहज्जलमयानि भाण्डानि तत्र स्थापितानि। मन्दिरस्यास्य निकट एव क्वचिदन्यत् प्राचीनं जैनमन्दिरं विद्यते, यस्य दर्शनमिच्छन्नपि नापारयम्।

कालिकाता नागरिकसभामन्दिरम् (Calcutta Carporation Buildings)—कलिकातायामागतानां विदेशीयानां कलिकाता नगरस्य नागरिकसभा आदर्शरूपा समितिः। स्वल्पमेवारभ्य सभयानया कलिकातानगरस्य महत्युन्नतिः कृता। यथा निर्दिष्टं पूर्वं, कलिकाता ग्रामानां त्रयाणां केवलं समूह आसीत्। बहवो रोगाः प्रजा अपीड़यन्। बहुत्र स्वास्थरक्षानियमाभावात् विशूचिका मेलेरिया ज्वर बेरिबेरि (Beriberi) शीतलेत्यादि प्रसरणशीला रोगाः विद्यन्तेस्म, शतवर्षादप्यधिकसमयः व्यतीतः यत् कलिकाता नागरिक सभाया वृद्धया कलिकाता नगर्यपि स्वच्छा सुन्दरा मनोरञ्जका च सम्पन्ना। ३ कोटिपर्यन्तं रूपिकानामिदानीमस्या वार्षिकोऽऽया-,तावान्नेव व्ययऽपि वर्तेत। नगरस्य सर्वप्रकारकः स्वास्थ्यरक्षाकर्मणः प्रबंधः विद्याप्रसारण प्रसरः नागरिक औषधालयानां सञ्चालनं नगरस्य पानजलाय नालिकाभ्यो नगरे दानं, बहूनां नगरवर्ति उपवनानां प्रबंधः अन्यानि च लोकहिताय संवर्धितानि बहूनि कार्यालयानि कलिकातायां नागरिक सभाधीनान्येव।

ट्रापीकल स्कूल आफ़ मैडिसन एंड हाईजीन (Tropical School of Medicine and Hygiene)—पाश्चात्य रीत्यौषधालया यद्यपि महान्त अत्र विद्यन्ते। परं नवीनमेकं स्थानं यत्र विशेषतः

एशिया द्वीपवर्ति भारतवर्ति रोगानामन्वेषणं वर्तते। स्वास्थ्य-रक्षार्थं विद्यार्थिनां वैद्यानां, डाक्टराणां ज्ञानवृद्धयर्थं सर्वं कल्पितम्। नवीनविज्ञानेन यदपेक्ष्यते तस्यान्वेषणं शिक्षाप्रदानंच क्रियते। सर्पाणां विषं दूरीकर्तुं विशूचिकारोगस्योपायश्च बहूनामाधुनिक रोगानां चिकित्सायै नवीनाः पन्थानः अन्वेष्यन्ते वैज्ञानिकैः स्थानेऽस्मिन्।

कलिकातायाः सरस्वती यात्रायां वर्णनाय प्रचुरासीत् सामग्री परं विस्तरभयात् विरम्यते। वाराणसी सरस्वती मन्दिराणां वर्णनमागामिन्यङ्के श्रियःपाठकानामुपहारी क्रियते।

कुलभूषणः

काश्मीरिक-भट्टशिवस्वामिनोऽमुद्रित-महाकाव्य कप्फिणाभ्युदयनामधेयम्

(पूर्वतोऽनुवृत्तम्)

(लेखक पं० जगद्धर जाडू शास्त्री, एम० ए० श्रीनगर)

शिवस्वामी विराट्-लेखकोऽभूत्—इति निम्ननिर्दिष्टेन श्लोकेनाऽनुमीयते—

वाक्यानि द्विपदीयुतान्यथ महाकाव्यानि सप्त क्रमात्,
त्र्यक्ष प्रत्यहनिर्मितस्तुतिकथालक्षाणि चैकादश।
कृत्वा नाटक नाटिका प्रकरण प्रायान् प्रबन्धान् बहून्,
विश्राम्यत्यधुनापि नातिशयिता वाणी शिवस्वामिनः॥

"द्विपदीयुतानि वाक्यानि, क्रमात् सप्त महाकाव्यानि, प्रत्यहं निर्मितानि महादेवस्य स्तुतिकथानामेकादश लक्षाणि, नाटक-नाटिका-प्रकरण-प्रायान् बहून् निबन्धान् विरच्य, अतिशयं गता इयं शिवस्वामिनो भारती अधुनापि विश्रामं न लभते।" अस्य श्लोकस्य लेखकः कोऽप्यन्यः शिवस्वामि-समकालीनः कविः

स्यात्—इति ज्ञायते। "अधुनाऽपि न विश्राम्यति" इति वाक्येन "असावुपर्युक्तव्यतिरिक्तं अन्यदपि ग्रन्थादिकं निर्ममे" इति अनुमीयते। यद्ग्रन्थजालं कफ्फिणाभ्युदयमहाकाव्यं विहाय अन्याभिः स्तुति-कथा-काव्य-नाटकादिभिः सह विनष्टप्रायमेवाधुना वरीवर्ति। संभवतः कदाचिदागामिनि पुण्यदिने गवेषणाकाराणां हस्ते निपतिष्यति काचित् कृतिरस्य पुण्यश्लोकस्य महाकवेः, येन विद्वन्मण्डलेऽमन्दो हर्षो भवेत्॥

लेखनशैली चास्य महाकवेर्महती मनोहरा। भाषासौष्ठवे, वर्णविन्यासे, शब्दार्थालंकारादिरचनायां, काव्यार्थानुसारि गुणगणनाविभागोपयोगे च श्रीमता कविपुङ्गवेन निजप्रतिभापाटवं परां काष्ठामुपनीतम्। स्वपूर्ववर्तिनां कवीनामतिविस्तृताः सूक्तयो निजललितभाषायां संक्षिप्तरूपेणोपनिबद्धा अनेन कुत्रचित्। कुत्रचन संक्षिप्ता एताः सूक्तयोऽस्य महाकवेः भाषायां सुविस्तारं प्राप्ताः। कुत्रापि भारवि-माघ—रत्नाकरादि काव्यकर्तॄं समतीत्य काव्यप्रतिभा शैल्यादयोऽस्य सुकवेर्दरीदृश्यते। यत्र रत्नाकरपण्डितेन श्लोकदशके प्रातःकालीनं प्राकृतिकं दृश्यं वर्णितमस्ति, तत्राऽस्माकं कविः शिवस्वामी एकेन श्लोकेनैव उषःकालीनां शोभां मधुरया मञ्जुविशदया भाषयोपवर्णयति—यथाः—

शोकं कोकाः कुमुदमलयः सान्द्रवाता दिगन्तान्,
दीपा वर्तीरभिमतभुजाभ्यन्तरं चाभिसार्यः।
ज्योत्स्ना काष्ठा निषदनमिना वर्हिणो वासयष्टीः,
व्योमापान्तान् तिमिरपटली तुल्यमेव जहाति॥"

(१५ सर्ग—२१ श्लो०)

अत्र च 'कुमुदवन मपश्रि' इत्यादिना प्रातः-कालिक-दृश्य मुपवर्णयतो माघकवेः श्लोकोऽपि चिन्त्यः सुहृदयैः।

अपिच, 'मुहुः' इति पदं निम्नलिखिते श्लोके कीदृशीं शोभामावहति—इति रसिकाः स्वयं निरवधारयन्तु—

मुहुरविशदा विश्रम्भाद्रा मुहुः स्मृतमन्यवो,
मुहुरसरलाः प्रेमप्रह्वा मुहुर्मुहुरस्थिरा।
वितथशपथोपालंभाङ्गा मुहुर्मधुरा मुहुः
परिववृधिरे निष्वर्यन्ता मिथो मधुरोक्तयः॥

उत्प्रेक्षालङ्कारविनियोगेऽपि शिवस्वामिनोऽसामान्या सिद्धहस्तताऽभवत्—यथाः—

हसितेन जितेव तर्जितेन,
क्षयिते वोन्मथितेव निर्धुतेन।
मधुपानमदेन मानिनीनाँ,
मनसः क्वापि जगाम मानवृत्तिः॥

सरला प्रसादगुणगुम्फिता भावभव्या च महाकवेरस्य लेखनशैली कथं "यत्"—शब्द विन्यासोपयोगेन मधुरतां प्राप्ता—इत्यपि निम्नोद्धृतात् पद्यात् दृश्यते :—

यदनिष्ठितवस्तु यत् सहासं,
यदकाण्डोद्धति यत् स्वभावमुग्धम्।
यदसाधुपदं स्खलत्पदं यत्,
तदुदैत् क्षीणधियां नवं कथासु॥

सुभाषितावलीषु श्रीशिवस्वामिकर्तृका बहवः श्लोका दृष्टिपथं यान्ति, ये काव्यकलाप्रौढतापरिपूर्णाः पठनेन चानल्पं मनोविनोदं कुर्वन्ति। तेष्वैकं श्रीमतां विद्वद्वराणां समक्षमुपस्थाप्य विरम्यते :—

भोक्तुं भङ्क्त्वा न भुंक्ते कुटिलबिसलता—
कोटिमिन्दोर्वितर्कात्
ताराकारान् तृषार्तो न पिबति पयसः
स्थूलबिन्दून् दलस्थान्।
छायां सध्वान्तसंध्ये त्वलिकुलशबलां
वेत्ति चाम्भोरुहाणाम्।
कान्ताविश्लेषभीरुर्दिनमपि रजनीं मन्यते चक्रवाकः॥

———

नोट—लेखोऽयं लवपुरस्थ-गवर्नमेण्ट कालेज-संस्कृताध्यापक-पंडित श्री गौरीशंकर वर्य-लिखित-महाकाव्य-कफ्फिणाभ्युदय-भूमिका धारेण लिखितः।

कवीश्वरो माघः

ले०—गोविन्दराजनकः शास्त्री (M.A., M.O.L., L.T., H.H.)

तावद्भा भारतेर्भाति यावन्माघस्य नोदयः।

कस्तावत्साहित्यसंसारेऽस्मिंछिशुपालवधकर्तुर्माघस्य नामनिर्देशं न वेत्ति तत्त्वतः को वा केवलेनैकेनैव प्रबन्धेन शतोत्तरप्रबन्धरचयितुः कविकोटिमधितिष्ठतः पुरुषस्य न्यक्कृतिं नानुमिनोति? साहित्यरसज्ञास्तत्रभवन्तः सहृदयचणा यथादरदृष्ट्या महात्मानमेनं निरीक्षन्ते, तत्पदं हि सर्वथाशक्ताः गन्तुं गमयितुं वान्ये बहवः कव्युपाधिधारिणः पूर्वे अपरे हि विद्वांसः, यतो न कश्चिदपि देवगिरीयां शिक्षां शिशुपालवधाध्ययनमन्तरा पूरयितुमर्हति।

महाकाव्येषु 'लघुत्रयी' रघुवंश मेघदूत कुमारसंभवाभिधाना। 'बृहत्त्रयी' च किरातार्जुनीय-नैषधचरित-शिशुपाल नाम्नी। उत्कृष्टतमं ललामभूतं महाकाव्यानां शिशुपालवधमेव। तथा च—

'उपमा कालिदासस्य भारवेश्चार्थगौरवम्।
नैषधे पदलालित्यं माघे सन्ति त्रयो गुणाः॥' इति

किन्तु तुलनयोत्कृष्टत्वापकृष्टत्वं सर्वथा दुःसाध्यमेव, यस्माद्रचना शैली सर्वथा सर्वेषां विभिन्नैव, तथा हि यं केचन कवीश्वरं वदन्ति न हि सोऽन्येषां मतेन तत्पदाधिकारी, किन्तु 'भिन्नरुचिर्हि लोकः' इति न्यायादवश्यमेवाधरां कोटिमावहति गाढमन्यत्र। रसज्ञा हि विशेषचमत्कारातिशयं काव्यविशेषेऽवाप्य स्वानुमतिं प्रकटयन्ति। तथापि समवायसंमतिः प्रबला सर्वथा। माघविषये तु तावद्विचार्यते किं केषां मतमिति।

प्राचीनार्वाचीनानां प्रशंसया तु माघः परां कोटिमधिरोहति। तथा च कविः प्रभाचन्द्रः—

श्रीमाघोऽगाधधीः श्लाघ्यः प्रशस्यः कस्य नाभवत्।
चित्तजाड्यहरा यस्य काव्यगङ्गोर्मिविप्रुषः।

मल्लिनाथः— धन्यो माघकविर्वयं तु कृतिनस्तत्सूक्तिसंसेवनात्।

राजशेखरस्तु—माघेनेव च माघेन कम्पः कस्य न जायते।

किं देशीयः कदा वासौ जनिमवापेति शंकायास्तथ्यतः समाधानं दुष्करमेव। शर्मण्यदेशीयो विख्यातो विद्वान् जोकोबी महाशयस्त्वेनं खिस्ताब्दीयषट् शतकान्तर्भवं युक्तिप्रमाणाभ्यां साधयति। अध्यापकस्तु पाठकप्रोफेसरवर्योऽष्टशताब्दीजमेव वदति। मेकडानलप्रोफेसरस्तु नवमदशमशतकान्तरालजातमयोयुजत्। बेबरमतानुसारेण दशमशतकान्त्यसमयसामयिकमेवावादीत् प्रोफेसरक्लाटमहाशयस्तु दशमशतकारम्भभवमेव निश्चिनोति। रामेशचन्द्रदत्तस्त्वेकादशशतकजमेव तं वेत्ति। मतभेद एवं वर्तमाने प्रबलयुक्ति प्रमाण परिणता पाठकमहोदयानुमतिरेव गरीयसी सार्वजनीना सिद्धयति। परं केचनामुं कालिदासादपि पूर्वतरं व्याहरन्ति तेषां युक्तिस्तु—

पुष्पेषु जाती नगरेषु काञ्ची नारीषु रम्भा पुरुषेषु विष्णुः।
नदीषु गंगा नृपतौ च रामः काव्येषु माघः कविकालिदासः॥

इत्यत्र माघस्य कालिदासात्पूर्वं नामनिर्देशेन, तथा च—

धन्वन्तरि क्षपणकामरसिंह शंकु वेतालभट्टघटखर्पर कालिदासः।
ख्यातो बराहमिहरो नृपतेः सभायां रत्नानि वै वररुचिर्नव विक्रमस्य॥

इति कथनात्कालिदासं माघादर्वाचीन मनुमिन्वन्ति, तत्तु सर्वथाऽसङ्गतमेव नहि घटखर्पर-नीतिसार-पुस्तकाभ्यामेव किंवदन्तीयं दृढाधारा तथापि घटखर्पररचितोऽयं श्लोक इति तु संदेहदोलायितमेव।

अपरे तु धारानरेशभोजराजसमकालीनं माघपण्डितं बल्लालरचित-भोजप्रबन्ध जैनमेरुतुङ्गाचार्य-विरचित प्रबन्धचिन्तामण्यन्तर्गतमाघवृत्तान्तवर्णनेन वदन्ति श्रीप्रभाचन्द्र रचित प्रभावकचरितेतु।

तस्य श्रीभोजभूपालबालमित्रं कवीश्वरः।
श्री माघो नन्दनो ब्राह्मोस्यन्दनः शीलचन्दनः॥

इति कथनाद्धाराधिपभोजसमसामयिकोऽसावेवं योजयन्ति। किन्तु भोजप्रबन्ध प्रबन्धचिन्तामणि प्रभावकचरिताना मैतिहासिकतथ्याभावे जनश्रुत्याधार विषयीभूतत्वे हि न कथञ्चिदपि माघस्यैकादशशतके जनिः संसिद्धयति। ख्रिस्ताब्दीय दशमशतके वर्तमानेन सोमदेवेन स्वकीये यशस्तिलके माघस्य नाम निर्दिष्टमेव। काश्मीरिकेन तत्र भवता एकादशशतकान्तर्वर्तिना मम्मटभट्टेन काव्यप्रकाशे माघाया बहवः श्लोका उदाहृताः। कश्मीरमण्डलजेन प्रसिद्धेनानन्दवर्धनाचार्येण ध्वन्यालोके माघकाव्यान्तर्गतौ श्लोकावुदाहृतौ। तुङ्गेन नृपेन कविराजमार्गे माघं प्रशंस्य कालिदासेन सादृश्यं नीतः। ओघवर्षापरनामायं तुङ्ग ८१४–८७७ अन्तरालीयस्तस्मान्माघस्योत्पत्ति प्रलयौ नवमशतकात्पूर्वमेवेति विसंवादम्। बाह्य प्रमाणैरेवं घटिते निश्चिते चाभ्यन्तरीय मन्थनेन तस्मादसदृशमेव भाति। यतो हि—

अनुत्सूत्रपदन्यासा सद्वृत्तिः सन्निबन्धना।
शब्दविद्येव नो भाति राजनीतिरपस्पशा॥ इति

कथनाज्जयादित्यवामन रचित काशिकावृत्ति जिनेन्द्रबुद्धि विरचितटीकान्यासानुसारेण मल्लिनाथीयटीकोल्लेखनेनच तदर्वाचीनोऽसौ माघ इति निश्चप्रचमेव। तथाष्टमशतकोत्तरभागे वर्तमान इत्यपि निःसंशयमेव।

शिशुपालवधेतु समुद्रद्वारिकारैवतकादिवर्णनेन मालव वास्तव्य-दत्तकसूनोः माघस्य गुर्जरदेश एव जन्मभूमिः। वंशावली त्वस्य—

सर्वाधिकारी सुकृताधिकारः श्रीवर्मलाख्यस्य बभूव राज्ञः।
असक्तदृष्टिर्विरजाः सदैव देवोऽपरः सुप्रभदेवनामा॥
तस्याभवद्दत्तक इत्युदात्तः क्षमी मृदुर्धर्मपरस्तनूजः।
यं वीक्ष्य वैयासमजातशत्रोर्वचो गुण ग्राहि जनैः प्रतीये॥
तस्यात्मजः सुकविकीर्तिदुराशयादः
काव्यं व्यधत्त शिशुपालवधाभिधानम्॥

कश्मीरराजतरङ्गिणी

पूर्वतोऽनुवर्तते पौषमासीयादङ्कात् १९६२

ले०—गोविन्दराजनकः शास्त्री (M.A., M.O.L., L.T., H.H.)

सन्धिबन्धाय योसोभशाहो मिर्जाशकासिमौ ।
भगवद्दास सविधे प्रेषयद् बुद्धिमत्तरौ ॥
तौ तदन्तिकमागत्य भ्रातृभावे निवेदिते ।
सम्राजा कल्पिते सन्धौ प्रत्याजग्मतुः सत्वरम् ॥
उत्तरं भगवद्दास मन्त्रिण ऊचतुर्नृपम् ।
प्रणम्य पादौ संगृह्य देहलीमेत्य योसभः ॥
सम्राजोक्बरश्शाहस्य प्रभुत्वं स्वीकरिष्यति ।
चेत्तदाहं यतिष्ये वै कश्मीरधरणी भवम् ॥
निष्कण्टकं साधयितुं राज्यं ते दयया ध्रुवम् ।
प्रत्यागतेन कासीम मन्त्रिणैवं निवेदितः ॥
सहसा भगवद्दासं स समाशिश्रिये तदा ।
मन्त्रिवर्गमपृष्ट्वैव भीतः किं न करोति द्राक् ॥
संजातक्रोधाः सचिवा गर्हयन्तो नराधिपम् ।
चक्रुर्भद्रासने ज्येष्ठं तत्सुतं विक्रमाङ्कितम् ॥
कालक्षेपमकुर्वन् स जनकापत्तिशंकितः ।
अस्पृष्टो ह्यशोकभयदुष्टकौणपचेष्टितैः ॥
बालराजापि विभ्राजद्भास्वानिव नभस्तले ।
निर्जगाम स्वसेनाभियुद्धाय कृतनिश्चयः ॥
गाढं दुर्भिक्षयुद्धाभ्यां सम्राट् सैन्यं च दुःखितम् ।
बभूव सति दुर्दैवे फलाशापि निवर्तते ॥
भगवन्दास मन्त्री चोद्विग्नः सामादिसाधनैः ।
कमप्ययल्क्भराख्यं संप्रेष्य मन्त्रविशारदः ॥
मोभारका खाननाम्नः पार्वतीयमहीपतेः
उद्वाह विधिना पुत्र्या याकोभ मनिर्वतयत् ।

प्रलोभ्य रणक्षेत्रात्तमकभराभ्यर्णमानयत् ॥

पुरस्कृतं तु कश्मीराधीशं सम्राट् स नीतिवित् ।
तन्वन्तं चोपरोधादीन् ज्ञात्वा मन्त्रिप्रचोदनात् ।
कुचेष्टां विविधां सम्यग् दूरदर्शी विशारदः
कारावन्धनपूर्वं योसभं लवपुरे खलम्
निबन्ध रुषा तूर्णं तदा संवत्सरद्वयम् ॥

प्रत्यावृत्तेन काम्भोजान्मानसिंहेन धीमतः ।
आदेशं प्राप्य संम्राजो मोचितो बन्धनालयात् ।
अगमद्वंगदेशं ससाकं तेनैव योसभः
चतुर्वर्षं मितं कालं गमयित्वा कथमपि ।
अन्तर्मनःतापयुक्तो रोगग्रस्तकलेवरः
तत्रैव प्राप दिष्टयान्तमाधिव्याधिसमाकुलः ॥

स रामो वासं यः सह वनचरैराप विपिने
तथा वैदेही या दशमुखपुरे बन्धनगता ।
अहो गङ्गा शम्भोः शिर मुकुटगा या त्रिपथगाः ।
ह्यस्वस्थे स्वस्थे वा प्रभवति विधिर्दारुण गतिः ॥

रथमारुह्यासौ चियति भ्रमतीवं दिनमणि
सदा हित्वा श्रान्तिं वटुभिरथ साकं श्रुतिमुखैः ॥
जगन्नाथस्त्वेवं शव शिरकर उञ्छति शिवो ।
विचित्रो दुर्वारो भवति परिणामो हतविधेः ॥

अथ कश्मीरक्षोणीन्द्रो याकोफाशाहकाभिधः ।
बभूव समदाराति पक्षाकवलनोद्यतः ॥
शिखिपिच्छातिशोभाढयैश्चमरीबालबालकैः ॥
सुन्दरीकरपद्माभ्यां दोलितैः कृतवीजनः ॥
क्रूरस्तब्धः प्रमादी सन्नप्यसौ दययान्वितः
अनुजीविगणान् मित्राण्येव मेने नवो नृपः ।
स्वबंधूनपि सन्मानयुक्तानेवं ददर्श सः
सौहार्दं स्वप्रभावं च तन्वन् मित्रारिपक्षयोः ।

आसीद्लीडारनामा सचिवस्तस्य भूपतेः।
मादकासेवनाक्षिप्तचेता वेश समाश्रयः॥
प्रत्यहं राज्यकार्याव्यवस्था नात् प्राप्त वेदनाः।
चेलुः प्रजा नागरिकाः स्वाधिकारिजिहीर्षवः
कृत्यै जुगुप्सितैरेवं ज्ञातैर्दुष्टस्य मंत्रिणः।
आबालवृद्धं महती चित्ते भीतिरभून्नृणाम्।

(क्रमशः)

संपादकीयम्

विवाहवयोविमर्शः—

श्रियः ५।१ संख्यायां पं० धर्मदेवदीनानाथयोः शास्त्रार्थं विषयेऽस्माभि र्लिखितमासीत् यदिदानीं बहुकालादयं संवादः प्रचलति न च उभयपक्षतोऽस्य विरामाय संकेतो दृश्यते। अतोऽस्माभिः निवेदितं यदग्रे लेखकमहाभागौ कृपयास्मिन्विषये लेखान्-समापयेताम्। अस्मिन्नङ्के श्री पं० दीनानाथस्पोत्तरस्यार्धभागः पुनरपि प्रकाशितोऽस्ति। पं० दीनानाथ महाभागस्य लेखा यद्यपि विद्वत्तापूर्वका वेदशास्त्रप्रमाणयुक्ता भवन्ति, तथापि अतिदीर्घत्वा ल्लेखानां न वयं श्रियः पृष्टेषु सर्वेषां प्रकाशने क्षमाः। संमःनाय महाभागस्यास्माभिः प्राप्तो लेखः प्रकाश्यते। परं अस्मादुत्तरं क्षमां याचे यतो त्रैमासिक पत्रे यस्य पृष्ठ संख्या एव ५०-६० पृष्ठाः स्युः। तत्र ३६ पृष्टस्य लेखस्य कथमवकाशः। श्रीमान् दीनानाथ एकस्य विषयस्य शास्त्रार्थं अप्रस्तुतान् एवान्यान् विषयानुद्धरति। यथा 'विवाह वयो विमर्श' सम्बन्धी विषयेऽऽग्रहेन वेदे इतिहासोऽस्ति न वा प्रतिपक्षिनं शास्त्रार्थाया-मन्त्रयति। द्वित्रिपृष्ठान् च स्वपक्षं दृढयितुमेव लिखति। अतो लेखा अति दीर्घा भवन्तिः। यद्यस्माभिः लेखस्य किञ्चिद् संक्षेपाय प्रयत्नो विधीयते तर्हि श्रीमान् पण्डितमहोदय अस्मान् निज

पत्रेऽव्याक्षेपयति। यदि लेखक महाशयो नितान्तं विषयमेवमवलम्ब्य लिखेत् तर्हि कदाचित् लेखस्य समाप्तिरपि दृश्येत। आगामिन्यङ्के पं० धर्मदेवस्य प्रत्युत्तर प्रकाशनानन्तरं (यदि पण्डित महोदय उत्तरं प्रेषयेत्) वयं विवाह वयो विमर्श रूपं शास्त्रार्थं समापयेम। स्वपक्षं स्वमतञ्च पाठक महानुभावानां संमुखे संस्थापयिष्यामः।

वाराणसी धर्मक्षेत्रम्—

भारत सम्राट् प्रतिनिधिः (Viceroy) लार्ड लिलिथगो महोदयः स्वधर्मपत्न्या साकं भारतीय हिंदूनां प्रसिद्धं धर्मक्षेत्रं वाराणसीं अगस्तमासस्यारम्भे अलङ्चकार। भारते वर्षे लार्ड लिलिथगो महोदयः कतिपयमासेभ्य एव वाईसराय रूपेणागतः। प्रथमं स्थानं भारत प्रान्तेषु वाराणस्येव यत्र महानुभावोऽयमागतः। तत्रत्यैः पण्डितैः महत् स्वागतं प्रदर्शितं। वाईसराय महोदयस्यागमनेन हवनयज्ञमपि रचितम्। वेदमन्त्रैः यत् स्वागतं राज्यशक्तेः प्रदीयते घण्टाघोषणासु भागीरथीतटेषु वाराणसी मन्दिरेषु राज्यप्रतिनिधिभ्योऽर्पितम्। महती च राज्यभक्तिः महाराजेन बनारसीयेन प्रदर्शिता। प्रसन्नचेता वाईसराय अपि वाराणसी पण्डितान् प्रसंशयामास। वाराणसीयभारतीय हिन्दूनां कृते धर्मक्षेत्रस्यास्य गौरवञ्च स्ववक्तृतायां प्रदर्शयामास। हिंदूधर्मानुयायिनां धर्म कर्म ज्ञान स्थानं विद्यापीठस्य परमपवित्रं क्षेत्रमिदं कस्य हिंदूधर्मनुयायिनः सहृदयस्य हृदयं न सन्तोषयति। कस्य न भवति कामना वाराणसी दर्शनाय।

कामनयैवैतया प्रेरितोऽहमपि वर्षस्यास्य प्रारम्भे कलिकाता नगरीतः प्रतिनिवृत्यागतः। विशेषतो लेखे सरस्वतीयात्रिके वाराणसीये स्वविचाराः प्रकटी क्रियन्तेऽऽगामिन्यङ्के श्रीःपत्रे। कलिकाता नगर्या वर्णनन्त्वस्याम् पूर्वस्याञ्च संख्यायां समाप्तमस्ति।

समालोचनम्

मधुरवाणी—

पाक्षिक संस्कृतपत्रं बैलगाम कर्णाटकेभ्यः बुर्ली श्रीनिवासाचार्यैः प्रकाशितं श्रीगलगली रामाचार्यैः संपादितम् । महान् प्रयासः महानुभावानामेतेषां यैः पाक्षिकरूपेण देववाणी प्रचाराय पत्रमिदं प्रकाश्यते । पञ्चसञ्चिकाः पत्रस्यास्य श्रीसंपादक महोदयैरस्मदभ्यर्णं प्रेषिताः येभ्य अस्याकृति लेखाश्च दृष्टा अस्माभिः । नितान्तं संस्कृतप्रणयिनां मनोज्ञानविनोदाय ऐहिकामुष्मिकफलप्राप्त्यै अत्युत्तमेयं पत्रिका । महतीसेवा संस्कृत वाङ्मयस्य कर्मणानेन कृता । मूल्यं पत्रस्य १॥) ।

प्राप्ति स्थानं—बेलगाम (कर्णाटक) मधुरवाणी कार्यालयः ।

—o—

अन्त्याजानां मन्दिरादि प्रवेशः—

पं० विश्वदेव शास्त्रिणा कश्मीर निवासिना विषयेऽस्मिन् द्वित्रिपृष्टको लेखः श्रियः ४-४ संख्यायां प्रकाशित आसीत् यस्याभिप्रायोऽन्त्यजानां शास्त्रयुक्ति प्रमाणाभ्यां मन्दिर प्रवेशेऽधिकारोऽनुमोदित आसीत् । यद्यपि तस्योत्तरं नापेक्षतेऽस्माभिस्तथापि सन्मानार्थं श्री पण्डित दीनानाथस्य ३८ पृष्टात्मको बृहत् लेखस्तस्य विरुद्धेऽस्माभिः प्रकाशितः । तस्योत्तरं श्रीमता विश्वदेवेन न प्रेषितम् । परं मान्येन पं० विद्याधर भास्करेण गुरुकुल पोठाहारत ज़िला जेहलमतः पूर्वलेखसमर्थको लेखः प्रेषितोऽस्ति । यश्च लेखो ऽस्मिन्नेव श्रियोऽङ्के ऽन्यत्र प्रकाश्यते । अस्मिन् विषयेऽग्रे वादविवादाय न स्थानं विद्यते श्रियः पृष्ठेषु । न चास्माभिरुत्तरप्रत्युत्तर रूपेण लेखाः प्रकाश्यन्ते । परं यदि स्वतन्त्रो लेखः कस्यचिद् युक्तिप्रमाणाभ्यामनु मोदितः स्यात् तर्हि प्रकाश्यते । परं अति दीर्घा लेखाः न स्थानं लभेयुः । लेखक महानुभावानां महाननुग्रहःस्यात् यदि ते स्वाभिप्रायं संक्षेपेनैव प्रकाशयेयुः ।

कुलभूषणः

संस्कृतवाङ्मयसंसारस्यात्मोद्धाराय प्रयत्नः

निम्नलिखितपत्रद्वयं सादरेण प्रकाश्यते संपादकेन

श्री वाग्चेनमः

१८-८-३६ मितौ नौगछिया-राघवेन्द्रसंस्कृतविद्यालयस्य पाक्षिकाधिवेशनम् प्रधानाध्यापकस्य सभापतित्वे यथा नियमं सम्वृत्तम्। यत्र श्रीयुत शतञ्जीव कुमारकर्तृक-पुराणप्रवचनानन्तरम् सन्ध्योपासनाविषयमालम्ब्य संस्कृतगिरा व्याख्यातवन्तः। सर्व सम्मत्या प्रस्तावोऽयं स्वीकृतः यत् पाक्षिक-परीक्षायां, विशिष्ट कारण-मन्तरानुपस्थितश्छात्रः आणकत्रयेण दण्ड्यः स्यात् इति।

श्री वाग्चेनमः

४-८-३६ अद्य नौगछिया राघवेन्द्रसंस्कृतविद्यालयस्य पाक्षिकाधिवेशनं प्रधानाध्यापकस्य सभापतित्वे यथा नियमं समजनि, यत्र श्रीयुक्त वलभद्रमिश्र विद्यालयद्वितीयाध्यापककर्तृकपुराण-प्रवचनान्तरं साहित्ये सरलता क्लिष्टता वापेक्षितेति विषयमालम्ब्य छात्र मिथिलया स्वाभिप्रायं योग्यशब्दैः प्रकाशितवन्तः, अन्ते सर्व सम्मत्या प्रस्तावोऽयं स्वीकृतः, समितावत्र यथा काशीसूर्योदयो मासिको नियमेनायाति, तथैव दरभङ्गा "मिहिर पत्रम्" काश्मीर श्रीनगर "श्रीः" पत्रञ्चायातु, किञ्च सभासञ्चालकः प्रतिसभं संक्षिप्त-विषयन्त्र तत्र पत्रे प्रकाशयितुम्प्रेषयेत् यदिहायाति।

॥ इति ॥

सूचयिता—

श्री परमानन्द झा

सभासंचालकः।

छात्राणामभ्यर्थनम्

(ले० – नौगछिया राघवेन्द्र संस्कृत विद्यालय प्रधानाध्यापकः पं० श्री सुरेशकुमारः साहित्य धुरीणः)

नाविदितं कस्यचित् यदत्र संसारे सर्वे स्वकर्मसूत्रग्रन्थिताः परस्परं निरपेक्षाः सन्ति, अनयैव परिपाट्या अस्माकं पूर्वजाः स्वीयं स्वीयं कर्म उपभुज्य संसारं परित्यक्तवन्तः। वर्त्तमाना वयमपि एवमेव गच्छेम, अत्र न संशयकलिकापि, अतएव इदं नूनम् प्रधार्यम् यदत्र किं कर्त्तव्यम् येनास्माकं श्रेयः स्यात्। यद्यप्यत्र बहुविधं मतं पश्यामि, कश्चित् कामविधिम् अन्योऽर्थ विधिम्, इतरो धर्मविधि भिन्नो मोक्षविधिं श्रेयोऽधिगच्छति। कश्चिच्च सर्वात्मना स्वात्मपरिपालनं श्रेयोऽधिगच्छति, तच्च मिथ्याप्रयोगेण भवतु चौर्य्येण, दस्युतया, इतरकुकर्माचरणेन वा, परम् नितान्तं कष्टमस्ति यद् वास्तविकश्रेयसि विरलानामेव प्रायः प्रवृत्तिः, तस्मात् दुर्घटेऽपि कलावस्मिन् अस्माभिस्तथाचरणीयम् येन ऐहलौकिकम् पारलौकिकञ्च न विरुद्धयेत्, तथा हि कश्चित् कविः " या लोकद्वयसाधिनी तनुभृतां सा चातुरी चातुरी " तच्चास्माकम् अनायाससाध्यं विद्यासाधनमेवास्ति। तत्रापि इदानीं दैवदुर्विपाकेन जनानां चेतः परिवर्तितम् पश्यामि। यथा अद्यत्वे नवोढ़ा नायकेव न कस्य भावुकस्य स्वान्तं परीक्षा प्रति पलमलंकरोति। यद्यपि परीक्षोद्देशः नितान्तं रमणीय आसीत् परं हाकष्टम्, इदानीं तु " यच्चिन्तितं तदिह दूरतरं प्रयाति यच्चेतसापि न कृते तदिहाभ्युपैति " इत्याभाणकम् प्रतिजनं शिरसि चरणं दत्वा नृत्यति। हा ! क परीक्षाया ग्रन्थानां परिशीलनता इष्टा आसीत् कचेदानीं शुकवदितस्ततो विद्वल्लेखमभ्यस्य ग्रन्थसारस्य भूस्पर्शनमपि न कुर्वन् शास्त्रं कलुषयति भारतस्य भावी भावुको युवा। किम्वा तस्य वराकस्य दूषणम् " यद्यदा चरति श्रेष्ठः तत्तदेवेतरो जनः। स यत् प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्तते।।" इदानीं तु अध्यापका एव निस्संकोचं छात्रान् उपदिशन्ति 'यदि त्वम् लेखमभ्यस्य न गच्छेः'

तर्हि परीक्षां नोत्तरेः। ग्रन्थाभ्यासेन इदानीं कस्तव लाभः इदानीन्तु यथाकथंचित् परीक्षैवोत्तर्तव्या इति छात्राः तादृशीं पाठशालां तत्तत् परीक्षायाम् कार्तिके शुनी श्वानइव अनुधावन्ति यत्र पाठशालायां यद्विषयपरीक्षायाः प्रश्नदाता अध्यापकोऽस्ति। यद्यप्ययं तत्तत्परीक्षा-समित्या प्रान्तेभ्यः हितायैव परीक्षकपदे निर्धारितोऽस्ति, परमयं किम्पश्यन् स्वीयधैर्यमुत्सृज्य देशयूनो निघ्नन् छात्रानुपदिशति यल्लेख-मभ्यस्यैव गच्छत विलिख्य च ददाति, प्रायः प्रतिवर्षं स यत् प्रश्नं निर्धारितवानस्ति तदेव विलिख्य छात्राय ददाति वदति च इयत्स्थलं साधु कुरु इतरस्य नास्ति प्रयोजनम्, यस्य पत्रस्य स स्वयं परीक्षको नास्ति तस्यापि प्रश्नज्ञानं तत्कृते इति सुलभं भवति। यत् स्वीयपत्र प्रश्नम् इतरपत्रपरीक्षकं व्याहृत्य ततोऽपि जानाति। तत्रापि ये महो-दयाः प्रश्न निरीक्षणे सन्ति, प्रश्नमुद्रायणे वा, तैस्तु सम एव प्रश्नाः निरीक्षिताः भवन्ति। तेषामेव छात्रः प्रायेण पदकमधिगच्छति; इतरे प्रथमश्रेण्यां किमिव गच्छन्तु।

अये मे वत्साश्छात्राः? अवधत, युष्माकं जीवनोपरि कीदृशोऽयम् कुठाराघातः, अध्यापकास्तु युष्माकं जीवनमुपभुज्य मयात्र वर्षे इयन्तश्छात्रा उत्तारिता इति यशो भाजनतामभिगच्छन्ति परं युष्माकं कृते को लाभः इति, इदानीं स एव समयः समागतोऽस्ति। यत्र भवन्तः स्वयमेव विचारं विधाय स्वीयकर्तव्यपद्धतिं निर्मिमीरन् येन "या लोकद्वयसाधिनी तनुभृतां सा चातुरी चातुरी," इति प्रागुक्तश्रेयस्साधनशैलीं न व्यपगच्छेत्, इदानीं यथा परीक्षायाः प्रचारः तथा परीक्षोत्तीर्णतामात्रेण लौकिकमिष्टं साधितमवगच्छन्ति चेत्तः अवगच्छन्तु नाम? पारलौकिकं तु सर्वं शिष्टमेव तिष्ठति। यतः एकः शब्दः सुष्ठु प्रयुक्तः सम्यग्ज्ञातः स्वर्गे लोके च कामधुग् भवति। वर्तमानपरीक्षाशैलया कथं सुप्रयुक्तः सम्यग् ज्ञातश्च भवेदिति स्वयमेव विचारयन्तु। मन्मतेन तु लौकिकमपि इष्टं न साधितं भवति यतः परीक्षामात्रमुत्तीर्यापि योग्यसभायाम् न स योग्यतया गणितो भवति,

किञ्च यद्यध्यापनमेवेष्टं, तदपीदानीं, न केवलं परीक्षामात्रेण लभ्यते, प्रायः उच्चावचेषु सर्वेष्वेव विद्यालयेषु अध्यापनादिक्रियाकौशलं प्रत्यक्षेण दृष्ट्वा अध्यापका निर्धारिता भवन्ति, तस्मात् परीक्षायाः यो गम्भीरः परिणामः प्रायः निश्चित आसीत् स एव लब्धव्यः, प्रधानेषु कृतो यत्नः फलवान् भवति, अन्तेऽध्यपकानपि सप्रार्थनं प्रार्थयामः यत्स्व देशबालकान् मुधाऽयोग्यान् मा कुरुत शास्त्ररक्षकव्याजेन शास्त्रभक्षका मा भवत । इति शम् ।

महात्मा तुलसीदासः

(ले०—पं० श्यामलालः कथावाचकः सङ्गमेश्वर श्रीनगरतः)

मान्या विपश्चित्प्रवराः नास्त्यविदितमात्रभवतां महात्मना तुलसीदासस्य जन्म अलौकिकानि कार्याणि चातितरां लोकोक्तिमनुसृत्य बहुभिर्लेखकैः निरूपितानि । किन्तु अद्य यावन्न कोपि तादृशो ग्रन्थः समुपलभ्यते, येन महात्मनोस्य जीवनचरित्र सम्यग् ज्ञायते, तस्मादयं जनः भक्तमालादि पुस्तकेभ्यः संगृह्य यथामति संस्कृतहिन्दीभाषाकोविदस्य महात्मनस्तुलसीदासस्य जीवनं, चरित्रञ्च निरूपयितुमीष्टे । श्रीमतः शिवसिंहसरोजस्य मतेन त्र्यशीत्यधिके पञ्चदशतमे शतके तन्निकटे एव संवत्सरे वा गोस्वामिन स्तुलसीदासस्य जन्म सरयूपारीणभूदेववंशेऽभूत् । कौमार एव तदम्बा हुलशी नामधेया आत्मारामाख्यो जनकश्च स्वर्ययौ, पित्रोरभावान्महात्माऽय बन्धुभिः पालितो ग्राम्यपाठशालायां गृहीतविद्यश्च कालं निनाय । पश्चात् तारुण्ये कृतदारपरिग्रहो गृहस्थः स्वदारास्वत्यन्तमासक्तोऽभूत् । लोकोक्त्या तारक नामानं पुत्रञ्च लेभे, पूर्वजन्मसंस्कारवशात् सत्कुलोद्भवाद्वा वृत्तमस्य महात्मनः सर्वथा विशुद्धमेवासीत् । कदाचित् पित्रोर्गृहं प्रत्यनुज्ञामप्राप्यैव रत्नावलीत्यभिधा तत् पत्नी जगाम । तत् विदित्वा तुलसीदासः पत्नीप्रेमातुरः झटिति तामनुययौ । सा च पत्युरनेन कर्मणा लज्जिता तं धिक् कृत्य उवाच......।

दोहा--लाज न लगत आपको, दौरे आयहु साथ ॥
धिक् धिक् ऐसे प्रेम को, कहा कहुँ मैं नाथ ॥१॥
अस्थि चर्म मय देह मम, तासों जैसी प्रीति ॥
तैसी जो श्रीराम में, होत न तो भवभीति ॥२॥ इति

तच्छुत्वैव प्रबुद्धस्य महात्मतुलसीदासस्य विचारदृष्टिः समुत्पन्ना। तदानीमेव तीव्रतमवैराग्याक्रान्तचित्तः स्वन्त्वयतो जनस्य काशीं प्रतस्थे। तत्र शिवमाराधयामास। भगवतः श्रीरामस्य दर्शनं प्रति समुत्सुकः तद्भक्तिं दिवानिशं निषेवे, काशीपुरवासी कोपि गोस्वामी नरहरिस्तद् विलोक्य तमुपदिदेश, शास्त्राण्यध्यापयामास च। एवं स गुरुसमीपे वसन् यथावसरं तेन साकं कुरुक्षेत्रादिस्थानेषु पर्यटन् गुरोः कृपां "काले श्रीरामदर्शनमवेक्ष्यसीति" वरंच लेभे। महात्मा तुलसीदासः काश्यां शौचावशिष्टं पानीयं मार्गस्थस्य कस्यापि वृक्षस्य मूले सदा प्रक्षिपतिस्म। स च वृक्षः प्रेताधिष्ठितोऽभूत। अतो जलेन तृप्तः स प्रेतः स्वां तनुं प्रकटयित्वा "तृप्तोऽहं किन्ते सहायं करिष्यामि इत्युवाच। तुलसीदासस्तच्छ्रुत्वा रामदर्शनं कारयेति प्रत्युवाच। प्रेतस्तु "नाहं शक्तस्तत्र, किन्तूपायं कथयामि येन श्रीरामदर्शनमवाप्स्यसि। मन्दिरेऽमुष्मिन् रामायणकथा कथ्यते। तत्र कश्चित् मनुष्यो मलिनाम्बरः कुरूपः प्रत्यहं कथा शुश्रूषुः सर्वेभ्यः प्रथममायाति पश्चात् याति च। असौ मनुष्यो भगवान् वायुपुत्रोऽस्ति तमेव शरणं याहि। स दयावशंवदः ईप्सितं ते पूरयिष्यति" इति प्रोवाच, गोस्वामी तुलसीदासः प्रेतोक्त्या तत्र गत्वा हनुमन्तं प्रत्यभिज्ञाय च विजने तच्चरणावभिवन्द्य जग्राह। हनुमांस्तं बहुशो निवारयामास, परं गोस्वामी तुलसीदासस्तस्य स्वमनोरथपूर्णसमर्थं स्वहठाद् पादौ गृहीत्वा तस्थौ। सञ्जातकरुणो वायुपुत्रः श्रीरामं चित्रकूटपर्वते द्रष्टासि अतस्तत्रैव याहि" इत्युक्त्वाऽन्तर्दधे। सन्तुष्टो महात्मा तत्र गत्वा कतिचिदहानि तस्थौ। एकदा कौचिद् हरिणमनुधावन्तौ धनुर्बाणहस्तौ श्यामगौरकायौ मनोहरौ कुमारावपश्यत्। तौ

निरीक्ष्य चकितो विस्मितश्च श्याम मूर्त्याऽऽकृष्टमानसश्च रामलक्ष्मणौ इति तं व्यजानात्। अनन्तरमेव हनुमताऽऽगत्य उक्तमिमौ रामलक्ष्मणावास्ताम्। तुलसीदासस्तु पश्चात् तयो दूराद् दर्शनं नेच्छाम समीपे दर्शनं कारयेति तं प्रार्थयामास। महावीरस्तु एकवारं पुनर्दर्शनमवाप्स्यसि इत्युक्त्वाऽन्तर्दधे। कदाचित् तुलसीदासश्चन्दनघर्षणासक्तः अष्टवर्ष देशीयं कुमाराकृतिं धृत्वा श्रीरामस्तत् समीप उपाविवेश। तुलसीदासस्तु तद्रूपमोहितः श्रीरामोऽयमिति न ज्ञातवान्। तदानीमेव हनुमान् शुकरूपं धृत्वा निकटस्थतरुशाखामधितस्थौ॥

स कुमारो महात्मन् स्वहस्तेन चन्दनैस्तव भालं भूषयामीति तुलसीदासमुक्त्वा तथाकरोत्। तरुशाखास्थितः शुकरूपधारी हनुमान्........।

दोहा—"चित्र कूट के घाट पर, भइ सन्तन की भीर।
तुलसीदास चन्दन घिसै, तिलक देत रघुवीर॥"

इति पद्यं पपाठ, पद्यस्यास्य श्रवणात् बालकममुं श्रीरामं विज्ञाय तुलसीदासस्तमस्तौत्। ततो भगवानप्यन्तर्दधे, एवमनेकविधाः जनश्रुतयः सन्ति। याभिः पतितान् पावयन् प्रत्यर्थिनो जयन् आर्तान् रक्षन् श्रीकृष्णमूर्तिं वंशीधरां चन्द्रकिमुकुटालंकृताञ्च जटाजूटिनीं धनुर्बाणहस्तां परिणमयन् महात्मनऽयं लोकातिगं कर्म कुर्वन् भुवं भूषयामास।

लोकोपकारः

महात्मना तुलसीदासेन हिन्दु समाजस्य स्वीये समये यादृशी सेवा समनुष्ठिता। विरला एव महात्मनस्तादृशीं विहितवन्तः। एतस्य समये भारते महम्मदीयानां साम्राज्यमासीत्। हिन्दु जनता धर्मेण सभ्यतया शास्त्रैः देवालयैश्च सार्धं विपद्सागरे मग्ना अभूत्। विपदाकुलत्वात् भ्रान्तचित्ता किं कर्त्तव्यमिति न निश्चिनुतेस्म। किं बहुना जनतेयं कबीरदासस्य निराकारब्रह्मोद्देशेन वर्णव्यवस्थानिराकरणप्रवणोपदेशेन च निराकारब्रह्मणः स्वीयां रक्षामलभमाना विध्वस्ता

विपरीत गामिनी चाभूत्। तदानीमेव सदाचार शिक्षामुपदिशन् सगुणं ब्रह्म प्रतिपादयन् स्वभक्तरक्षायै ब्रह्मणोऽवत्तरणमुपदिशन् परस्पर प्रेम प्रवर्धयितुं कर्त्तव्यं प्रदर्शयितुं विदेशीयैः दस्युभिर्मुषितां भारतलक्ष्मीं पुनरानयितुं साक्षात् कविः कण्ठीरवः वाल्मीकिः तुलसीदास रूपो रामचरितमानसप्रणयनपरः श्रेयस्करं मार्गं भारत जनतोद्धाराय निर्दिष्टवान् ॥

गीर्वाण (वाणी) कोविदत्वम्

भगवाँस्तुलसीदासो न केवलं हिन्दीभाषाभिज्ञ एवासीत्। किन्तु स्ववाणी निपुणोपि बभूव । इत्यत्र रामचरितमानसे प्रति काण्डं संस्कृतश्लोकाः प्रमाणभूताः। वेदान्ततत्वविद् गीताशांकर भाष्यप्रणेता अनेक वेदान्त ग्रन्थानाँ रचयिता श्रीमधुसूदनसरस्वती वाराणस्यां निवसन् गोस्वामितुलसीदासस्य पाण्डित्यविषये इत्थं समुदीरयामास………………

"आनन्द काननेऽह्यस्मिन् जङ्गमस्तुलसी तरुः ।
कविता मञ्जरीयस्य रामभ्रमरभूषिता ॥ इति

"संस्कृत साहित्यस्य महता पण्डितेनापि किमर्थं हिन्दी भाषायां भवता कविता क्रियते" इति केनापि सुधिया पृष्टस्तुलसीदास-स्तमवदत्…………

"मणि भाजन विष पारई पूरन अमी निहारि ।
काँ छाँडिय, का संग्रहिय; कहहु विवेक विचारि ॥ इत्यादि

रामचरितमानस नामक ग्रन्थे महात्मातुलसीदासेन प्रायः श्रुति स्मृति पुराणादि धर्मग्रन्थानामनुवाद एव कृतो यतस्तेन……

"नाना पुराण निगमागमसंभतं यद्
रामायणे निगदितं क्वचिदन्यतोऽपि ।
स्वान्तः सुखाय तुलसी रघुनाथगाथां
भाषा निबन्धमतिमञ्जुलमातनोति ॥" इति पद्यं रामयणस्य प्रारम्भ एव प्रतिश्रुतमास्ते ॥

इदानीं कतिचिदुदारणानि पूर्वोक्तशास्त्रानुवादसूचकानि महात्मनोऽस्याधो निर्दिश्यन्ते ।

वर्षावर्णनम् भागवते यथा—

मूलम्—मेघागमोत्सवा हृष्टाः प्रत्यनन्दत् शिखण्डिनः ।
गृहेषु तप्ता निर्विश्मा यथाच्युत जनागमे ॥

अनुवाद—लछिमन देखहु मोगन, नाचत वारिद पेखि ।
गृही विरत रत हरष जस, विष्णु भगत कहुँ देखि ॥

मूलम्—श्रुत्वा पर्जन्य निनदं मण्डूका व्यसृजन् गिरः ।
तूष्णीं शयानाः प्राग् यावद् ब्राह्मणा नियमात्यये ॥

अनुवाद—दादुर धुनि चहुँ ओर सुहाई । वेद रटत जनु बटु समुदाई ॥

शरद् वर्णनम्, भागवते यथा—

मूलम्—शरदा नीरजोत्पत्या नीराणि प्रकृतिं ययुः ।
भ्रष्टानामिव चेतांसि पुनर्योगनिषेवया ॥

अनुवाद—सरिता सर निर्मल जल सोहा ।
संत हृदय जस गत मद मोहा ॥

ईश्वर सम्बन्धे, उपनिषदि यथा—

मूलम्—अपाणिपादो जवनो ग्रहीता, पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः ।
स वेत्ति वेद्यं नच तस्यास्तिवेत्ता, तमाहुरग्र्यं पुरुषं महान्तम् ॥

अनुवाद—पद विनु चलै सुनै बिनु काना ।
कर विनु कर्म करै विधिनाना ॥
आनन रहित सकल रस भोगी ।
विनु बाणी वक्ता बडयोगी ॥इत्यादि ।

भगवद् गीतायां यथा

मूलम्—यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ।
अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ॥

परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् ।
धर्मसंस्थापनार्थाय सम्भवामि युगेयुगे ॥

अनुवाद—जब जब होहि धर्म की हानि
बाढै असुर महा अभिमानी ॥
तब तब धरि प्रभु विविध शरीरा ।
हरहि दयानिधि सज्जनपीरा ॥ इत्यादि

एवं स भारतभुवं कृतार्थयन् रामायण, दोहावली, गीतावली, विनयपत्रिकादि द्वाविंशतिभिर्ग्रन्थैः कर्तव्यमीश्वरभक्तिं सदाचारं प्रकटयन् दुःखाम्बुधे हिन्दूजनतायाः उद्धारं कुर्वन् अशीत्यधिके षोडश शतके वैक्रमे (१६८०) श्रावण शुक्लसप्तम्यां गङ्गातीरे समाधिनिष्ट परमधाम भेजे। महात्मनोऽस्य वैकुण्ठधामाश्रयणादारभ्येदानीं यावद् द्वाविंशदधिकं शतत्रयं (३२२) व्यतिजगाम। यदुक्तम्—

संवत सोलह सौ असी,
असी गङ्ग के तीर।
श्रावण शुक्ला सप्तमी,
तुलसी तज्यौ शरीर ॥

—०—

अन्त्यजानां मन्दिरादिप्रवेशः

(लेखकः—श्री विद्याधरो भास्करः गुरुकुल पोठोहार)

श्री नाम्नः पत्रस्य तुर्याब्दस्य तृतीयाङ्के "अन्त्यजानां मन्दिरादि प्रवेशः" इति विषयकं मुद्रितं लेखमवालुलोके। लेखकमहोदयो जनतायां भेदभावं दर्शयन्नपि कासु चिद्विशेषास्ववस्थासु सर्वे समानाधिकारिण इति युक्तिभिः प्रमाणैश्च सम्यङ्निरूपयामास। समाजहितकरीं समताञ्चेमामुन्नत्या दृढ़ाधारं स्वीचकार। परं श्रीमते पण्डित दीनानाथाय शास्त्रिणे इदं साम्यं नारोचत। साम्यं हि मृत्युर्लयो वेस्त्येवमसौ प्रतिपद्यते। यद्यपि शास्त्रिणो युक्तयः प्रमाणानि च स्वविषयं द्रढ़यितुमर्हाणि, तथापि साम्यद्योतकानि प्रमाणानि स्वल्पान्यल्प

संख्याकानीति न केवलमभीष्टसत्यतां निर्द्धारयितुकामैः पक्षपातावरणमपहाय तत्संगमयितुं प्रयतितव्यम्। यथा स्त्रीपुरुषयोर्द्वयोरेव न केवलं धर्मार्थकाममोक्षाणां प्रवृत्तय एव समाना अपितु भगवान् द्वावेव स्त्रीपुरुषौ धर्मादिचतुर्वर्गमधिगन्तुं वेदमुखेन विविधोपायान्समानमेवोपदिदेश। गार्हस्थ्यधुराञ्च वोढुं यद्यपि तौ समानं नियुक्तौ तथापि स्त्रीवद्गर्भधारणे पुरुषो नैव वाध्यते। यतोऽयं वैषम्यातिशयः। एवंविधेषुस्थलेषु साम्यवैषम्ययोरेकतरस्याग्रहो दुराग्रह एव। योग्यतानुकूलमधिकारावधारणमेव बुद्धिचातुर्य्यं न्याय्यञ्चाहुः।

एवमेव वेदादिशास्त्रेषु परस्परं विरुद्धत्वेन भासमानानि स्थलानि बहुत्र लभ्यन्ते, परमेकस्यैवकर्तुस्ततोऽपि मनुष्वसम्भवैः प्रमादाहिदोषैरलिप्तस्य सत्यज्ञातुः प्रभोः रचनायां व्याघातादयो दोषा असम्भवा एव, नैतच्छास्त्रिमहाभागोऽपि निह्नुते यतो हि सौभाग्येन भवान् भगवन्त वेदमुन्मत्तप्रललापन्न मन्यत अपितु बुद्धि पूर्वा वाक्यकृतिर्वेद इत्येवं तत्रातिष्ठते।

साम्यवैषम्ये द्वावेव भावौ समष्टिजगता (सामाजिक जीवनेन) व्यष्टिजगता (वैयक्तिक जीवनेन) च सुसम्बद्धौ। सामाजिकं प्रत्यङ्गं स्वमधिकारं रक्षन्नेव समाजं पुष्णाति, विरुद्धश्चातः किञ्चिदपि सामान्यमङ्गमात्मकर्तव्यं जहन्न केवलमात्मक्षतिमनुभवति, सामाजिक विनाशेऽपि तद्धेतुतां गच्छति। यद्यपि तान्येवाङ्गानि स्वकार्यव्यासक्तानि कर्तव्यदृशा मिथो भिन्नान्येवोपलक्ष्यन्ते, तथापि समुदायसाध्यं सममेव लक्ष्यं सम्पादयन्ति समान्येवोच्यन्ते। यथा यन्त्रावयवः क्षुद्रादप्यतिक्षुद्रा महान्तो वा नियतं कर्म कुर्वाणो भिन्ना अपि यन्त्रजायमानवस्त्रादि पदार्थोत्पादने समानभागिनः। एवं हि भगवता वेदेन यत्र तत्र समाजसंहतिरुपायमुखेन सम्यगुपदिष्टा—

संगच्छध्वं संवदध्वं संवो मनाँसि जानताम्। देवा भागं यथापूर्वे संजानाना उपासते। समानी प्रपा सहवोऽन्नभागः समाने योक्त्रे सहवो-युनज्मि। सम्यञ्चोऽग्निं सपर्यता सनाभिमिवाभितः। अथर्व०

समानो मन्त्रः समितिः समानी समानं मनः सह चित्तमेषां, समानं मन्त्रमभिमन्त्रये: समानेन वो हविषा जुहोमि । ऋग्वेदः

इत्येवंविधः प्रशस्तः साम्यवादो न काप्यन्यत्रोपलभ्यते । घृणायास्त्वत्र नास्त्यंशतोऽप्यवकाशः । नचाममात्माघृण्णाविषयः, अशुभानि कर्माणि व्यवहाराश्चेदृशा घृणापात्राणि । कर्माणि संस्काराश्चैव नरमलक्षितमुन्नमयन्ति पातयन्ति च क्षणम् ।

अन्यस्य चितमभिसंचरेण्यं, ऋ०

चञ्चलं हिमनः कृष्णः , गीता

इति भगवद्वचसा मनसोऽस्थै यविगतौ महात्मनामपि पतने, तस्य स्थिरतायां सम्पादितायाञ्च दुरात्मनामप्युद्धरणोऽद्भुतपरिणामाविर्भावः सम्भवतीति द्योतितम् । दृष्टान्तश्चात्र ऋषिर्वाल्मीकिः, महात्मा सूरदासः भक्तकवीरादयो बहवः सन्तो वरिवृतति । एत एवात्र महाभागाः प्रबलप्रमाणरूपा यत्प्रत्येकमपि नाऽत्ययोग्यताञ्चेत्परिवर्धयितुमनुकूलमवसरमधिगच्छेत तस्मै दीयेत वाऽचिरमेवासावभ्युदितः स्यादिति । एष एव च न्यायपन्थाः, यदुन्नत्याः सर्वे मार्गाः सामर्थ्यभृद्भ्यो धीमद्भ्योऽपावृताः स्युराध्यात्मिका जातीयसम्बन्धिनोऽपि वा । अत्र हि विषये सर्वेषां समानाधिकारतां सङ्केतयन्ती प्रौढ़ां प्रबलां युक्तिमेतान्नकोऽपि खण्डयितुं पारमति । यथा :—

चक्षुष्मतां सूर्ये, रसनावतां जले तद्रसे वा, बुद्धिमतां ज्ञाने (वेदे) अल्पज्ञानां अल्पसामर्थ्यानामात्मनोऽपेक्षया महत्यां शक्तौ श्रद्दधतां भक्तिमतां च जीवानामीश्वरोपासनायां सर्वथा समेषां पूर्णाधिकारः, यतो हि सूर्यादि साधनान्यन्तरेण चक्षुरादीनि अर्थशून्यानि, नचेश्वरदत्तस्याणुरपि व्यर्थ इति वक्तुं शक्यम् । ये चक्षुष्मतां सूर्यदर्शनं विघ्नन्ति, जिह्वावतरसोपभोगादपवारयन्ति, मतिमतश्च शिक्षाभावेन वञ्चयन्ति, श्रद्धया भक्त्या चालङ्कृतस्योपासनाद्वारमपिदधति ; ते पापा निर्दया आततायिनः प्रभोराज्ञाया नियमस्य च भङ्क्तार उच्यन्ते । ततोऽन्यथा उन्नतिपथं स्वातन्त्र्येणाप्याप्ययै नोन्नत्यैचेष्टन्ते तेऽधन्या भाग्यहीना

नराधमाः। त एव शूद्रा ये कथमपि कांचिद्विद्यामधिगन्तुमशक्ताः। शूद्रस्यान्त्यजस्य वापि गृह उत्पन्नो बालो बुद्धियोग्यतां च बिभ्रदपि केवलं जन्मना दोषेण विद्यादीनामभाजनमित्येवंविधस्तु न न्यायः। एषान्यायसरणिस्तु भगवतस्तद्भक्तानां धर्मशास्त्रकाराणामृषीणां मुनीनाञ्चापि नेष्टा—

यथा—१. धर्मचर्यया जघन्यो वर्णः पूर्वं पूर्वं वर्णमापद्यते जाति परिवृत्तौ। आपस्तम्बः।

२. शूद्रो ब्राह्मणतामेति ब्राह्मणश्चैव शूद्रताम्। मनु०

३. नहि कश्चिद्गोऽश्ववज्जातिभेदोऽस्ति देहिनाम्।
कार्यशक्तिनिमित्तस्तुसंकेतः कृत्रिमो भवेत्॥ भविष्यपुराण०

४. शूद्रोऽप्यागमसम्पन्नो द्विजो भवति संस्कृतः। ब्रह्मपुराण०

५. शूद्रयोनौ हिजातस्य सद्गुणानुपतिष्ठतः।
वैश्यत्वं लभते ब्रह्मन् क्षत्रियत्वं तथैव च।
आर्जवे वर्त्तमानस्य ब्राह्मण्यमभिजायते।
म० भारत वनपर्व।

यस्तु शूद्रो दमे सत्ये धर्मे च सततोत्थितः।
तं ब्राह्मणमहं मन्ये वृत्तेन हि भवेद्द्विजः। म० भारत, वनपर्व अ० २१६

जन्मनैव वर्णव्यवस्थां साधयितुकामः शास्त्रिणः कानिचित्प्रमाणानि सुस्पष्टं गुणकर्मणा वर्णपुष्टिकराण्यपि निजपक्षेऽन्यथा व्याचक्षते—"चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं गुणकर्मविभागशः" इत्यत्रप्राक्तन जन्मन एव गुणकर्म विवक्षितं न त्वैहिकमित्युक्तवद्भिः "पूर्वजन्मतो गुणकर्माणि वर्त्तमानं जन्म, ऐहिकानि च भावि जन्म निर्वर्त्तयन्ति; नैतस्मिञ्जन्मनि गुणकर्मणां वर्णपरिवर्त्तने शक्ति" रित्याक्षिप्तम्। आदौ तावदनेन गुणकर्माण्येव वर्णनिर्माणे निमित्तमित्यङ्गीकृतं भवति, तानि चेत्प्राग्भवीयान्यपि वा स्युः। अपरं ब्राह्मणादयो वर्णा आचारभ्रष्टाः सन्तस्तथोन्नतिशालिनोऽपि यदि न वर्णान्तरं लभन्ते तथैव तिष्ठन्ति

तर्हि अस्मत्पूर्वोपात्त प्रमाणानि संगमयितुं श्रीमतां कतमो यत्नः स्यात ? यथा—जघन्यो वर्णः पूर्वं पूर्वं वर्णमापद्यते "शूद्रो ब्राह्मणतामेति" इत्येवमादीनि। यद्याचारविशेषेणापि वर्णपरिवर्त्तनं सर्वथाऽसम्भवन्तर्हि ऋषीणामुपरोक्तवाक्यानि सर्वाण्येव व्यर्थतामुपयान्ति। यदि "ब्राह्मणस्तु जन्येनैव भवति 'सु' 'कु' त्वन्त तस्य गुणकर्मणाऽख्यायेत" इति भवदुक्त दिशा सुब्राह्मण कुब्राह्मणयोः वर्णान्तराभावेऽपि विशेषणान्तराणि भेदकराणि भवन्ति, एवं शूद्रस्यापि ब्राह्मण कथन एतदेव प्रयोजनं यथासौ तद्वद्व्यवहारं लभेत इति न तु वर्णान्तरम्। तदेताभ्यां सुब्राह्मण कुब्राह्मणाभ्यां तथा सुशूद्र कुशूद्राभ्यां सह व्यवहारानुष्ठाने कश्चिद्भेदः स्यान्नवा ? चेत्साम्यंस्यान्न कश्चिदुन्नतिं स्पृहयेदात्म कर्त्तव्यमनुतिष्ठेद्वा तथा न च यतनाद्बिभीयात चेद्भेदः, सुशूद्रोऽपि कुशूद्रापेक्षयाऽधिकं मानमाप्नुयात। सम्भवतः यथा पतितो ब्राह्मणो मनुनोक्तया रीत्या "स शूद्रवद्बहिष्कार्यः सर्वस्माद्द्विजकर्मणः" इति शूद्रवद्बहिष्कार्यत्वं निकारं प्राप्नुयात्तथैवाचारवानुन्नतिशीलः शूद्रो ब्राह्मणवद्व्यवहारभागी अपि स्यात! एवं हि पात्रं जन उन्नतिमार्गमधिगच्छेत्, उन्नत्याः पथि तस्य स्वातन्त्र्येण समानाधिकारः स्यादित्येव लेखकस्याशयः न शब्दान्तरमात्रे वर्णान्तरे आग्रहः।

वर्त्तमान जन्मन्यपि यथा वर्णव्यवस्था महात्मनामिष्टा, सानिरीक्ष्यताम्।

आचार्यस्त्वस्य यां जातिं विधिवद्वेदपारगः।
उत्पादयति सावित्र्या सा सत्या साजराऽमरा। मनु०

वेदानां पारंगन्ता आचार्यः शिष्यस्य यां जातिं कल्पयति सा न शीघ्रं परिणमते। आयुषस्तुर्यो भागः, अधिको वा शिष्यस्याचार्यसेवायामत्येति एवमऽस्मिन्द्राघीयसि काले तथारम्भिके सारल्यान्वितेबाल्ये वयसि शिष्यगतान्विविधसंस्कारानाचार्यः सम्यग्वेदितुमर्हति आदधाति च ततो निश्चित्य। समावर्त्तन समये वर्णेष्वेकतयेनालङ्कृत्य "गृहस्थमास्थाय त्वयाऽत्य वर्णानुकूलं वर्त्तितव्यमिति शिष्यमादिशति।

वर्णभेदस्यावश्यकता सम्बन्धोऽपिवा केवलं गृहस्थाश्रमेनैव सह वरीवर्त्ति, यतः सामाजिकोऽयं विभागः। यः कश्चिद् यथायोग्यतया समाजं सह योक्तुं शक्तः, तस्य तेनैव वर्णोनाख्यानं युक्तम्। शेषास्तु त्रय आश्रमा मुख्यतो व्यक्तिगत जीवनमाश्रयन्ति, तस्मात्सामूहिक धर्मस्य (वर्ण भेदस्य) तत्र नास्त्यावश्यकता।

एवमेवोपासना विषयोऽपि न सामाजिकः। उपासना समये उपासकस्य लक्ष्यमीश्वराराधनमात्मिकशक्तिविकासश्च भवति, तदा वर्णभेद चिन्ता नोत्पद्यते। सर्वं ब्राह्ममिदं जगत्, अर्थात् सकलं जगत्तदा भगवदन्वेषणतत्परं भवतीत्युच्येत तथापि ना-त्युक्तिः। तत्र सर्वे उपासकाः प्रभोः प्रिया समानमेव च दयाभाजनानि भवन्ति।

मन्दिर प्रवेश विषयस्तु तथा नाधिककष्टसाध्यः। यदि मन्दिराणि वस्तुतो भगवतो गृहाणि, तत्प्रत्यक्षे च बृहतसाधन भूतानि वा सन्ति, तदा तत्र भगवद्भक्तानामेव प्रवेश उचितो नान्येषाम्। येषां मनसि भगवन्तं प्रति श्रद्धाया अगाधो नदो भृशं तरङ्गायेत। सत्यवादिता, त्यागो, ऽहिंसाचेत्यादयों दिव्यागुणाश्चेतसि ओताः प्रोताश्च। छल कपट द्वेषद्रोहादिभिरपाताश्चानुरागवन्त एव भक्तिमन्तः सन्तो मन्दिरं प्रवेष्टुमर्हन्ति। प्रभुरपि तानेव शुद्धान्तःकरणानधो वर्णान्वा वर्णान्तरगतानपि जनान् स्निह्यति। उपरिवर्णितानां गुणानां धनिनः केते धन्याः! इति जिज्ञासायां विनैवायासमित्थं विभावनीयम्-यद् यस्य चेतो मलिनं रागद्वेषादिभिर्भावनाभिराविलं श्रद्धाहीनं नास्तिकं च स्यात्तस्मै तु मन्दिरनामश्रवणमपि सर्वथा न रोचेत किं पुनस्तत्र गमनम्? पाप कर्मभ्यो विरक्ता दुःखिनो बन्धनान्मुक्ति प्रेप्सवो भगवन्तमृजुना भावेन बलं याचमानाः श्रद्धया परमया भक्तया च सुरभितानां मनोभाव पुष्पाणामञ्जलीर्वितरन्तो भाविनं जीवन मुन्निनंसवश्चैवोपासकास्तत्र गन्तुं कामयन्ते। तस्माद्द्विजैरुदारैरुच्चावच्च भावानपहाय सर्वेभ्य उपासकेभ्यः शूद्राय, अन्त्यजायापि वा मन्दिराणां द्वाराणि सामान्यतोऽनावरणीयानि। येनात्मविनयं विनैव कमपि निरोधं,

सहर्षं प्रभोश्चरणयोः कश्चिदपि भक्तो विनिवेदयेत। यद्येवं सौभाग
सम्यगवसरमाप्य केचिद्भक्तशिरोमणयः कबीरसूरदास प्रभृतय इ
महात्मानो नः सौभाग्येनाविर्भवेयुराध्यात्मगगने चामलद्युतयः सूर
चन्द्रमसाविव सततं विद्योतेरंस्ततः किमाश्चर्यम् ?

ब्रह्मचर्य-धर्म लक्षणम्

(ले०—पण्डित वार्त्ताक रामनाथः श्रीनगरस्थः)

"धर्मेण गमनमूर्ध्वं गमनमधस्ताद् भवत्यधर्मेण" तथाहि०—

धार्यतेऽनेनेति धर्मः, इति व्युत्पत्त्या धर्मशब्देन अवश्य कर्त्तव्यत्वं (Duty) नियमबद्धत्वं लोकस्थितिसुखप्राप्तिश्चाव-गम्यते। यं धर्ममाश्रित्य, यस्य च साधुतया सदैव प्रयोगेण जनो-ऽस्मिन् संसारे परमं सुखमनुभवन् स्वजीवनमुल्लङ्घयति-प्रख्यातिञ्च लभतेध। नैश्वर्यं भोगादीन् च प्राप्नोति-लोके मान्यो भवति-सर्वैः सत्कृत्य चैहिकसामुत्रिकं फलमवाप्नोति तथा शरीरस्य नीरोगतां लभते इति।

स च धर्मः श्रुति स्मृति पुराणादि शास्त्रेषु सम्यक् तया निर्णीतः स्मार्तैं विद्वद्वरैश्च।

अनेक प्रकारा हि धर्मास्तदन्तर्गतं ब्रह्मचर्यमहिमानुगतस्नान सन्ध्यादि रूपमेकं धर्ममुद्दिश्य मया किंचिदुल्लिख्यते। तथा हिद्विजैः 'सायं प्रातः सन्ध्यामुपासीत' इति श्रुतिचोदनया सन्ध्यारूपो धर्मः सततमुपासितव्य इति।

सन्ध्या च सम्यक् ध्यायतेऽस्मिन्निति सन्ध्या, सा हि नित्यं सायं प्रातः ब्राह्मे मुहूर्त्ते पुरुषैर्नद्यास्तटे गत्वा, न्यासादिभिः सह जपादिविधिना भगवन्नामोच्चारण पूर्वकंक्रियते। ययाऽधर्मजन्य पापध्वंसः संजायते, तदुक्तं।

सन्ध्यामुपासते ये तु सततं शंसित व्रताः।
विधूत पापास्ते यान्ति ब्रह्मलोक मनामयम् ॥ इति

अत्रादृष्टफलं कल्प्यते। दृष्टफलं तु शरीरस्याभ्यन्तरतो

ह्यतश्च शुद्धीकरणम्, तथा:हि—प्रातः काले वायुरतीव निर्मलो रम्यः ष्यश्च नात्युष्णस्तथा सुखावहश्च मन्दं मन्दं सरति। विशेषतो नदीनां टेषु। प्राणायामादिभिर्वायु सेवनं शरीरस्याभ्यन्तर शुद्धिकरं भवति शेषतो हृदयस्य। येन हृदय यन्त्रेण (Circulation of blood) क्त संचारो भवति, तदुक्तम्।

तदेतत्। त्र्यक्षरं हृदयमिति, हृ इत्येकमक्षरम् द इत्येकमक्षरं, यम् इत्येकमक्षरम् (शत १४-४-१) हृदयशब्दो हृञ् हरणे. दा दाने, इण् गतौ इति त्रिभिर्धातुभिः संयुज्य सिद्ध्यति। एतत् (हृदयं) अशुद्ध रक्तस्य हरणं कुर्वत् शुद्ध रक्तस्य प्रदातृ तथा गति कर्तृ भवतीति स्वभाविकमेव हृदयस्य कर्म। परं शुद्धवायुसेवनेन हृदयस्य पुष्टि र्भवति, यया पुष्ट्या हृदययन्त्रं स्वयं दृढ़ीभूय शीघ्रतया रक्तस्य च गतिं करोति। साधुतया शरीरस्थ नाडीषु रक्तसंचारणेन शरीरमपि नीरोगतां प्राप्नुवत् पुष्टिं लभते, स्वस्थमपि संजायते इत्याभ्यन्तर शुद्धिः।

अथ शरीरस्य बाह्यतः शुद्धिकरणाय स्नानमावश्यकं, यतः शरीरस्य बाह्यत्वचि सहस्राणि सूक्ष्मछिद्राणि भवन्ति। येभ्योऽन्त-स्थस्य मलिनस्वेदस्य निष्क्रमणं भवति। स्नानाभावेन तानि बाह्येन मलेनापिधीयन्ते, येनान्तःस्थमलिनस्वेदस्य निष्क्रमणं न भवति, रोगश्चोत्पद्यते हानिश्च विद्यते। विना स्नानेनालस्यं रूपहानिश्च भवति, आलस्येनावृतः पुरुषः किञ्चित् कार्यमपि कर्तुं नैव शक्नोति, कार्या-भावात् स्वजीवनमपि सुखेनोल्लङ्घयितुं नैव समर्थो भवति, अतः स्नान-मावश्यकं मनुजमात्राय विद्यते। परमेते खलु कठिना नियमाः ब्रह्म-चारित्वेनैव सम्यक्तया पूर्यन्ते न चान्यथा, अत एवोक्तं शास्त्रेषु 'ब्रह्म-चारी भव।'

ब्रह्मचारित्वं हीन्द्रिय-निग्रहत्वं भवति, इन्द्रिय-निग्रहेण पुरुषः सर्वस्वभूतस्य स्वबीजस्य रक्षां कुर्वन् बलिष्ठो भवति। संजातबलः शूरो वीरश्च सर्वाणि कर्माणि कर्तुं समर्थो भवति, यथा हि पुरा

रामायणे बलयुक्तः शूरः पवन पुत्रो हनूमान् स्व ब्रह्मचर्य बलेनैव दुस्तरं समुद्रमुदलङ्घयत् महतीं लङ्काञ्चादहत्, नानाविधैर्वीरैः राक्षसैः सह चैकाक्येव स युद्धं कृत्वा स्वस्वामिनो रामचन्द्रस्य समीपं प्राप्य सीतायाः उदन्तं तमकथयत्। इति सर्वं ब्रह्मचर्यस्यैव माहात्म्यम्॥

जगत्यस्मिन् लोकस्य स्थितिनाशयोः सम्भवो ब्रह्मचर्यस्य भावाभावाभ्यामेवास्ति। (ब्रह्मचारित्वेन नैतन्मम प्रयोजनं, यत् पुरुषा यावज्जीवनमिन्द्रिय निग्रहं कृत्वा स्वकीयां भार्यामपि नैवोपगमेयुः, येन प्रत्यक्षमेव सृष्टे र्नाशः सम्भवेदिति, किंत्वादौ पंच विंशति वर्ष पर्यन्तं पूर्ण रूपेण ब्रह्मचर्यं धृत्वा विवाहं च कृत्वानन्तरं धर्म शास्त्रोक्तानुसारं यथोचित कालेषु स्त्र्युपगमनमेव ब्रह्मचर्यमिति) ब्रह्मचारिणो यान्बालकान् जनयन्ति, तेऽतीव वीराः रूपवन्तः धीशालिनः स्वस्थशरीरास्तथा ब्रह्मर्यस्य फलभागिनः अग्रे सम्पत्त्यादिभिर्वर्धमानाः साधुकार्येषु च प्रवृत्ताः लोके स्वजीवनं सम्यकृतया निर्वाहयितुं शक्नुवन्ति, जगति लोकस्थितिं च कुर्वन्तीति।

अथ ये ब्रह्मचर्यहीनाः पुरुषाः भवन्ति, ते सदैव कामादि दोषासक्ताः विद्यन्ते, येन तेषां शरीरस्य सर्वस्वभूतस्य स्वबीजस्य नाशः संजायते, बीजस्य न्यूनत्वे ते सदैव रोगिणः, आलस्य ग्रस्ता स्तथा क्षीणशरीराः, मृत प्राया इव जीवनमुल्लङ्घयन्ति, किञ्चित् साधु कार्यमपि नैव कर्तुं वाञ्छन्ति, न च कर्तुं शक्नुवन्ति, येन ते धनोपार्जनं कृत्वा स्वोदरपूर्तिं कुर्युः। अनन्तरं धनाभावात् स्वोदरं पूरयितुं, विवशास्ते चौर्यकर्मपरास्तथाऽसत्यभाषणपरा, जनानां वंचकाः, अधर्मासक्ताः, क्रूरकर्मकराः, अगम्यमपि गम्यं जानन्तः, यद्यपि क्लेशात् किञ्चिन्मात्रं धनमुपार्जयन्ति, तथापि तदधर्मजन्यं धनं पुनरधर्म एव नियोजयन्ति। येनाधर्माचरणेन तेषां महत् दुःखं भवति, दुःखस्याधिक्यं जानतामपि तेषामजितेन्द्रियत्वात् पुनः २ कामादि विषयेषु प्रवृति र्भवति। दुर्विषयासक्तत्वात् ब्रह्मचर्य हीनाः पुरुषाः स्व पूजनीयौ मातापितरावपि 'यौ हि पुत्रं स्वकीय प्राणैरपि रक्षन्तो

पालयतः सदैव चाहित कारिणोपि तस्य हिताभिलाषिणौ तस्य रोगाक्रान्त शरीरस्यापि दार्ढ्यवाञ्छकौ भवतः', क्लेश दशां प्रापयन्ति, का कथा चान्येषां लोकानां दुःखदाने। लोके हि ते सर्वैः निराद्रियन्ते, अविश्वासपात्रतां च यान्ति। नीचस्वभावा दुष्टाः खल्वेत इति मत्वा न कोऽपि साधु पुरुषस्तैः सार्धं प्रेमालापमात्रमपि करोति, प्रत्युत स तेषां शत्रुः सम्पद्यते। न केवलं साधु पुरुषाः एव तेषां विरोधिनः, अपितु स्वजना बान्धवाः अपि द्रोहिणो भवन्तस्तेषां लोके स्वसामीप्यमात्रमपि नैव वाञ्छन्ति, सदैव च तेषामनिष्टकारकत्वात्। इत्थं हि तेषां सर्वजनैः पुरुषाः अपि स्वार्थमपरित्यज्य दुष्ट शब्दान् प्रयुंजानाः, असत्यं च भाषमाणाः चौर्य हिंसा दुष्टकर्मरताः, परस्परं प्रेमोपचयस्य यं कुर्वन्तः, स्ववैरनिर्यातनाय सदा प्रयत्नशीला भवन्ति, कृतप्रयत्नाश्च ते जनसंघै दूरतो विवर्जनीया भवन्ति, येन ते कदापि सज्जनानां सभासु गन्तुं स्थातुं च नैव शक्नुवन्ति, यत्र ते साधुपुरुषाणां संसर्गात् किञ्चित् स्वात्मोद्धरणाय शिक्षेरन्। दूरंतोऽस्तु स्वात्मोद्धरणकथा, ते तु साधारणजीवनं परित्यज्य यथाशक्यं विलासादीम् विरच्य लण्ठकाः, चौराः, मधुमांसयोः प्रवृत्ताः, मातृवत् पूज्यान् परदारान् स्वभार्यामिवाचरन्तः, प्रतिदिवसं कुकर्मभिरावृत्ता भवन्ति। सततं पापाचरणेन ते समूलं नश्यन्ति, अन्यांश्च दुःखयन्ति च। मूलतो ब्रह्मचर्यस्य भावाभावयोः सम्भवो भक्ष्याभक्ष्य पदार्थानां सेवनेनैवास्ति तदग्रे निर्णेष्यते।

विवाहवयो·विमर्शः

निबन्धा—श्रीदीनानाथशर्म्मा शास्त्री सारस्वतः। स० ध० कालेजाऽध्यापकः, मुलतान

'निषुसीद गणपते ! गणेषु त्वामाहुर्विप्रतमं कवीनाम्।
न ऋते त्वत् क्रियते किञ्चनाऽऽरे महामर्कं मघवञ्चित्रमर्च'
ऋ० । १० । ११२ । ९

पाठकमहोदयैः 'श्री' पत्रस्य तुरीयवर्षीय-तुर्य्यसङ्ख्यायां विद्यावाचस्पतिश्रीधर्म्मदेवमहोदयस्य आक्षेपपरिहारो दृष्टः स्यात्। तदीयनिबन्धद्वारा प्रतीयते; यदस्मदीय लेखस्य तत्र पर्य्याप्तप्रभाव ऽ पतितः। तदैव तु यत्र तत्र कठोरशब्दा अप्यमुना महाशयेनाऽस्मत्कृते समुपन्यस्ताः। सेयं तेषां पारम्परिकी सम्पत्तिरिति विविच्य तत्राऽस्माभिर्मृष्यते, प्रकृतञ्चाऽनुस्रियते।

तत्र श्रीमान् कृपां कृत्वाऽभिधया स्त्रीणां यौवनंवयः षोडशाऽब्दात् परं (१७ वर्षे) चतुर्विंशतितमवर्षाऽन्तराले च वक्ति; तदेव च वैदिकविवाहवयो मनुते। परं तन्मताचार्य्यः 'संस्कारविधौ' विवाह प्रकरणे 'युवतयः' इति मन्त्रस्थपदस्य वैदिकाऽर्थं 'बीसवें वर्ष से चौबीसवें बर्षवाली हैं' इति १२५ पृष्ठे आचष्टे; १०२ पृष्ठे च १६ वर्षीयाः स्त्रिया विवाहम् 'अधमम्' आचष्टे, २०-२४ वर्षीया विवाहञ्च सर्व्वोत्तममाचष्टे, अधमन्तु वस्तु हेयम्भवति; अत्र मिथो गुरुशिष्ययोर्वैयधिकरण्यं फलितम्, अनयोः कतरो वैदिकः? किं वेदे इदं तारतम्यं वर्णितम्?

श्रीमता १७–२४ वर्षे कन्यायौवनं भवति,—अत्र न वेद प्रमाणं दत्तम्, न स्वस्वाम्यभिमतसुश्रुतचरकयोः; तर्हि किं श्रीमत्कथनमात्रमेव प्रमाणं मन्येमहि ?। श्रीमन्तः स्त्रिया गर्भमभिलक्ष्यैव स्त्रिया यौवने विवाहं निरूपयन्ति, स्त्रीयौवनतञ्च श्रीमन्मते १७ वर्षादारभ्य २४ वर्षारम्भपर्य्यन्तं भवति; तर्हि २४ वर्षानन्तरं यौवनसमाप्तिकारणात् तस्यां स्त्रियां विवाहवद् गर्भाधानमपि त्यक्तव्यं भविष्यति श्रीमद्भिः ; यतः श्रीमन्तो यौवन एव विवाहं निरूपयन्ति, यौवन एव च गर्भम्। १७ वर्षात् प्राक् २४ वर्षानन्तरञ्च भवन्मते यौवनं न भवति, अन्यथा २४ वर्षानन्तरमपि यौवनत्वे भवन्मते मते २५-३० वर्षेष्वपि स्त्रिया विवाहो भवतां वैदिकनये भवेद्, यतो भवन्मताऽनुसारं वेदे यौवने विवाहो यौवन एव च गर्भाधानं वर्णितम्। परं भवद्भिः २५-३० वर्षे स्त्रिया विवाहो न मतः ; एवं गर्भाधानमपि

न मंस्यते यौवनाऽभावाद्। विवाहे मूलनिमित्तञ्च भवन्तो निधुवन-मात्रमामनन्ति, एतदर्थमेव च विवाहं यौवने आदिशन्ति। अत्र विद्यावाचस्पतिमहाशयो वेदाऽनुसारं व्यवस्थां प्रकाशयत्। वयन्तु ऋतुकाले गर्भं मन्यामहे, तत्सम्भावनात ईषत् प्राग्—(द्वादशवर्षे, यत आयुर्वेदः—'तद्वर्षाद् द्वादशादूर्ध्वं याति पञ्चाशतः क्षयम्' सुश्रुत० सूत्र० १४। ६ इति ऋतुकालं वक्ति) विवाहं मन्यामहे, ऋतुरेव च यौवनस्य लिङ्गम्।

प्रौढाशब्दं यौवनार्थे श्रीमान् यद्यैकदेशिकं मन्यते, तर्हि तद्-प्रयोग एव श्रेयानासीत्॥ यदि श्रीमतः सायणभाष्ये न श्रद्धा, तर्हि श्रीमता तत् पुनः पुनः कथमुद्* धृतम्?। यद्यस्मदवबोधनार्थम्, एतदयुक्तम्। प्राक् स्वमतम् उभयाऽभिमतप्रमाणेन पोषणीयं भवति; ततोऽन्यस्याऽपि पक्षः प्रदर्शनीयो भवति, श्रीमता तथा न कृतम्। सनातनधर्म्मस्याऽऽधारस्तम्भं न कोऽपि सायणं मनुते सनातन-धर्म्मा। प्राङ् मूलवेदवाक्यस्य तत ऋषिमुनिवचनानां ग्राह्यता भवति। यदि सायणस्तद्वचनानि विरुणद्धि, मूलतो विरुद्धं वा व्याचष्टे; तर्हि न तत्र कोऽपि तं प्रमाणं मनुते, सायण ऋषिर्मुनिर्नाऽऽसीत्। अस्तु—यदि श्रीमतो न सायण-भाष्ये श्रद्धा; तर्हि श्रीमता सायणभाष्यमेव तूद्धृतम्; तत्र श्रद्धाऽभावाच्च भवत्पक्षो विध्वस्तो जातः, यतः—सायणभाष्यादेव तु श्रीमता 'प्राप्तयौवनाम्' इत्यर्थः साधितः, न स मूले दृष्टः। सायणस्तु देवयोनिं मनुते 'न वोऽस्त्यर्भको देवासो! न कुमारकः। विश्वे सन्तो महान्त इत्' ऋ० ८। ३०। १ 'युवानो रुद्रा अजराः' ऋ० १। ६४। ३ इति दर्शनात् स देवताया यौवनाऽर्थं निर्द्दिशति; भवाँश्च देवयोनिं न मन्यते, अत एव भवत्पक्षो विहतः। स सूर्य्यां नृयोनितोभिन्नां मन्यते, वर्त्ततेऽपि च सा भिन्ना—इति स्वप्राक्-प्रमाणितसायणभाष्ये द्रष्टव्यम्। स लिखति—"आदितः पञ्चानां सोमो देवता, तत एकादशभिः सूर्य्या स्वविवाहं स्तुतवती, अतस्तत्र योऽर्थः प्रतिपाद्यते स एव देवतात्वेन विज्ञेयः (अत्रेतिहासो-ऽपि वेदे सिद्धः)। सप्तदश्या देवा देवताः, अष्टादश्याः सोमाऽर्कौ, एकोनविंश्याश्चन्द्रमाः। अग्रेसलिखति—'सुकिंशुक' मित्याद्या नवर्चो

---

* दोषोऽयन्तु उभयपक्षस्य। श्री० लेखक महाशयोऽपि स्वामिदयानन्दस्य पं० राजाराम शास्त्रिणो भाष्यं पुनः पुनरुद्धृयति। किं लेखकस्य श्रद्धावर्तते स्वामि दयानन्द कृत भाष्ये पं० राजारामस्य टीकासु वा?। भू० सम्पादकः

विवाहमन्त्रा आशिषः प्रतिपादकाः।" तत्र २१ मन्त्रादेव नृणां विवाहः प्रारभ्यते, २१ मन्त्र भाष्ये स्वयं तेन लिखितम्—'अभि-नृणां विवाहः स्तूयते।' एतेन एतदपि सिद्ध्यति, यत् सूर्य्या नृयोनितो भिन्ना; परिशेषात् सा देवयोनिः सिद्ध्यति। तस्यां नित्ययौवनदर्शनात् तत्र यदि सूर्य्याया यौवनं सायणेन दर्शितमपि; तदाऽप्यस्माकं न क्षतिः। यदि श्रीमतः सूर्य्याया देवतात्वे सायणभाष्ये श्रद्धा न भवेत्*; तर्हि 'अजमेर वैदिकयन्त्रालये' मुद्रिते मूलर्ग्वेदे द्रष्टव्यम्। तत्र ६-१६ सूर्य्याविवाहो देवता, २०-२८ नृणां विवाहमन्त्रा देवताः इति मुद्रितम्। एतेन स्पष्टं प्रतीयते यत्-सूर्य्या नृयोनितो भिन्ना, अन्यथा तस्या अपि मानुषीत्वे६-१६, २०-२८ मन्त्रयोः सूर्य्याविवाहः, नृणां विवाह मन्त्राः—इति भिन्न-भिन्न देवतोपन्यासो नाऽभविष्यत्।

यदि श्रीमन्निर्दिष्टा मन्त्रा भाष्यं नाऽपेक्षन्तेस्म; तर्हि सायणभाष्योद्धरणं व्यर्थम्, मूलेन विवाहस्य यौवने साधनं कार्य्यमासीत्, कथं सायणशब्देन साध्यते?। परं मूले तु तदनुपस्थितिः।

सूर्य्याशब्दस्य 'सूर्य्यवत् तेजस्विनी ब्रह्मचारिणी' इत्यर्थः श्रीमता कस्माद् व्याकरणात्, कस्मान्निरुक्तात्, कस्माद् भाष्यात्, कस्मान्मन्त्रात्, कस्माद्वा ब्राह्मणात् कृतः? कोऽत्र कस्मिन्नर्थे केन प्रकृतिप्रत्ययः कृतः?। 'सूर्य्याद् देवतायां चाब् वक्तव्यः' ४।१।४८ इति व्याकरणवार्त्तिकमपि श्रीमता तिरस्कृतम्। 'सूर्य्यस्य स्त्री सूर्य्या देवतायामिति किमर्थं—सूरी' ४।१।४८ (२) इति महाभाष्यमप्यतिक्रान्तम्। 'सूर्य्या—सूर्यस्य पत्नी' इति निरुक्तम् १२।८।१ अपि अवहेलितम्। 'सविता सूर्य्यां प्रायच्छत् सोमाय राज्ञे प्रजापतये वा' इति च निरुक्तस्थं ब्राह्मणमप्युपेक्षितम्। 'प्रजापतिर्वै सोमाय राज्ञे दुहितरं प्रायच्छत् सूर्य्यां सावित्रीम्, तस्यै सर्व्वे देवा वरा आगच्छन्नित्यादि' सायणभाष्यस्थम् ऐतरेय ४।७ ब्राह्मणमप्युपेक्षितम्। 'प्रजापतिः सविता स्वदुहितरं सोमाय प्रायच्छत्—सोमाय दास्यामीति मनीषामकरोत्, तस्मिन् समये......अश्विनौ प्रबलौ सन्तौ आजिं पुरतो गत्वा तामलभेताम् इति 'सोमो वधूयरभवत्, इत्यादिनाऽयमेवाऽर्थः स्पष्टो भविष्यति' इति तस्य सायणकृतं (ऋ० १०।८५।८) विवरणमप्यनादृतम्। 'पुनाति ते परिस्रुतं सोमं सूर्य्यस्य दुहिता।' ऋ० ९।१।६

* (इतः प्राक् श्रीमत्पादकीया टिप्पणी विराजते; तत्र निवेदन मिदं यन्मया प्राक् स्वपक्षपुष्टौ युक्तिप्रमाणानि प्रच्यानि प्रदाय ततो वादिमताधारस्वाभिवचनान्यपि निर्दिष्टानि; परं स्नातकमहोदयः स्वपक्षपुष्टौ युक्तिप्रमाणान्यप्रदाय केवलमत्र सायणवचनं प्रमाणीकरोति; यो न तदीय ऋषिर्मुनिः; न च तद्वचनं स्मृत्यादिवत् तृककोटिकम्; तथाप्यस्माभिस्तदीयो वास्तविकसमाधिः कृत एव।—लेखकः)

'पर्जन्यवृद्धं महिषं तं (सोमं) सूर्य्यस्य दुहिताऽभरत्। ऋ० ६।११३।३ इति मन्त्रा अप्युपेक्षिताः। 'सूर्या यत् पत्ये शंसन्ती' अत्र पतिं कामयमानां पर्य्याप्तयौवनाम्, इति-सायण-शब्दमात्रं दृष्ट्वा प्रसन्नेन श्रीमता स्वाचार्य्यस्य—'सूर्य्य की किरणवत् सौन्दर्य्य गुणयुक्त पति के लिये मन मे गुणकीतन करने वाली वधू है,इति संस्कारविधौ गृहाश्रमसंस्कारारम्भे कृतोऽप्यर्थोऽनादृतः, अधुना-न ज्ञायते-कतरो वैदिकः?

श्रीमता ब्रह्मचारिणी सूर्य्यवत् तेजस्विनी मता; तर्हि रात्रि-समये प्रदीपस्य न प्रयोजनीयता भविष्यति-इति सन्तोषो जातः, परं निधुवने व्याक्षेपो भवेत्। श्रीमदाचार्य्याऽनुसारं (संस्कारविधौ वेदारम्भे ६६ पृष्ठे) 'अथ यान्यष्टाचत्वारिंशद्वर्षाणि, तत् तृतीयसवनम्, अष्टाचत्वारिं ँ शदक्षरा जगती, जागतं तृतीयसवनं तदस्याऽऽदित्या अन्वायत्ताः, छान्दोग्ये० ३।१६।६। अब ४८ वर्ष पर्यन्त जैसा कि—अड़तालीस अक्षर का जगती छन्द होता है, वैसे इस उत्तम ब्रह्मचर्य्य से......सूर्य्यवत् प्रकाशमान होकर ब्रह्मचारी सब विद्याओं को ग्रहण करता है' इति सूर्य्य ब्रह्मचर्य्य जगतीछन्दसा सम्बन्ध-वशात् ४८ वर्षस्य मतम्; तर्हि सूर्य्यवद् ब्रह्मचर्य्य युक्तायाः स्त्रिया अपि जगतीच्छन्दः-सम्बन्धात् ४८ वर्षं ब्रह्मचर्य्यं यथास्वाऽऽचार्य्य-सम्प्रदायं श्रीमता मंस्यते, जगतीछन्दश्च कदाऽपि १७-१८-१९-२०-२१-२२-२३-२४ अक्षराणां न भवति; तर्हि श्रीमन्नयेन 'सूर्य्यायाः' ४८ वर्ष ब्रह्मचारिण्याः १७-२४ तोऽधिकवयस्कत्वेन यौवनवत्त्वाभा-वाद् वेदविध्यनुसारं विवाहो न भविष्यति, तर्हि कथं श्रीमान् वेदे 'सूर्य्या' विवाहेन १७-२४वर्षेषु स्त्रिया विवाहं सिषाधयिषति?। आशासेऽत्र विद्यावाचस्पतिना कासविकासो नाश्रीयेत ऋषि(?)वाक्ये।

सवितृशब्दः श्रीमता 'षुञ् प्रसवैश्वर्य्ययोः, इति धातुना निष्पा-दितः, अत्र षुञ् धातोरुल्लेखोऽशुद्धः; यतः 'षुञ्' धातुस्तु अभिषवो भवति, नचाऽत्र तदर्थः, अभिषवः—स्नपनं पीडनं स्ना सुरासन्धा-नञ्च। इतश्च स धातुरनिड् भवति। यश्च 'प्रसवैश्वर्य्ययोः' धातुः, स 'षु' धातुः, नतु षुञ्, सोऽपि न सेट्, किन्त्वनिट्; तत्राऽपि प्रसवोऽभ्यनुज्ञानार्थको नतु गर्भमोचनार्थपरः। तस्माच्छ्रीमता 'षूङ् प्राणि-गर्भविमोचने' इत्यादिकः, षूङ् प्राणिप्रसवे, इति दैवादिको वाधातुरुदाहरणीय आसीत्। परं सोऽपि वेड भवति; परमेवदादिक मन्त्रे सर्व्वत्र 'सविता' इत्येव दृष्टम्, नतु क्वचित् 'सोता' इत्यपि;

अन्यथा वेदूकत्वस्य किं फलम् ? । तस्मात् 'सविता' इत्यत्र 'षू प्रेरणे' इति तौदादिकः सेट् धातुरेव ग्राह्यः, सुवतिकर्म्मणि लोकम् इति सविता* तत्र देवविशेष एव, तत्र योगरूढत्वात् ; न तु पितृपर्य्यायः । न च वेदे आर्य्यसमाजमते यौगिका एव शब्दास्सन्ति न योगरूढा इति वाच्यम्, तत्प्रवर्त्तकः स्वा० दयानन्दसरस्वती 'निघण्टु वैदिक-कोष, नामकपुस्तकस्य भूमिकायां लिलेख—'यह सब पद वेद में यौगिक और योगरूढि आते हैं, केवल रूढि नहीं, । आर्य्यसमाज नेता—श्रीसातवलेकरोऽप्याचष्टे—'हमारा भी पक्ष है कि—इन शब्दों का यौगिक अर्थ भी है, परन्तु वह अर्थ आध्यात्मिक तत्त्वज्ञान विषय का विचार करने के समय उपयोगी है, इतिहासिक खोज के लिये वह अर्थ लेना योग्य भी नहीं है, निरुक्तकार आध्यात्मिक अर्थ की सूचना यौगिक अर्थ के द्वारा बताते हुए ऐतिहासिक तात्पर्य भी साथ २ बताते हैं, महाभारत की समालोचना० द्वितीयभागे १७पृष्ठे।

दुर्जनतोषन्यायेन सवितृशब्दोऽत्र पितृवाचकोऽपिमन्येत यदि, तत्र वैयर्थ्यदोषः समापतति । श्रूयताम् सायणेन उक्त ८५ सूक्तारम्भे लिखितम्—'सवितृसुतायाः सूर्य्याया आर्षम्, इति । श्रीमन्मतेन च सविताऽत्र देवविशेषो न किन्तु पितृवाचकोऽत्र यदि, तर्ह्यर्थोऽयम्भविष्यति—'पितुः पुत्री ब्रह्मचारिणी ऋषिः' हन्त ! कोऽर्थो निष्पन्नः ? किं पुत्री पितुर्न भवति ? यदि तत्राऽव्यभिचारः, तर्हि पितृशब्दप्रयोगोऽत्र निरर्थकः ; अन्यथा 'श्री' लेखकः स्वनाम्ना सह मनुष्य इति, पितुःपुत्र इत्यपि वा लेख्यम् । 'अजमेर वैदिकयन्त्रालय' मुद्रिते ऋग्वेदेऽपि लिखितम्—ऋषिः १-४७ सूर्य्या सावित्री । तत्र सावित्री-इत्यस्य सवितुरियम् इति विग्रहः ; तर्हि तत्र किं 'पितुः पुत्री सूर्य्या ऋषि' रित्यर्थो वर्त्तते ?। हन्त ! हन्त !! वास्तविकतानिह्नवार्थं प्रयतमानाः स्नातकमहोदया जायमानामसङ्गतिमपि न विचारयन्ति । वस्तुतस्तु-प्रसह्यकारितयाऽर्थपरिवर्त्तने ईदृशा दोषा अवश्यमेव परापतन्ति । भवदाचार्य्य उक्तमन्त्रस्थस्यैव सवितृपदस्याऽर्थं 'संस्कारविधौ' गृहाश्रमप्रकरणे 'सकल जगत् का उत्पादक परमात्मा देता है' इति करोति ; कतरोऽत्र वैदिकोऽर्थः ? ।

'सूर्य्या' इत्यस्य ब्रह्मचारिणीत्यर्थोऽपि स्पष्टं कृत्रिमः ; केनाऽपि कोषकारेण निरुक्तकृता वा तथाऽर्थो न कृतः । 'सूर्य्येव नारि !

* (अत एव 'देव सवित प्रसुव' यजुः ९।१ 'सविता न सुवतु सर्वतातिम्' ऋ० १०।३६।१४ इत्यादिवेदमन्त्रेष्वपि तौदादिकसुवतिधातुं मत्वा सविता प्रार्थितः ।)

विश्वरूपा' अ० १४।२।३२ 'तेनेमां नारीं सविता भगश्च सूर्य्यामिव' अ० १४।१।५३ इति भवदुद्धृतमन्त्रयोर्विवाह्यां प्रत्याशीर्वाद उच्यते, यदि सूर्य्या-ब्रह्मचारिणी उच्यते ; तर्हि विवाह्यमाना नारी-अब्रह्मचारिणी मंस्यते, अन्यथा ब्रह्मचारिण्या ब्रह्मचारिण्युपमा व्यर्था. सूर्य्या-इति विशेषनामस्वीकारे तु वेदे इतिहासप्रसङ्गः । अथ चाऽस्मिन् मन्त्रे १४।१।५३ सविता भवन्मताऽनुसारं पिता मन्तव्यो भविष्यति ; तर्हि पितैव विवाह्यां नारीं प्रजया परिधत्तां किम् ?। हन्त कृत्रिमते !। निरुक्ते १०।३१।३ सविता-इत्यस्य 'सर्व्वस्य प्रसविता' इत्यर्थः कृतः 'सविता यन्त्रैः पृथिवीमरम्णात्' इति निगमश्चोदाहृतः, तत्र मध्यमोदेवोऽपि सविता मतः, आदित्योऽपि सविता मतः, अग्रे च १०।३२।४ तथा च—'हैरण्यस्तूपे स्तुतोऽर्चन् हिरण्यस्तूप ऋषिरिदं सूक्तं प्रोवाच' इत्यङ्कयित्वा 'तदभिवादिन्येषग्' भवति, हिरण्यस्तूपः सवितर्यथा त्वाङ्गिरसो जुह्वे, इति मन्त्रमुदाहृत्य च सवितारं देवविशेषं मत्वा तस्य पितृशब्दार्थं निराचकार, वेदे इतिहासमपि च मेने । देवविशेषस्य च सवितुः सोमाय स्वपुत्र्याः सूर्य्यायाः प्रदानकथातो वेदे इतिहासोऽपि सिद्धः ।

कथयन्ति यद्-वेदे इतिहासं न मन्महे. यतो-वेदे सादित्वापत्तिर्भवति, हन्त ! परमात्मनो ज्ञानं भवन्त ईदृशं शिथिलं विभावयन्ति यत्-स भविष्यज्ज्ञाता सर्व्वथा नाऽस्ति ? वाच्यम्—सूर्य्यश्चन्द्रमा अश्विन्यादीनि २८ नक्षत्राणि, सुवर्णादिधातवो वेदात् पूर्व्वमुत्पन्नानि पश्चाद्वा ?। यदि प्राग् वा पश्चाद् वा, तर्हि उभयथैव वेदस्याऽनादित्वं व्याहन्यते, यतः—'सूर्य्याचन्द्रमसौ धाता यथापूर्व्वमकल्पयद्' ऋ० १०।१९०।३ इति सूर्य्याचन्द्रमसोर्निर्माणेतिहासो निरूपितः—'यथा पूर्वकल्पे सूर्य्याचन्द्रादिरचनं तस्य ज्ञानमध्ये ह्यासीत्, तथैव तेनाऽस्मिन् कल्पेऽपि रचनं कृतम्, इति ऋग्वेदादिभाष्यभूमिकायां स्वामिना भूतकालस्याऽर्थः कृतः। 'सुहवमग्ने ! कृत्तिका रोहिणी चाऽस्तु' इत्यादिमन्त्रेषु अथर्व० १९।७।२-३-४-५ क्रमशोऽष्टाविंशतिनक्षत्रेभ्यः फलितज्योतिषाऽनुसारं कल्याणप्रार्थना। यजुर्वेदे १८।१३ मन्त्रे च हिरण्यम्, अयः, सीसं, त्रपु, इत्यादीनामत्यन्ताऽर्वाचामपि धातूनां वर्णनम्, कथमेतत् ?। यदि वेदात् पूर्व्वमिमानि वस्तूनि प्रणीतानि, तर्हि वेदः सादिः सिद्ध्यति। यदि वेदः प्राक् प्रणीतः, इमानि च वस्तूनि पश्चात् ; तर्हि वेदे एतेषां वर्णनमेषां क्षेपकतां

पुष्णाति, यतो भवत्स्वामिन एव सिद्धान्तोऽयम्, यद्—'यस्मिन् पुस्तके यस्य वर्णनम्, स ग्रन्थस्तदुत्पत्तेः पाश्चात्यो भवति'। यदि भविष्यद् दृष्ट्या सूर्य्यादीनां वर्णनं परमात्मना प्राक् कृतम्, तर्हि भविष्यद्दृष्ट्या सूर्य्याया इतिहासस्याऽन्येषाञ्चेतिहासानामप्यस्मिन् सत्ता मन्तव्या भविष्यति। वेदे भविष्यद्-वर्णनं सुतरां नाऽस्ति-इत्यपि भवद्भिः कथयितुं न शक्यम्, तत्र 'आ घा ता गच्छानुत्तरा युगानि' ऋ० १०।१०।१० इति मन्त्र एव गृह्यताम्। अस्याऽर्थो निरुक्ते इत्थं निरुक्तः—'आगमिष्यन्ति तानि उत्तराणि युगानि, यत्र जामयः करिष्यन्त्यजामि-कर्म्माणि, निरु० ४।२०।१ अत्र स्पष्टं भविष्यद्-वर्णनम्। अधुना वाच्यम्, यदेयं दशा कलियुगे उपस्थास्यते, तस्मिन्त्समयेऽप्ययं मन्त्रोऽनादिनित्यश्च स्थास्यति न वा? यदि न, तर्ह्ययं मन्त्रस्तदा क्षेपको मंस्यते, यतस्तदा भविष्यत्ता नभविष्यति किन्तु वर्त्तमानता। यदि तदाऽप्यस्य मन्त्रस्याऽनादिताऽक्षुण्णा स्थास्यति, भूतपूर्व्वकल्पस्थ-सूर्य्यचन्द्ररचनासूचकस्याऽपि मन्त्रस्य यदीह कल्पे अनादिता स्थास्यति, तर्हीतिहासेनाऽपि तस्याऽनादिता-ऽक्षुण्णैव स्थास्यति।

यजुर्वेदे १२।४ स्वामिना स्वभाष्ये—'वामदेव ऋषि ने जाने वा पढ़ाये तीसरा सामवेद आपका शरीर है' इति मन्त्रार्थे 'वामदेवः' ऋषिविशेषो मतः। ऋ० १।२७।४ मन्त्रभाष्ये—अनन्तविद्यामय जगदीश्वर! देवेषु—सृष्ट्यादौ जातेषु अग्नि-वाय्वादित्याऽङ्गिरस्सु मनुष्येषु प्रवोचः—प्रोक्तवान्' अत्र स्वामिना वेदे एव वेद ग्राहकाणा-मग्न्यादीनामृषीणाम्–यद्यपि न ते ऋषयः किन्तु अङ्गिरोवर्जं देवाः–वर्णनं कृतम्। किं वेदनिर्म्माणोत्तरकालिकमिदं वर्णनम्, क्षेपकोऽयं वा मन्त्रः?। एवमन्येऽपि स्वा० दयानन्दस्य वेदे इतिहासप्रतिपादका मन्त्राः सन्ति, आवश्यकतायामुपस्थाप्येरन्। श्री सायणस्तु यत्र तत्रेतिहासं दर्शयत्येव। श्री यास्कोऽपि तत्तन्मन्त्राऽर्थेऽनेकत्र इति-हासं दर्शयति—इति निरुक्तपारायणं कुर्व्वन्तु, पूर्व्वमेतदुदाहरणं दत्तमपि। ब्राह्मणभागोऽपि मन्त्रभागस्थमितिहासं विशदीकृत्य स्पष्ट-मभिधत्ते—'तस्मादेतदृषिणाऽभ्यनूक्तम्' इत्यादि, आवश्यकतायां तत्प्रमाणान्युपस्थाप्येरन्, पं० राजारामशास्त्रिणाऽपि अथर्व्ववेद भाष्यान्ते ऐतिहासिकनाम्नां सूची दत्ता। तर्हि श्रीमान् कथं वेदे इतिहासं न मन्यते?।

स्वकीयाऽर्थोपोद्बलने श्रीमान् यदि मीमांसासूत्रं न प्रादर्शयिष्यत, तर्हि साध्वभविष्यत् । किं मीमांसादर्शनं श्रीमान् मन्यतेप्रमाणम् ? किमसौ वेद: ? । यद्येवम्, तत्र ब्राह्मणभागस्य वेदता मता; तर्हि किं श्रीमान् मन्यते तत् ? यदि न, तर्हि कथम् ? श्रीमान् ब्राह्मणभागे इतिहासं मनुते नो वा ? । यदि मनुते ; तर्हि मीमांसाऽनुसारं वेदभूते तस्मिन् कथमितिहासं मन्यते ? । अथ च--'परन्तु श्रुतिसामान्यमात्रम्' पू० मी० १ । १ । ३१ इति सूत्रं मीमांसायां 'बबर: प्रावाहणिरकामयत' तै० सं० ७ । १ । १० । २ इति कृष्णयजुर्वेदस्थ-बबरशब्दस्य कृते उत्तररूपेण वितीर्णम् । किं गुरुकुल प्रथमस्नातक: श्रीमान् कृष्णयजुर्वेदं वेदं मन्यते ? । यदि आम्, तर्हि भवत्स्वामी तु शुक्लयजुर्वेदं वेदं मन्यते, न कृष्णम्, कतरोऽत्र वैदिक: ? । वस्तुतस्तु—उक्तसूत्रं बबरसदृशाऽप्रसिद्ध साधारणव्यक्तीतिहासानां वेदे सत्तां निषेधति, नतु सृष्ट्यादावुत्पन्नानां वसिष्ठादिविशिष्टर्षिप्रभृतीनां सूर्य्यादिदेवतानाञ्चेतिहासमपि; अन्यथा तेते मन्त्रा मीमांसाकारेणाऽवश्यं प्रादर्शयिष्यन्त । मीमांसाकारेण बबरस्य वायुरित्यर्थ ˜ कृत: किं श्रीमान् वायो ˜ कामनां मनुते ? 'बबर: प्रावाहणिर-कामयत ।' अस्तु-प्रासङ्गिकोऽयं विषय इह दिङ्मात्रं प्रदर्शित: । यदि श्रीमद्भिरिह पृथग् विचारश्चिकीर्ष्येत; तर्ह्यहं सज्जीभूतोऽस्मि तदर्थमपि । अथवा 'संस्कृतरत्नाकर' स्य वेदाऽङ्कमेतद्विषयको निबन्धो द्रष्टव्य: ।

'स हैष सूर्य्यो भर्त्ता' श० ४ । ६ । ७ । २१ इति प्रतीकं वाजसनेयकस्य (माध्यन्दिनीयस्य) श्रीमता प्रदत्तम् ; तर्हि किमिदं 'सोमो वधूयुरभवत्' इति ऋङ्मन्त्रस्य भाष्यम् ? । शतपथस्य कण्डिकायां सूर्य्यशब्दो न विद्यते—इत्यजमेरमुद्रिते द्रष्टव्यम्, श्रीमता कथं तत्र निवेशित: ? । यदि 'य एष तपति' इति शब्दं दृष्ट्वा निवेशित:; तर्ह्यत्र देवविशेषस्य सूर्य्यस्य वर्णनं सिद्धम् ; श्रीमताऽत्र मनुष्यवर्णनं कथं कृतम् ? । यदि श्रीमान् सूर्य्यं भर्त्तारं साधयति, सूर्य्याञ्च स्त्रीम् ; तर्हि तत्र मन्त्रे देवविशेषवर्णनं स्वत: सिद्धम्, 'सूर्य्यो देवता' यजु: १४।२०। 'सूर्य्याद्देवतायां' वा०। पुमान् वै सोम: स्त्री सूर्य्या' इति तैत्तिरीयप्रमाण मप्यस्मन्मतपोषकम् यत्–सोमनामक ˜ पतिरभवत्, सूर्य्या च तस्य स्त्री जाता, नाऽत्र मनुष्यस्य वर्णनम्, किन्तु देव विशेषस्यैव; अत-एव 'सूर्येणोत्तभिता द्यौ: ।···दिवि सोमो अधिश्रित:'* इत्युक्त-

* ('अथो नक्षत्राणामेषामुपस्थे सोम आश्रित:' ऋ० १०।८५।२) ।

सूक्तस्यैवाऽऽरम्भिकमन्त्रे सोमसूर्य्ययोर्दिवा सम्बन्धो निर्दिष्टः; द्युलोकश्च पृथिवीलोकतो भिन्न एव—'दिवञ्च पृथिवीञ्चाऽन्तरिक्षमथो स्वः' ऋ० १० । १९० । ३ इति प्रमाणात् । मनुष्याश्च पृथिवीलोकवासिनः ; तेन सूर्य्याविवाहो देवविवाहः सिद्धः, अतएव नृणां विवाह मन्त्राः सूर्य्याविवाहात् पृथगेव दर्शिताः, येन तस्या नृयोनितो भिन्नता सिध्यति । अतएव सूर्य्यासोमौ देवयोनिगौ मिथो वरवधूभूतौ सिद्धौ भवत्प्रमाणैः, नतु मनुष्यवर-वधूनां तत्र वर्णनम् । अयं पक्षो भ तः सर्व्वथा शिथिलः । मनुष्यविवाहेऽत्राऽभीष्टे—'द्यौर्भूमिः कोश आसीद् यदयात् सूर्य्या पतिम्' ऋ० १० । ८५ । ७ 'सूर्य्याया अश्विनौ वरौ' १० । ८५ । ८ इत्यादि न घटते, देवविशेषविवाहे तु 'माहाभाग्याद् देवतायाः' नि० ७ । ४ । ८ 'एकस्याऽऽत्मनोऽन्ये देवाः प्रत्यङ्गानि भवन्ति' नि० ७ । ४ । ९ 'इतरेतरजन्मानो भवन्तीतरेतर प्रकृतयः' नि० ७ । ४ १२ 'अपारो वो महिमा' ऋ० ५ । ८७ । ३४ इत्यादिना सर्व्वञ्चिद् घटते ।

'सुकिंशुकं' ऋ० १० । ८५ । २० इत्यादिमन्त्रविनियोगः सायणेन ऋग्वेदे रथारोहणे न निर्दिष्टः, किन्तु 'पूषात्वेतो नयतु' १० । ८५ । २६ इति नृविवाहदेवताको मन्त्र एव ससूत्रनिर्द्देशं रथाऽऽरोहणे विनियुक्तः । यद्यपि गृह्यसूत्रेषु केषुचिद् उक्तमन्त्रस्य वधूवरयो रथाऽऽरोहणे विनियोगः; तथाऽपि नाऽस्माकं काऽपि हानिः, ईदृशा मन्त्रा अपि भवन्ति, येषामर्थोऽन्यो भवति, तत्र च कस्यचिद् देवस्याऽपि वर्णनं भवति; परं तन्मनुष्याणां विविधकार्य्येष्वपि विनियुज्यते, तत्र विनियोगमात्रमेव भवति, नतु सर्व्वस्य तस्य मन्त्रस्य तेन विनियोगेन सह समानार्थकता भवति—इति ५० राजारामप्रणीतस्य अथर्व्ववेदभाष्यस्य भूमिकायां द्रष्टव्यम्, अन्यथैकस्य मन्त्रस्य विविध-विनियोगैर्न भाव्यम्, यथा—'इमं ते उपस्थं मधुना सꣳसृजामि प्रजापतेर्मुखमेतद् द्वितीयम् । तेन पुꣳसोऽभिभवासि सर्व्वानवशान् वशिन्यसि राज्ञि स्वाहा ।' 'अग्निं क्रव्यादमकृण्वन् गुहानाः स्त्रीणामुपस्थमृषयः पुराणाः ।' 'काम ! वेद ते नाम, मदो नामाऽसि समानयाऽमुꣳसुराते अभवत्' मं० ब्रा० १ । १ । २-३-१ इति मन्त्राणामर्थोऽन्यः, किन्तु स्वा० दयानन्देन गृह्यसूत्रकारान्तरा-

ऽनुसारममी मन्त्रा वधूवरयोः स्थाने विनियुक्ताः, एवमन्येऽपि मन्त्रा उपस्थापयितुं शक्याः। तेन मनुष्यविवाहे विनियोगमात्रेण सूर्य्याया मनुष्यता न भविष्यति।

'आरोहत् सूर्य्या सावित्री। अ. १४।२।३० अत्र श्रीमता सावित्रीशब्दः सूर्य्यापर्य्यायत्वेन तद्विशेषणत्वेन वा प्रयुक्तः, नाऽत्राऽस्मत्पक्षस्य हानिः, किन्तु भवत्पक्षस्यैव; यतो भवान् सवितारं पितृवाचकं मनुते, नहि सूर्य्यायाः पितृविशेषम्, तर्हि वेदे व्यर्थता सिध्यति। 'पितुःपुत्री ब्रह्मचारिणी' इत्यर्थे वेदे व्यर्थपदत्वदोषो भवति, 'पितुः पुत्र्या लेखने को नाम विशेषो जाजायते। 'पितुः पुत्रस्य स्नातकस्य विवाहोऽर्जानि' इति लौकिकवाक्यमपि न प्रयुज्यतेऽनर्थकत्वात्; तर्हि वेद एवेदृशी व्यर्थता कुतो भवितुमर्हति ?। सवितुः सूर्य्यापितृविशेषत्वे, सूर्य्यायाश्च तद्दुहितृविशेषत्वे तदितिहास उपपद्यत एव। श्रीमदाचार्य्य ईशकेनकठादि-दशोपनिषदः प्रमाणीकरोति, श्रीमांश्च तमत्यशेत, यज्जैमिनीयोपनिषदमप्यमंस्त, परं तत्र न भवदभिप्रेतसिद्धिः। 'स्त्री सावित्री, इत्यस्य सावित्री स्त्री आसीत्-सोमस्येतिशेष इत्यर्थः, न तु मानुषी तत्र विवक्षिता, न च तत्र मानुषीशब्दो दृष्टः। न च तत्राऽस्य मन्त्रस्य भाष्यम्।

यत्तूच्यते—कथमिमेदेवतामन्त्रा मानुषविवाहे उच्चार्य्यन्ते इति, तत्रोत्तरं प्राग् दत्तमेव। अन्यदपि श्रोतव्यम्-'देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां प्रतिगृह्णामि, यजुः १। १० अस्य मन्त्रस्याऽर्थोऽन्यः, परंस्वामिनाऽप्यनेन मन्त्रेण मधुपर्को गृहीतः, न तस्य बाहू 'अश्विनोर्बाहू' आस्ताम्, न च दाता 'पूषा देवः, आसीत्, तथाऽपि विनियोगो जातः। अन्यच्छ्रूयताम्—'वसवस्त्वा······भक्षयन्तु' अत्र वसुकर्तृकं भक्षणमादिष्टम्, परं स्वामीमं मन्त्रं पूर्वदिशायां मधुपर्कत्यागे विनियुङ्क्ते। एवं 'रुद्रास्त्वा······भक्षयन्तु' अत्र रुद्रकर्तृकभक्षणं निर्दिष्टम्, परं स्वामी दक्षिणदिशाऽभिमुखं मधुपर्कं विकिरति। 'आदित्यास्त्वा······भक्षयन्तु' अत्र आदित्यभक्षणनिर्देशेऽपि स मधुपर्कं पश्चिमदिशाऽभिमुखं क्षिपति। 'विश्वेत्वा······भक्षयन्तु' अत्र प्रार्थना यद्—विश्वे देवा मधुपर्कं भक्षयन्तु, परं स्वामी अस्य मन्त्रस्य विनियोगम्—उत्तरदिशाऽभिमुखं मधुपर्कविक्षेपे प्रतिपादयति पौराणिक इव, किं विश्वेदेवा उत्तरदिशायां

तिष्ठन्ति ?। 'भूतेभ्यस्त्वा परिगृह्णामि' इति मन्त्रं पठित्वा चाऽऽकाशाऽभिमुखं त्रिर्मधुपर्कं क्षिपति स्वाकृष्ट 'पोपलीला' मिवाऽऽचरन्। तेनेदं सिद्धम्, यत्—सूर्य्यायाएव कतिचनमन्त्रा* यदि नृणां विवाहे कस्यचिद् गृह्यसूत्रस्याऽनुसारेण विनियुज्यन्तेऽपि; तर्हि किं सा मानुषी सेत्स्यति ? नहि-इदं तु विनियोगमात्रमेव।

श्रीमता दुर्ज्जनतोषन्यायेन सूर्य्या देवता न मता, किन्तु वैवश्येन, यतः—'सूर्य्येव नारि' अ० १४।२।३२ 'तेनेमां नारीं सविता भगश्च सूर्य्यामिव परिधत्तां प्रजया' अ० १४।१।५३ इति मन्त्रस्थ इव-शब्दो भवत्पक्षं भित्त्वा 'सूर्य्यां' नारीतो भिन्नां मन्यते। 'नृनरयोर्वृद्धिश्च' ४।१।७३ इति गणसूत्रेण जातिवाचकान्नृ-नर-शब्दाद्ङीन् भवति। 'इयं मानुषी (नारी) रमेव' इति वाक्यं रमा-मानुष्यौ परस्परं भिन्ने साधयति। यदि रमेति कस्याश्चिन्मानुष्या नाम भवति, तदा पूर्व्वोक्तं वाक्यं न भवति, किन्तु—'इयं स्त्री रमेव, इदमेव। अनेन सूर्य्या नारीतो (नरजातितो) भिन्ना सिद्धा। शिष्टः प्रश्नो यौवनवत्त्वस्य, तस्यैतदुत्तरम्, यदुपमायामत्र साधारणधर्म्मता यौवनस्य न निर्दिष्टा, तन्मन्त्रद्वयं स्वयं दृश्यताम्; किन्तु प्रजाविषये विश्वरूपत्वविषये चोभयोस्साधारणता दर्शिता, तस्मान्न कोऽपि दोषः। 'श्रीमान् धर्म्मदेवः स्व० दयानन्दवद् मार्म्मिकगवेषकः' इत्युपमायां स्नातकमहोदयस्य स्वामिवत्स्थूलवपुष्कर्ता संन्यासित्वं वा न कोऽपि भोत्स्यते, न च ग्रहीष्यते, किन्तु मार्म्मिकगवेषकतामात्रमेव।

'अनुकूला त्ववाग्दुष्टा......देवता सा न मानुषी' इति स्वस्वाम्यनभिमताया दक्षस्मृतेः श्लोको दत्तः स्नातकमहोदयेन। अस्मत्पार्श्वे या दक्षस्मृतिर्विद्यते, तत्र तु 'अनुकूला त्ववाग्-दुष्टा दक्षा साध्वी पतिव्रता। एभिरेव गुणैर्युक्ता श्रीरिव स्त्री न संशयः' ४।१० अयं पाठो दृश्यते, तेन 'श्रीरिव' इति दर्शनान्न कोऽपि दोषः। श्रीमतस्स्यैव पुस्तकस्य पाठः प्रामाणिको मन्येत, तथाऽपि नाऽस्मत्पक्षस्य क्षतिः, अत्र प्रश्नः—'देवता सा न मानुषी' तिपद्यं मानुषीकृते लिखितम्? भिन्नयोनिकृते वा ?। यदि मानुषीकृते; तर्हि न मानुषीति कथं कथितम्?। अतएव सिद्ध्यति, तत्र देवताशब्दस्य विधिर्मानुषीत्व-निषेधश्च गौण्या वृत्त्या, न तु मुख्यया। उक्तश्लोकस्यैवाऽग्रेऽयं

* यथा—अत्र 'ऋ० १०।८५ सूक्तस्य मननं कर्त्तव्यम्।

श्लोकः—'भर्त्तुः प्रीतिकरी या तु भार्य्या सा चेतरा जरा' ४.११ तर्हि किम् इतरा वृद्धावस्थैव भविष्यति ? तत्र गौण्या रीत्या प्रयोगो मन्तव्यो भविष्यति । 'यः संस्कृतभाषां न वेत्ति स पशुरेव, न मानुषः, 'साहित्यसङ्गीतकलाविहीनः साक्षात् पशुः पुच्छविषाणहीनः' इति वाक्येन किं मानुषयोनिकः साक्षात् पशुयोनिर्मंस्यते ?। तेन च खल-बुसघासादिकमत्तव्यं न किलाऽन्नादिकम् ?। यथाऽत्र गौण्या वृत्त्या पशुः कथ्यते, न मुख्यया, तथैवोक्तश्लोकेऽपि ज्ञेयम्, तेन देवता मनुष्योर्भेदः फलितः, परं 'सूर्याद् देवतायां चाप्' अत्र देवताशब्दो न गौण्या वृत्त्याऽभिहितश्शब्दशास्त्रे, किन्तु मुख्यया शब्दवृत्त्यैव, तेन न श्रीमदिष्टसिद्धिः । व्याकरणदृष्ट्या सूर्य्या मुख्यदेवतैव भवति, मानुषीत्वे तु 'सूरी' इति प्रत्युदाहरणं भाष्यादिके सङ्गच्छते । इत्थं श्रीमदाक्षेप आक्षिप्तो बोध्यः ।

अधुना श्रीमान् सोमस्य मनुष्यतां साधयितुं लेखनीं प्रचालयति, परं नवममण्डले पवमानसोमस्य—देवविशेषस्य रसविशेषस्य वा वर्णनम्, नतु श्रीमदभिमतस्य स्नातकस्य मनुष्यस्य । 'एष प्रत्नेन जन्मना देवो देवेभ्यः सुतः' ९।३।९ नप्तीभिर्यो विवस्वतः, ९।१४।५ एते (सोमा) मृष्टा अमर्त्याः, ९।२२।४ 'एष सूर्य्यमरोचयत्' ९।२८।५ 'सोमो देवो न सूर्य्यः' ९।५४।३ 'अमर्त्यः' ९।२२।४, ९।१०३।५, आ यस्तस्थौ भुवनान्यमर्त्यो विश्वानि सोमः, ९।८४।२ । 'प्र यो नृभिरमृतो मर्त्येभिः' ९।९१।२ 'देवो देवानां गुह्यानि नामानि' ९।९५।२ । 'सोम पवते जनिता मतीनां जनिता दिवो जनिता पृथिव्याः । जनिताऽग्नेर्जनिता सूर्य्यस्य जनितेन्द्रस्य जनितोत विष्णोः' ९।९६।५ 'देवो देवानां जनिम्' ९।९७।७ । 'राजा देवानामुत मर्त्यानाम्' ९।९७।२४ 'अजीजनो अमृत ! मर्त्येषु' ९।११०।४ 'सूर्य्यम्' इति पूर्वमन्त्रादत्राऽनुषञ्जनीयम् । इत्यादिषु बहुषु मन्त्रेषु सोमस्य देवत्वं निरूपितम्, तेन श्रीमतो मनुष्याऽर्थकरणं खण्ड्यते, भवद्दर्शितानि विशेषणानि तु सोमे देवे न विरुद्ध्यन्ते ।

आश्चर्य्यम्, श्रीमन्तो वरं स्नातकन्तु सौम्यगुणयुक्तं स्थापयन्ति, स्त्रियन्तु सूर्य्यवत्तेजस्विनीम्, कदाचिदयं सदृशगुणकर्म्मविवाहो भवेत्, सोमस्य ४८ वर्षीयब्रह्मचारित्वं न्यूनवर्षीयत्वं वा ? आद्ये किं प्रमाणम् ?। अन्त्ये वरस्य न्यूनवयस्कत्वं सूर्य्यब्रह्मचारिण्याश्च

४८ वर्षवयस्कत्वम्, कीदृश्यत्र व्यवस्था ? अथ च वरस्य ४८ वर्षीयत्वे यौवनावस्था, भिन्ना वा ? आद्येकिं प्रमाणम् आयुर्व्वेदस्य वेदस्य च ? अन्त्ये-भवन्मतेऽयौवनत्वाद् वेदविरुद्धता। तेनेदं कृत्रिमतामात्रत्व एव पर्य्यवस्यति। 'सूर्य्या' इत्यस्य मनुष्यब्रह्मचारिणीत्वकपोलकल्पना निराकृतैवप्राक्। स्नातकमहोदयः सोमं स्नातकं मन्यते; परं ब्राह्मणभागो मन्त्रभागश्च तं देवविशेषं राजानं मन्यते—'सोमोऽस्माकं ब्राह्मणाना ँ राजा' यजुः ९। ४० इत्यादि।

प्राक्तनलेखे श्रीमता नेयं स्वकल्पना प्रदर्शिता, किन्तु सायणमतेनैव उपसंहारः कृतः, अतएवाऽस्मत्प्रश्नावली स्थाने आसीत्; परं निग्रहणसमये श्रीमता सायणाऽर्थोऽश्रद्धितोऽस्मिँल्लेखे। नैषु-मन्त्रेषु स्नातकस्य ब्रह्मचारिण्या वा वर्णनम्। न च तत्र ब्रह्मचर्य्यावधिर्निरूपितः। तेन भवत्पक्षः सर्व्वथैव खण्ड्यते। अर्थेऽस्मिन्नपि इतिहासाद् भवतां गलग्रहो न व्यपगच्छति, यतोभवन्मते कयोश्चित स्नातकब्रह्मचारिणोरत्र मन्त्रे 'अददात्' इत्यनद्यतनाऽर्थकलकारेण विवाहनिरूपणात् तस्य च श्रीमद्भिरादर्शग्रहणाद् वेदे भूतकालिक इतिहासो मन्तव्यो भवेत्। आदर्शशब्द इतिहासस्यैव साक्षी भवति, अधुना प्राक्तनलेख-विरुद्धकल्पनया न किमपि फलम्।

'अश्विनाऽऽस्तामुभावरा' अत्र श्रीमद्भिः पारम्परिकप्रकृतिकारणाद् गतलेखे सायणपाठ स्त्यक्त आसीत्। स्मारणे सति श्रीमता स तु न लिखितः, किन्तुस्वकल्पित एवाऽर्थः कृतो यः सायणभाष्यस्थ—'ब्राह्मणभाग निर्दिष्टाऽर्थतोऽपि विरुद्धः। स ऐतरेय पाठोऽस्माभिः प्राङ् निदर्शितः। सोऽर्थो ब्राह्मणभागादेव न विरुद्धः, प्रत्युत मन्त्रभागतोऽपि विरुद्धः, तथा च मन्त्राः—'सूर्य्याया अश्विनौ वराऽग्निरासीत् पुरोगवः' ऋ० १०। ८५। ८ अस्य स्पष्टोऽर्थः—सूर्य्याया अश्विनौ वरौ आस्ताम्, अग्निः पुरोहित आसीत्।' एवमेवाऽग्रिममन्त्रोऽपि—'अविश्नाऽऽस्तामुभा वरा' १०। ८५। ९—अर्थः।—सूर्य्याया उभौ अश्विनौ वरौ आस्ताम्—इति स्पष्टे मन्त्रे श्रीमता 'अश्विनाविव' इति कृत्रिमकल्पना कुतः कृता ?। अथर्व्ववेदमन्त्रेष्वप्येवं स्पष्टम्, 'सूर्य्यां सावित्रीमश्विनोहतुः, अ० ६। ८२। २ 'याऽश्विना पृच्छमानावायातं त्रिचक्रेण वहतुं सूर्य्यायाः। कैकं चक्रं वामासीत्' अ० १४। १। १४ 'यदयातं शुभस्पती ! वरेयं सूर्य्यामुप। विश्वेदेवा अनुतद् वामजानन्' अ० १४। १। १५ अत्र स्पष्टमश्विनौ

सूर्याया वरयितारावास्ताम्, इतिसिद्ध्यति; तेन भवतो निर्म्मूलोपमा निरस्यते। 'अश्विना त्वा प्रवहतां रथेन, ऋ० १०। ८५। २६ इति मन्त्रादपि विरोधकारणेन भवदर्थोऽसंगतः। भवतोऽस्यांशस्याऽर्थस्तु भवदाचार्यकृताऽर्थादपि विरुद्धः—इति 'संस्कारविधौ गृहाश्रम प्रकरणारम्भे द्रष्टव्यम्, अधुना भवतो ऽ कतरो वैदिकोऽकृत्रिमाऽर्थ-कर्त्ता च। स्वमानरक्षाऽर्थमत्र अश्विनोर्द्यावापृथिवीत्वाऽर्थस्तत्र उपमा च कल्पिता श्रीमता। श्रूयताम्—'द्यावापृथिव्यावित्येके' नि० १२। १। ५ अत्र 'एके' इति कथनेन निरुक्तकृता द्यावापृथिव्यर्थेऽरुचिः सूचिता, तस्य स्वमतन्तु—'अथातो द्युस्थाना देवताः, तासामश्विनौ प्रथमाऽऽगामिनौ भवतः' १२। १। १–२ इति। निरुक्तकृताऽश्विनोर्ये निगमा ऽ प्रदर्शिताः, तत्र क्वाऽपि द्यावापृथिव्यर्थो न स्वीकृतः न च निघण्टौ द्यावा पृथिव्योर्नामसु क्वाऽपि 'अश्विनौ' इति पदं समेति। 'अश्विनावेह गच्छताम्। अस्य सोमस्य पीतये' ऋ० १। २२। १ 'अश्विना ता हवामहे' १। २२। २ नहि वामस्तिदूरके यत्रा रथेन गच्छथः। अश्विना! सोमिनो गृहम्' १। २२। ४ नाऽत्र द्यावापृथिव्योरर्थ ऽ कथमपि सङ्गच्छते भवन्मतेऽपि। एवं 'प्रातर्यजध्वमश्विना, ऋ० ५। ७७। २ इत्यादि-निरुक्तोद्धृतमन्त्रेष्वप्यूह्यम्। 'द्यौर्भूमिः कोश आसीद् यदयात् सूर्या पतिम्' ऋ० १। ८५। ७ अत्र द्यावाभूमी तु सूर्यायाः कोशत्वेन निर्दिष्टे, अत्र तयोरुपमा कीदृशी?। तेनाऽपदेशमात्रा दधिकं मूल्यं नाऽस्य भवितुमर्हति। अस्मदर्थे तु न दोषः, तत्र मन्त्रब्राह्मणयोस्साक्ष्यम्। अथ च दैव्यो मर्य्यादाः सर्व्वा नाचरणीया भवन्ति मानुषैः, भिन्नयोनिमत्त्वात्, किन्तु धर्म्मशास्त्रव्यवस्थापिता एव, इत्यस्मत्पक्षे न कोऽपि दोषः।

'गृहपत्नी' इत्यस्य द्वादशवर्षवयस्कत्वेऽपि न दोष इति मत्प्रतिपादिते किमप्युत्तरमनाचक्षाणो विद्यावाचस्पतिमहाभागः स्वयमेव मत्कथनमुररी कृतवानस्ति, समयवैयर्थ्यस्याऽपदेशस्त्ववश्यमाश्रितो मानरक्षाऽर्थम्। अत्रैतज्ज्ञेयम्, यद्-गृहं प्राप्ता वधूः श्वश्रूश्वशुराद्यपेक्षया न्यूनतमवयस्कैव भवति, तथापिसा सर्व्वेषां सम्राज्ञी वेदेन कथ्यते, तथाच—सम्राज्ञ्येधि श्वशुरेषु सम्राज्ञ्युत देवृषु। ननान्दुः सम्राज्ञ्येधि सम्राज्ञ्युत श्वश्र्वाः' अ० १४। १। ४४ 'एवा त्वं सम्राज्ञ्येधि पत्युरस्तं (गृहं) परेत्य' अ० १४। १। ४३। यद्येवं सर्व्वेषामपेक्षया न्यूनवयस्काऽपि सर्व्वस्य गृहस्य वेदेन सम्राज्ञी मन्यते, अथवा तस्यै 'आशिषि लिङ्लोटौ' पा० ३। ३। १७३ इत्याशीर्वादो दीयते;

तथैव 'गृहपत्नी यथाऽसः' इत्यत्राऽपि द्वादशवर्षवयस्कतायां न कोऽपि दोषः परापतति। अथ च 'गृहपत्नी' इत्यस्य 'गृहपतेः स्त्री' इत्यप्यर्थो भवितुं शक्यते 'विभाषासपूर्व्वस्य' ४।१।३४ 'वशिनी' इत्यस्य सायणभाष्योद्धरणे स्नातकमहोदयेन नैजपारम्परिक प्रकृत्युपयोगोऽपिकृत आसीत् प्राक्तनलेखे। तस्य (सायणस्य) 'वशिनी-पत्युर्वशेवर्त्तमाना वा' इति उत्तरो वास्तविकोऽथस्तेन त्यक्तः' अत्र पं० राजारामस्य भाष्यम्—अपने घरों को जा, जिससे तू घर की मालिक होवे, 'वशिनी' इत्यस्याऽर्थस्तेन—'अपने आपको वश में रखती हुई' इतिकृतः अ० १४।१।२०। यशःपालसिद्धान्तालङ्कारेण 'गृहपत्नी' अ० १४।२।७५ इत्यस्य 'मुझ घर के स्वामी की स्त्री' इति-अर्थः कृतः वै० सि० द० पृ० ८८। पूर्व्वाऽर्थेऽपि न कोऽपि दोषो भवति द्वादशवर्षाविवाहे इति स्पष्टमेव, आशासे विद्यावाचस्पति-महाशयस्याऽऽग्रहिलतां पाठका वेदिष्यन्त्येव।

'तां पूषन्' इति मन्त्रेण कथ्यमानो मैथुनविधिर्व्विवाहसंस्कार एव करणीय इति यदि श्रीमन्नयेन महामूर्खेणाऽपि नोदीर्य्यते, किन्तु स भविष्यत्कालिक एवेति सिद्धान्तालङ्कारमहोदयो मनुते; तर्ह्यस्मत्पक्षः सिद्ध एव, मन्त्रेऽस्मिँस्तदवधिर्न लिखितः, अत ऋतुकाल प्राप्तावेव तदुपयोगः, अतएवद्वादशवर्षाविवाहे न कोऽपि दोषः परापतति। विवाहगर्भाधानयोर्भिन्नत्व-भिन्नकालिकत्वयोर्मनने श्रीमते धन्यवादो दीयते। 'तयोःकालेऽन्तरं कतिपयदिवसानां विशिष्टाऽवस्थासु कतिपयमासानामेव' यदि प्रोच्यते; तर्ह्यागतोऽस्मदीयः पन्थाः, अत्र श्रीमद्भिर्वेद प्रमाणं न दत्तम् अतएवाऽत्रेत्थं कथयितुं शक्यते, यत्-तयोः कालेऽन्तरं कतिपयमासानाम्, विशिष्टावस्थायान्तुकतिपयदिवसानामेव। 'रसादेव स्त्रिया रक्तं रजःसञ्ज्ञं प्रवर्त्तते। तद्वर्षाद् द्वादशादूर्ध्वं याति पञ्चाशतः क्षयम्' सुश्रु० सूत्र० १४।६ इत्युपवेदः श्रीमदाचार्य्यसम्मतश्च आयुर्व्वेद आचष्टे-इति द्वादशवर्ष-विवाहे जाते ऋतुकालस्य निकटभविष्यत्कालिकत्वात् तयोः संस्कार-योरन्तरं श्रीमदनुसारमेव 'वैदिकं' सिद्ध्यति; यतः कतिपयमासा-

नामन्तरन्तु भवताऽपि मतम्। भवत्स्वाम्यपि कन्याया ५ पञ्चदश-वर्षत्वे ३६ वारं रजस्वलात्वं मन्यते सत्यार्थप्रकाशे, तर्हि तन्मतेऽपि द्वादशवर्षानन्तरमृतुकालः सिद्धः; तर्हि द्वादशवर्षविवाहकाले ऋतुकालस्य निकटत्वाद्, ऋतुकालएव च ऋतुदानस्येष्टत्वादस्मत्पक्षे न कोऽपि दोष५ परापतति। श्रीमान् यत् १७–२४ विवाहं कन्याया निर्दिशति; तर्हि किम् ऋतुकालः १७ वर्षादारभ्यते ? २४ वर्षपर्यन्तञ्च समाप्यते ? गर्भाधाने ऋतोरेव कारणत्वं सर्वसम्मतम्। तेन 'तां पूषन्निति, विवाहे मन्त्रपाठो भावि नाऽतिदूर-मैथुनसूचकत्वाद् द्वादश-वर्षाविवाहे नाऽप्रकृतः। तत्कालं मैथुनं श्रीमद्-दिशा कश्चिन्महामूर्खोऽपि न मन्यते, तर्ह्यस्मत्पक्षः सिद्धः। श्री हरदत्तभाष्येऽपि न भवत्पक्षसिद्धिः, नचाऽप्यस्मत्पक्षहानि५ काऽपि; अतएव तदुद्धरणं प्रयासमात्रफलकमेव, यतो न तात्कालिकमिदं वर्णनमिति श्रीमताऽपि मन्यतं एव।

'इह-प्रियं प्रजयाते······एना पत्या तन्वं संसृजस्व' ऋ० १०।८५।२७, अ०१४।१।२१ अस्याऋच५ पतिगृहे वधूप्रवेशसमये कौशिक ७७।२० सूत्राऽनुसारेण पाठमात्रं क्रियते, अथचाऽत्रभावी आशीर्वाद एव, तेन न कोऽपि दोषः। 'इह प्रजां जनय पत्ये अस्मै··· पुत्रस्त एषः' अ० १४।२।२४ अनेन मंत्रेण कौशिक ७७।२२–२५ सूत्राऽनुसारं ब्राह्मणकुमारो बध्वा अङ्के स्थाप्यते, तर्हीदम्भाविवर्णनमेव, न तात्कालिकम्, अथ चेदं रीतिमात्रमेव, न च मन्त्रपाठसमये तस्याः स्वकीय५ पुत्रो भवति-इति श्रीमताऽपि मंस्यते आपस्त० गृ० २।६।११, गोभिल २।४।७ इत्यादिसंवादात्, किन्तु भावी आशीर्वादो विधिर्वा॥ 'तस्यां नरो वपत बीजमस्याम्' अ० १४।२।१४ अस्याऽपि पूर्ववदुत्तरम्। श्रीमन्मतेन कश्चिन्महामूर्खोऽपि तात्कालिकमिदं वर्णनं न मनुते, किन्तु भाविनिर्देशपरम्। तच्च कतिपयमासानन्तरं ऋतुकाले जाते स्वतः सिद्धम्, न तत्पूर्वम्॥ 'आरोह तल्पं' अ० १४।२।३१ इति मन्त्रं पठित्वा कौशिक ७६।४

ष्टम्. न तु तात्कालिकम्, तेन न कोऽपि दोषः। तथा 'सं पितरौ-ऋत्विये सृजेथाम्' अ० १४।२।३७ इत्यऽपि भविष्यत्कालिकतोह्या नतु तौ तदा पितरौ भवतः।

एतदादिका विवाहसूक्तस्था मन्त्रा गर्भाधानस्य विवाहविधिना सम्बन्धमात्रं द्योतयन्ति; न तु सद्य एव वध्वासह मैथुनकरणम्। अथवा अमी मन्त्रा आसन्नभविष्यत्कालिकत्वमपि गर्भाधानस्य कथञ्चिद् ब्रूयुः; तथाऽपि नो न क्षतिः; यतो द्वादशवर्षे विवाहत्वाद् ऋतुकालस्य निकटभविष्यत्कालिकत्वाद् गर्भाधानस्य च ऋतावेव भवितव्यत्वान्न कोऽपि दोषः परापतत्यस्मत्पक्षे, 'तद्वर्षाद् द्वादशात् काले वर्तमानमसृक् पुनः। जरापक्वशरीराणां याति पञ्चाशतः क्षयम्' सुश्रुत० शारीर० ३।११ इत्यायुर्वेदोक्त्या 'रजस्वला च या नारी विशुद्धा पञ्चमेदिने। पीड़िता कामबाणेन ततः पुरुषमीहते' इति ग्रन्थान्तरोक्त्या 'नरकामां प्रियकथां......विद्यादृतुमतीमिति' सुश्रुत० शारीर० ३।७-८ इति सुश्रुतसंहितोक्त्या चाऽस्मत्पक्ष उपोद्बल्यते एव। अन्यथा भगवता धन्वन्तरिणा, स्वा० दयानन्देन च ऋतुकालस्य द्वादशवर्षे भाव्यता कुतो निगदिता? तेन तत ईषत्प्राग् द्वादशवर्षारम्भे विवाहः सिद्धः।

यत्तु—'सं पितरौ' अ० १४।२।३७ इति समावेशयति वरवध्वौ आचार्य्य इति कौशिक सूत्रस्य ७९।८ आधारेण श्रीमतो वधूवरयोमैथुनाऽऽशङ्का चतुर्थीकर्म्मणि जाता, तत्र श्रीमतो भ्रमः समजनि। सायणभाष्ये तदुल्लिखितं सर्व्वं स्थलं मन्यते श्रीमान्? तत्र लिखितम्—'सूर्य्या नाम या सूर्य्यरूपा सवितृपुत्री देवी, तस्या विवाहस्य कथा वर्णिता, किमत्रश्रीमतः संवादो वर्त्तते? अग्रे कौशिकसूत्रेषु विवाह्यायाः कृते कुमारी १।३४, १।५८, कुमार्य्याः २।६५, १।४७ इति 'वयसि प्रथमे' ४।१।२० इति प्रथमवयोवाची कुमारीशब्दः प्रयुक्तः, किं श्रीमान् प्रथमवयसि कन्याविवाहं मन्यते?। 'तेनैवाऽढ्वा यद्यन्याऽप्यूढा' २।७४ इति एकस्य पुरुषस्य द्वितीयाऽपि विवाह्या सिद्ध्यति; किं श्रीमतोऽत्र सम्प्रतिपत्तिः?। अधुना चतुर्थिकाकर्म्मविषये स्वभ्रम इत्थं दूरीकर्त्तव्यः—'वरवध्वौ खट्वामालम्भयति (स्पर्शयति)

आचार्य्यः, आरोहयति २।३१, तत्र च तामुपवेशयति २।२३ संवेशयति च २।३२। अत्र समावेशनमात्रम्—वध्वा सह वरस्य सर्व्वेषां समक्षे शयनमात्रमेव कारयत्याचार्य्यो न मैथुनम्। इदं तु रीति (रस्म) मात्रमेव, यदस्मद्देशेऽपि सर्व्वेषां समक्षेऽभिनयरूपेण क्रियते, कचिदत्राऽपि लज्जया, वधूवरयोश्शिरोमात्रमेव सङ्गमयन्ति तत्स्थाने। विवाहसमये वध्वा हृदयस्पर्शनम् पाणिग्रहणम् ईक्षणमित्येवमादयोऽन्या अपि रीतयो भवन्ति सर्व्वेषां समक्षे (मध्ये आवरणं कृत्वा); तर्हि किं श्रीमांस्ता रीतीर्मैथुनकालिकाऽऽचारान् मंस्यते ?। नहि। संवेशनं कारयति आचार्य्यः स्वसम्मुखे वस्त्रावरणं कृत्वा; तर्हीदं रीतिमात्रमेव, न तदा मैथुनमादिश्यते। मैथुनमाचार्य्यस्य इतरेषां वासमक्षं कथं क्रियेत—इति प्रस्फुटाऽपि वार्त्ता प्रथमस्नातकस्य मस्तिष्के न प्राप्ता, आपस्तम्बीयगृह्यसूत्रे लिखितम्—

'उत्तरास्तिस्रो जपित्वा शेषं समावेशने जपेत्' ३।८।१० अन्यो वैनामभिमन्त्रयेत् ३।८।११ अत्र अन्यस्याऽपि समावेशनसमये वरवध्वोरनुवाकशेषेणाऽभिमन्त्रणमुक्तम्। यद्यत्र सहशयनाऽभिनयमात्रं नाऽभविष्यत्, किन्तु मैथुनमात्रमेवाऽभिप्रेतमभविष्यत्; तर्ह्यन्यः पुरुषः कथं तत्राऽस्थापयिष्यत, तेनेदं स्पष्टं सिद्धयति-यदिदं समावेशनं सर्व्वेषां समक्षमाचार्य्यः कारयति वरवध्वोः; तदिदं रीतिमात्रम्; न तु मैथुनमत्राऽभिसंहितम्।* एवं "वधूवरौ परस्परं सङ्गच्छेते २।७२ 'ब्रह्म जज्ञानमिति अङ्गुष्ठेन वरः प्रजननप्रदेशं स्पृशति, खट्वाया उत्थापयति वरो वधूम् २।४३ अहतवस्त्रं वरवध्वौ परिधापयति आचार्य्यः १।४५ आचार्य्यो गृहं गच्छति" इत्यादौ सर्व्वत्र आचार्य्यस्य समीपोपस्थितिः; तेन सङ्गच्छेते-इत्यस्याऽर्थ एकत्र स्थाने सङ्गतौ-मिलितौ भवतः, अङ्गुष्ठेन प्रजननदेशस्पर्शेन किं मैथुनं भवति ? तेन स्पष्टं सिद्धयति, यदिमे (खट्वास्पर्शन-तदारोहण-तदुपवेशन-तत्संवेशन-सङ्गमन-वधूत्थापनादिकाः) तत्कालकरणाय रीतिविशेषाः सन्ति; नाऽत्र मैथुन वर्णनम्; तेन चतुर्थीकर्म्मणि मैथुनकर्म्म नाऽनिवार्य्यम्,

* अन्यथा—'प्रेतं संवेशयन्त्युत्तरेण' आश्व० ४।३।१४ 'पत्नीं संवेशयन्ति' आश्व० ४।२।१६ अत्राऽपि संवेशनशब्दत्वान्मैथुनाऽर्थः स्यात्, परं नैवमस्ति। एवं 'सङ्गच्छस्व पितृभिः' अ० १८।३।४८ अत्र सङ्गमशब्दोऽपि ज्ञेयः।

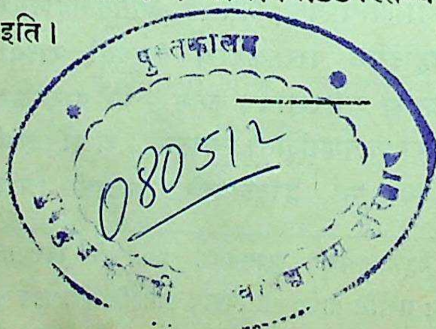
अथ चेदं ब्राह्ममुहूर्त्तसमये कर्त्तव्यं भवति आचार्य्यसमक्षम्; न खलु मैथुनं कदाऽपि ब्राह्ममुहूर्त्ते शास्त्रेण केनाऽप्यनुशिष्यते आयुर्व्वेदेन वा। यदि तदा चतुर्थीकर्म्मणि मैथुनमनिवार्य्यमभविष्यत; तर्हि 'संवत्सरं न मिथुनमुपेयाताम्' पा० १।८।२१ इति पारस्करः; 'संवत्सरं वैक ऋषिर्जायते' आ० १।८।१२ इत्याश्वलायनः, 'संवत्सरं न मिथुनमुपेयाताम्' इति कातीयगृह्यसूत्रकारः, संवत्सरं ब्रह्मचर्यं चरतो' मानवगृ० १।१४।१४ इति मानवगृ० सू० कारः,— 'अत उर्ध्वं त्रिरात्रं तौ द्वादशाऽहमथापि वा। शक्तिं वीक्ष्य तथाऽब्दं वा चरतां दम्पती व्रतम्' इति संस्कारकौस्तुभे शौनकः—इत्यादयः कथमेकवर्षस्य ब्रह्मचर्य्यनियमं व्यधास्यन्, तेन सिद्ध्यति, यद्-द्वादशवर्ष एव भवति कन्याविवाहः, एकवर्षाऽभ्यन्तर एव च ऋतुकालः समेति; तदैव मैथुनं कर्त्तव्यम्भवति। अतएव पारस्करगृह्यसूत्रे चतुर्थीकर्म्मणि लिखितम्,—'तामुदुह्य यथर्त्तु प्रवेशनम्' १।११।७ अस्याऽर्थः-तां वधूमुदुह्य—चतुर्थीकर्म्मणा भार्य्यां सम्पाद्य यथर्त्तु प्रवेशनम्—ऋतुकालसमये तदभिगमनं कुर्य्यात्। तेन गृह्यसूत्रादीनामपि मतेनाऽस्मत्पक्षः सुपरिपुष्टो जायते।

अग्रे श्रीमान् स्वप्रभावं पातयितुमिव गृह्यसूत्रकाराणां नाममात्रमेवाऽऽचष्टे*, परमेकं बौधायनस्यैव वचनं निर्दिशति। मया प्राक् पारस्करस्य, आश्वलायनस्य, कातीय गृह्यसूत्रकारस्य, मानवगृह्यसूत्रकारस्य शौनकस्य च वचनानि निर्दिश्यैतत्साधितम्, यदेतदादिका एकवर्षं ब्रह्मचर्य्यमप्यादिशन्ति। यदि त्रिरात्रं ब्रह्मचर्य्यं विधाय चतुर्थ्यामेव निशि वरवध्वोर्मैथुनमनिवार्य्यमावश्यकं वाऽभविष्यदेषां मते; तर्हि कथमिमे एकवर्षकृते ब्रह्मचर्य्यमाज्ञपयिष्यन्, अतएव स्नातकमहोदयस्य कथनं व्युदस्यते। स्नातकमहोदयेन पारस्करस्य चतुर्थ्यां रात्र्यां मैथुनाऽवश्यंविधानाय नामग्रहणं प्रतारणायैव कृतम्, परं पारस्करस्य त्वमी शब्दाः—'त्रिरात्रमक्षाराऽलवणाशितौ स्याताम्, अधः शयीयाताम्, संवत्सरं न मिथुनमुपेयाताम्, द्वादशरात्रं षड्रात्रं त्रिरात्रमन्ततः,

*पं० धर्मदेवेन बहूनामन्येषां गृह्यसूत्राणां प्रमाणानि विस्तृतान्यासन् परं लेखस्याति दीर्घत्वादस्माभिः सर्वानि तानि एकं विहाय त्यक्तानि। अतोऽयं दोष अस्माकं न तु वेदवाचस्पतेः स्नातकस्य अपि तु कानि चिदुद्धरणान्यश्लीलान्यासन्। सम्पादकः।

अन्तत इत्यस्याऽयं भावः—यदि वर्षपर्य्यन्तमपि शक्तिर्न स्यात् संयमे, तर्हि द्वादशरात्रन्त्ववश्यं संयमी भवेत्, अथवा षड्रात्रम्; अत्राऽपि यदि तस्य शक्तिर्न स्यात् संयमे; तर्हि अन्ततस्त्रिरात्रं त्ववश्यमेव ब्रह्मचारी भवेत्, तस्येदमेव कारणम्, यत्-चतुर्थीकर्म्मणः प्राक् तस्या भार्य्यात्वमेव न संवृत्तं भवति, विवाहैकदेशत्वाच्चतुर्थीकर्म्मणः, इति हरिहरादिदिशा तस्यां त्रिरात्रे निषेकस्याऽधिकारो न दत्तः। अस्याऽयम्भावो नाऽस्ति, यत्-त्रिरात्राऽनन्तरं चतुर्थनिशायां तया सह निधुवनमवश्यं क्रियेत; नहि २, संवेशनमात्रमेव तत्र क्रियते नतु मैथुनाऽऽग्रहः।

ये चतुर्थरात्र्यामेव मैथुनपक्षपातिनः, ते गोभिलगृह्यसूत्रस्येदं स्पष्टं वचनं शृण्वन्तु—'ऊर्ध्वं त्रिरात्रात् सम्भव इत्येके' २।५।७ अत्र गोभिलेन 'एके' इति कथनेन तादृशमतवतां कृतेऽरुचिः सूचिता। अग्रे स स्वमतं स्पष्टमाचष्टे—यदर्त्तुमती भवत्युपरतशोणिता, तदा सम्भवकालः, गो० २।५।८ अत्र तेन पूर्व्वोक्तमतस्य खण्डनं कृतम् उत्तरपक्षं प्रदर्श्य; अर्थात्—चतुर्थनिशायां मैथुनस्य न कालः, किन्तु त्रिरात्रादूर्ध्वं क्रियमाणचतुर्थीकर्म्मानन्तरं यदा सा ऋतुमती ततः स्नाता च भवेत्, तदैव मैथुनकालो भवति नतु ततः पूर्व्वम्। अनेन स्पष्टं सिद्ध्यति, यत्—स ऋतुकालात् पूर्व्वमेव विवाहमाचष्टे, अत-एव त्वग्रे प्रोक्तम्—दारान् कुर्व्वीताऽसगोत्रान् मातुरसपिण्डान्, नग्निका तु श्रेष्ठा' गो० ३।४।३–६ नग्निकाऽनागताऽऽर्त्तवा-इति प्रसिद्ध-मेव। तर्ह्याश्चर्य्यम्—श्रीमता चतुर्थरात्रिमैथुनज्ञापकगणितनामसु पारस्करगोभिलादीनां नाम कुतोगृहीतम्?। किं नामग्रहणमात्रेण भवत्पक्षः सेत्स्यति?। बौधायनाऽऽपस्तम्बप्रभृतयोऽपि न भवद्-गृह्याः, इति।

विशेष सूचनाः

(१) श्रीयुक्त पं० भीमसेन विद्यालङ्कारस्य मुद्रणालयाध्यक्षस्य रोगग्रस्तत्वात् 'श्री:' प्रकाशने आश्विनमासस्थाने कार्तिक-मासः सञ्जातः। अस्माकं नास्त्यस्मिन् कश्चिद् दोषः। प्रयत्यमानेऽपि सततमनिवार्यो विलम्बः प्रत्युपस्थितः। श्री पाठकानामर्थे प्रथमोऽवसरोऽयम्। आशासे क्षमां प्रदास्यन्ति श्रियः पाठकाः।

(२) धन्यवाद पूर्वकं विनयमयेन स्वीक्रियते मीमांसा ग्रंथ प्रकाशक समितेः मासिकपत्रं पुण्यपत्तनतः प्रकाशमानम्। आगामिन्यङ्के समालोचनमपि विधीयते।

(३) श्रियः पाठका अनुग्रहेण सुलेखान् सामाजिक, साहित्यिक, सभ्यता संस्कृति धर्मरक्षासूचकान् प्रेषयन्तु श्रियः पृष्टान्य-लंकुर्वन्त्विति।

निवेदकः

संपादकः

सम्पादक समितिः

१. पं० डाक्टर कुलभूषणः डी. पी. एच. (लण्डन)

२. पं० गोविन्द राजदानः, शास्त्री, एम.ए., एम.ओ.एल., एल.टी.

३. पं० जगद्धर जाडू, शास्त्री, एम.ए., एम.ओ.एल.

४. पं० शिवनाथः साहित्य-भूषणः, साहित्य-मणि।

पं० भीमसेन विद्यालङ्कार द्वारा, नवयुग प्रिण्टिंग प्रैस, १७ मोहनलाल रोड लाहौर में मुद्रित।

नियमाः

उद्देश्यः—

परिषदोऽस्याः केवलमेक एव उद्देश्यः संस्कृतभाषायसभ्यता रक्षार्थं प्रचारः।

एतत् प्राप्त्यर्थं १।) श्रीनगरात् भिन्ननगरस्थेभ्यः। १) श्रीनगर स्थेभ्यश्च शुल्करूपेण धनमपेक्ष्यते। अनेनैव पत्रिकापि लभेत सभासत्त्वमपि च भवेत्।

श्रीःपत्रं सभासद्भिः सर्वैं रुप्यकेन एकेन १।) प्राप्यते। संस्कृतानुरागिभिरस्याः परिषदः सभासत्त्वम् स्वीकर्तव्यम् पत्र लिखनेन।

सहायता:—

परिषदो व्ययः पत्रिकाया अस्याः कृते शुल्कादत्यधिकं भवति, परन्तु धनाभावात् बहवः संस्कृतज्ञाः छात्राः ब्राह्मणाश्च विनामूल्येनैव लभन्ते पत्रम्। अतः सहायतारूपेण किञ्चित् धनमस्यै अवश्यमेव संस्कृतोद्धारप्रणयिभिर्दातव्यम्।

पत्रप्रकाशनसमयः—

त्रैमासिकं पत्रमिदं सौरवर्षस्य आषाढ़, आश्विन, पौष, चैत्र मासेषु निर्गच्छति। पत्रप्रकाशनमासानन्तरमपि पत्रस्यानुपलब्धौ सूचनया पुनरपि प्रेषयिष्यते पत्रम्। मासादनन्तरं तु पत्रं न प्राप्यते।

पत्रव्यवहारः—

लेखप्रेषणाय पत्रप्रबंधाय च निम्नाङ्कितेन प्रत्ययेन पत्रव्यवहारं विधेयः

आश्विन १९९३
अक्तूबर १९३६

कुलभूषणः
परिषन्मन्त्री
श्रियः सञ्चालकः
सम्पादकश्च

सुन्वार बाग़, श्रीनगर, (कश्मीर)

